ISSN 0320—8370

Поет
ЯННІС РІЦОС

Романи
Ірвіна ШОУ
"Нічний черговий",
Йозефа і Мирослави ТОМАНІВ "Сократ"

МІСТА-ПОБРАТИМИ

Габріель Гарсіа МАРКЕС
Штурм президентського палацу
Репортаж
з продовженням

5
'79

ВСЕСВІТ

Лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Джакомо Манцу (Італія). Першотравневий малюнок для газети «Уніта». 1978.

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

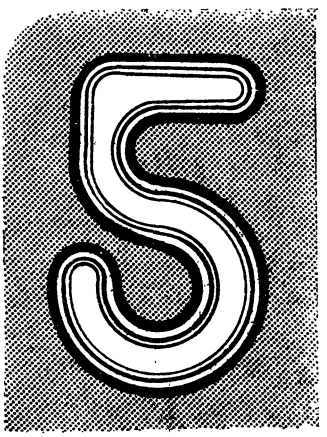

(605) ТРАВЕНЬ

1979

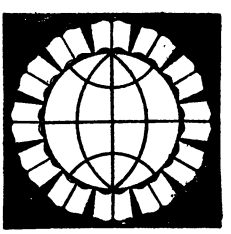

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО
1925 р.

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЯННІС РІЦОС.
Поезії. 4

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ: ΠΟΙΗΜΑΤΑ
Переклад Миколи Бажана, Світлани Жолоб, Василя Степаненка, Сергія Єрмоленка, Олександра Петькуна, Наталії Куренкової.

ЙОЗЕФ ТОМАН, МИРОСЛАВА ТОМАНОВА
Сократ. 14
Роман. (Закінчення).
Переклад з чеської Дмитра Андрухова.

РОЗМАРІ КІФФЕР.
Ніколя і марки. *Новела.* 106
(ROSEMARIE KIEFFER. NICOLAS ET LES TIMBRES).
Переклад з французької Юрія Зоренка.

ПОЕЗІЯ МУЖНОСТІ І БОРОТЬБИ.
ВІКТОР ХАРА, ОТТО РЕНЕ КАСТІЛЬЙО, АРХІМІРО ГАБАЛЬДОН, РІКАРДО МОРАЛЕС. 110
(VICTOR JARA, OTTO RENÉ CASTILLO, ARGIMIRO GABALDÓN, RICARDO MORALES).
Переклад з іспанської Сергія Борщевського.

ІРВІН ШОУ.
Нічний черговий. 114
Роман. (Закінчення).
Переклад з англійської Леві Маланчук.

© «Всесвіт», 1979. Український переклад художніх, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту»

Скарбниця

Сава ГОЛОВАНІВСЬКИЙ.
Переспіви з англійських поетів. 186

ЛІТЕРАТУРА ПИСЬМЕННИК ЖИТТЯ

Мирослава ТОМАНОВА.
Післямова до роману «Сократ». 104
Кіра ШАХОВА.
«Нічний черговий» Ірвіна Шоу. 183
Вікторія ЗАХАРЖЕВСЬКА.
Вірність життєвій правді. 190
Тетяна ЧЕРНИШОВА.
Поет солідарності. 193
Віктор СОКОЛЮК.
Особа і суспільство у «міфологічних» поемах Янніса Ріцоса. 198

УКРАЇНІКА

Вікторія РУСАНОВА.
Інтернаціональний рух мільйонів. 202

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Яків ВАЛАХ.
В окопах «психологічної» війни. 208

ВОНИ ПРО СЕБЕ

Володимир ГАЛЧИН.
Свобода словоблуддя. 217

Портрети ВСЕСВІТУ

Френк АРНОЛЬД.
«Краще вмерти повстанцем, ніж жити рабом». 219

Репортаж з продовженням

Габріель ГАРСІА МАРКЕС.
Блискавична операція в Манагуа. 224
Ельжбета ДЗІКОВСЬКА.
Марія і Роман. 230

Розмаїтості

Сервіс для вбивців. 218
Кого налякала «Британіка чорних». 234
Тисяча назв «Фоліо». 235
Із «Книги списків». 236
Пластика Рене Серрано. 237

Світ мистецтва

Карикатури. 238

ПОЕЗІЯ

Добірку поезій Янніса Ріцоса оформлено декоративними оздобами його роботи.

СРСР

Радянський Союзе, вітаю тебе! Як прапор світання,
над обрієм ясно тріпоче твій робітничий фартух.
Пролетарі всього світу вчувають з-за мурів мовчання
пульс бронзовий серця твойого, могутній твій поступ і рух.
На клавішах тракторів дужих мелодію награє
твоя мускуляста і тепла, братерська і вправна рука.
На мирному полі колгоспів працює вояцтво твоє,
на землю посіявши зорі й троянди рядком до рядка.

Це твій урожай достиг. Це зело твоє підвелося.
Свобода простує за плугом. Вперед — на славетні діла!
Для світла немає кордонів. Обтяжене зерном колосся
схиляється, світлом залите, на променях світлих стебла.

Вогонь зголоднілий жадібно згризає зубами вугілля.
Усміхнені домни розкрили свої вогнедишні роти.
Приборкують п'ятирічки річок споконвічне свавілля
і змусили Дніпробуди загнуздано їх текти.
По рейках крізь безмір Сибіру біжать поїзди в далеч білу.
Людей величаві походи ти шлеш, о Країно Рад,
до застеленого снігами, білосяйного небосхилу,—
і узами дружби з Кавказом з'єднався тепер Ленінград.

Отак розкриваються навстіж в ранковому сяєві вікна,
як нині книжки розкривають народу свободного руки.
Дружба будує світло. Подолана темрява никне.
Скорилося коло полярне владущим наказам науки.

...Колись накладав свої тавра на тіло людини батіг,
і нелюд топтав людину, повергнуту долі, мов килим.
Дитина зростала створінням безмовним, покірним, несмілим,
а думка живилася їдлом із зерен неправди гірких.
Засуджене, зблідле сонце замикали у тьмі в'язниць.
З життя, як з повії, глумились, ганьбили і кидали ниць.
І срібло вечірнє кришилось від хрипу і галасу п'яних.
І зяяли пащі жадібні могил і чарок горілчаних.
Людина, чужа всім, як листя, в багні самоти зогнивала,
ніде співчуття не знайшовши, вповзала в яскиню відчаю,
живила в собі тільки острах і братові передавала
удари, що ворог завдав їй, ограбувавши до краю.
Знесилене, бідне кохання, порожня скарбничка оця,
ганьбою зароблені гроші приймало від покупця.
Тепер вже вдихає і небо, як пахощі фіміамів,
дух юного поту, властивий любовній жагучій нестямі,
із башт своїх вишніх богове байдужно дивились, як люди
ридали, аж сльози ронились, мов зоряний дощ золотий,
тепер вони, розумом гнані, тікають навік звідсюди,
і рам'я їх ветхих містерій розшарпує буревій.

Радянський Союзе! В твоєму гігантському тілі буяє
весна, і ти світиш, як пісня, як люду робочого спів,
ти твориш і творишся в праці, і Соціалізм тобі сяє,
і цвіт сподівань всього людства на землях твоїх розцвів.
На древньому барабані гудучої Кулі земної
вже марші новітні гуркочуть,— це зміни великої рокіт.
Нервує історія,— в наступ, як військо, рушають роки,
і гнів зводить вгору, як зброю, черепи всіх полеглих героїв,
щоб в ворога кинути владно і виграти битви жорстокі.

Союзе Радянський! Дорогу твою перейняти не в силі
чужі кораблі. І барометр показує бурю. І чуть
сигнал SOS. Блискавиці прорізують далі стемнілі,
але, як маяк непогасний, спокійний і світлий ти будь!
На всіх кораблях там, у морі, стоїть вартовий невсипущий,
стоїть пролетар,— його очі твій промінь вбачають в імлі,
і ввійдуть щасливо у пристань збудовані ним кораблі,
і хаос розвіється, й сонце світитиме дужче і дужче.

Стерничий причалить уміло й занурить він якір безпеки,
і тіні смертей невідступні відступлять від нього пріч,
і кличем тоді озовуться держави близькі і далекі,—
це буде до радості заклик, до миру навічного клич.
І зійдуться стяги червоні на зустріч братерства й шаноби,
і будуть поховані гідно непоховані мертвяки,
й легені життя будуть дихать, забувши про труйні мікроби,
і лисі старі суходоли укриють весни квітники,
й не руки відчайні зведуться, а крила зведуть вітряки.

О, розум тоді не промовить своє невблаганне «ні»
на відповідь серцю, що скаже своє доброзичливе «так»,
і путь семибарвну простеле райдуга у вишині,
і глянемо всесвіту в очі так ясно і впевнено так,
як нині вглядаємось в зорі улітку в години нічні.
І радістю буде праця, і нам посміхнуться машини,
і піснею творчості стануть машин і людей голоси,
і з уст молодих поцілунки, мов дощ золотистий, полинуть,
і стане кохання здоров'ям, поезією краси.

Отож я тебе вітаю, товаришу СРСР!
Ти — берег рятунку для світу, сонцем омивана шир.
Поете. Ти мусиш створити найбільшу поему тепер,—
грюк молотів буде в ній римами, ритмами буде мир.

Переклав Микола БАЖАН

ЧАС

За нашими спинами — пожежа
заходу.
Вечірня перекличка.
Сьома година.
Захід на обличчі жандарма.
Захід на поголених головах
засланців.
А поряд — море.

Четвертий батальйон
Макронісосу.
Дванадцять кліток.
Десять тисяч вигнанців.
Захід.

У кожного з нас на плечах —
дванадцятигодинна втома від
каменю,
дванадцятигодинна спрага від
сонця,
біль від стількох років,
рішучість усього життя
і невеличкий вузлик —
там кольорові пошивки вечора.

Наше взуття об каміння порвалося,
сорочки від землі почорніли.
Часом заходить море
нам у шрами гіркоти.
Вечір сидить у нас біля ніг,
наче відданий чорний пес,
коли ми латаємо наше лахміття,
коли ми надію латаємо зіркою.

А вночі біля наших наметів
походжають ослики ночі,

наївно втуплюючись у темінь.
Такі ж бо вони спокійні,
тіні, що на собі несуть
невеличкі лани з колоссям,
невеличкі городи з бобами і
ганусом,
джерело, жовту хату,
жінку, яка розчісує косу.
То ослики ночі, котрі пасуть тишу,
то віконця,
що дивляться крізь
мовчання.
Ой мамо,
які це тяжкі для нас дні!
Як було б гарно спати у хаті,
де стільці по-хазяйськи
розставлені навколо столу,
мудрі стільці, терплячі, мов
добрі сусіди,
а в дверях — тінь твоя,
вона проганяє усі страхіття
і напасті ночі —
так проганяла ти, мамо, своєю
рукою
комара, що дзижчав над нами,
заснулими.

Ой мамо,
які це тяжкі для нас дні!
Та не журися, мамо:
ця боротьба сувора,
але багато у нас братів,
багато дітей твоїх, мамо.

Ранками чуємо, як твоя тінь
відходить,
чуємо, як зачиняються малі
віконця.

Чуємо постріл
і свист жандарма —
постріл, який убиває
зозулю світанку.

Йдуть геть і ослики ночі
аж за кошару зорі —
лиш їхні тіні лишають
озеро німоти
поміж двома найпершими
словами вітру.

По тому —
великий камінь на плечах,
велике сходження вгору,
велика рішучість у серці.
Великі дні нас чекають, мамо!
З великим камінням на плечах
підіймаючи вгору смерть,
великі міста збудуємо.

Мамо, не журись.

ОБОВ'ЯЗОК

Не сказали ще ми свого слова.
Не проспівали своєї пісні.

Не увійшов у наш голос
гул демонстрації,
затиснутої поміж тисяч дверей,
коли проходить люд,
підкидаючи вгору кашкети,
коли буржуї тремтять
за шибками палаців,
коли серце б'ється поміж тисяч
сердець,
як «хай живе»
між тисяч
знамен червоних.

А потім знову залп на світанку
струшує горобців з кипарисів —
переповнені автомобілі
їдуть на місце страти,
краючи навпіл сонце
своїми колесами.

Нам затискують рота, товаришу.
Ми не встигли ще проспівати
своєї пісні.
Знову пополудні стільки пилюки —
пилюки, яку здіймають
чорні сукні матерів, —
тих, котрі повертаються
з «Авероф» чи «Ходжикоста»,
чи з пересильних в'язниць.

Чорні матері у чорних сукнях,
з серцями, загорнутими в хустинки,
ніби окрайчики хліба черствого,
якого не розжує
і сама смерть.

Нам затиснули рота, товаришу.
Нам заступили сонце.
Ми не встигли ще проспівати
своєї пісні.

Але наші серця не складають зброї,
і ця вечорова тінь, що спадає
на каміння Макронісосу,—
та самісінька тінь, що спадала
на стіни афінського
стадіону,
коли на дахах осідав
закличний гук
демонстрацій,
та сама тінь, що стелилась аж до
виднокола,
наче гігантський напис:
«Пролетарі всіх країн,
єднайтеся!»
Нам затиснули рота, товаришу.

Ночами, коли на обрії сходить
німий нелегальний місяць,
тінь страхітливої милиці
видно на скелі
Макронісосу.
Цю милицю мусимо
переробити
на сходинки щастя.
Цього ми не забуваємо.

Зірки, і кров, і надії, і стяги
шумують у кам'яній діжі нашої
віри.

Ми запізнились, товаришу.
Ми дуже спізнилися.
Проте ми повинні ще проспівати
свою пісню.

Переклала Світлана ЖОЛОБ

ДІТИ КНЕ

Це діти з минулого, що йдуть у майбутнє,
це правнуки двадцять першого,
правнуки Дядька Тодора, Макріяніса, Караїскакіса,
внуки великого Опору,
хлопці й дівчата, в яких революція у волоссі і на вустах
любов,
чесні діти Компартії Греції,
юнь, в ореолі якої вогонь Політехнічного.

[1] КНЕ — Комуністична молодь Греції (*прим. перекл.*).

Це діти КНЕ — це будучини знак —
вони в життя несуть велике слово ТАК.

Ці діти йдуть у майбутнє з минулого
завжди і повсюди,
звідти, де матері марніють від щоденних зітхань,
звідти, де очі кажуть «люблю»,
звідти, де серце голуба б'ється у кожній долоні,
звідти, де чорне вугілля народжує діамантові іскри,
звідти, де каже людина: «Я темноти не зношу»,
звідти, де кожен шукає вікно,
звідти, де знову вчиться бабуся всміхатись,
звідти, де ввечері подорожній
запалює разом з цигаркою зірку.

Це діти КНЕ — це будучини знак —
вони в життя несуть велике слово ТАК.

Це діти з минулого, що йдуть у майбутнє,
в руках у них великі плакати,
на яких Маркс, Енгельс і Ленін,
на яких Сукацідіс, Гатакіс, Електра,
на яких Белоянніс, Аріс, Ламбракіс,
на яких Петрулас, Комнінос[1] і юні герої,
які за ніч одну у вогні виросли до висоти червоного прапора,
вправні руки вночі афіші клеють по горизонту усьому —
і ще раз повірить у себе народ.

Це діти КНЕ — це будучини знак —
вони в життя несуть велике слово ТАК.

Це діти з минулого, що йдуть у майбутнє,
на їхніх жакетах краплі червоної фарби від написів,
які писались на стінах вночі,
у їхнім волоссі краплі вапна і цементу майбутніх будинків,
на тілогрійках у них таємні краплі крові від ран,
які вони дарували
народові, щоб народились троянди.

Це діти КНЕ — це будучини знак —
вони в життя несуть велике слово ТАК.

Це діти з минулого, що йдуть у майбутнє
день у день, камінь і кров, роздуми й боротьба пліч-о-пліч
з кельмою і молотком, з олівцем і лінійкою,
щоб збудувати кращий світ,
щоб кожен мав хліб і книжку, впевненість і розчинені двері,
щоб кожен мав два сади: один коло хати, другий в душі,
щоб знали матері, як небо закруглює губи,
щоб народити любов,
щоб знали діти кольори: рожевий, лимонний, срібний, зелений,

[1] Сукацідіс, Гатакіс, Електра, Белоянніс, Аріс, Ламбракіс, Петрулас, Комнінос — герої Опору і молодіжного комуністичного руху Греції *(прим. перекл.)*.

щоб знали мертві: їхнє життя продовжується і тепер
до найчистіших братерських джерел, до найглибшого лісу віків.

Це діти КНЕ — це будучини знак —
вони в життя несуть велике слово ТАК.

Це діти з минулого, що йдуть у майбутнє,
на їхніх сорочках кораблі спочивають,
з блакиттю розмову ведуть,
вони давали велику клятву
Свободі, Любові, Красі, Справедливості,
шоб дні збудувати мирні і дужі
з тракторами, поезією і пам'ятниками,
щоб світ збудувати щасливий для всіх.
Здрастуйте, здрастуйте, товариші КНЕ,
ви будучини знак,
ви, що несете в життя велике слово ТАК,
ви, що рветесь у бій без похвали,
ви, прекрасні, що підписуєтесь своїм і світовим ім'ям —
молотом і серпом.

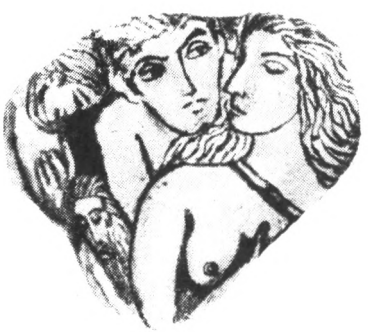

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Ці очі (порожні)
за тобою слідкують, переслідують,
не можеш виїхать, втекти,
замаскуватись —
тебе бачать, тебе роздягають,
фіксуючи
тисячі рухів щоденних твоїх
у нерухомості повній,
фіксуючи
розламане ліжко,
паперовий меч,
сім масок,
слова, рядки, вірші —
скляні стіни, скляну одежу,
скляний дим цигарки —
побите скло — нові конфіскації;
мобілізувався увесь запас —
вартові, вартові;
бабки працюють у підвалах
склозаводів.
Безперервно, роками повторення.
Ці очі, ні, вони не скляні. Але
дарма.
Не втрачай надій.

СВЕРДЛІННЯ

Під будинками древні могили.
Під могилами знову будинки.
Великі сходи кам'яні прошивають
будинки й могили. Мертві сходять нагору,
живі опускаються вниз. Зустрічаються;
не вітаються, може, вони не знайомі,
а може, удають. На горі
пахне невидимий апельсиновий гай. Діти
котять обручі від діжок. Дві жінки
розмовляють біля води. Їхні голоси
лються
разом з водою у глечик. Коли вечоріє,
вони ідуть між двох рядів кипарисів,
несучи глечик, мов позашлюбне дитя.
Вгорі змовницьки зорі підморгують.

З новогрецької переклав
Василь СТЕПАНЕНКО

НЕОБХІДНЕ ПОЯСНЕННЯ

Бувають у мене рядки —
іноді навіть вірші —
зрозуміти які я не можу.
Щось незбагненне душу трима у полоні.
Ти можеш, звичайно, спитати «Що це?», але навіщо;
я й сам не знаю, повір.
Це — два паралельні промені
з однієї точки. Як звук води,
що бурхає взимку із ринви,
чи звук краплини, що впала з троянди в садку,—
така повільна, мов пташине квиління. Не знаю,
що означає цей звук,
але він промовляє до серця.
Я поясню тобі інше, те, що сам розумію. Та чи можу я
це поминути? Це ж також частина буття.
Я дивився на неї,
коли вона спала. Її коліно
напинало кутом простирадло. Ні,
це не тільки пристрасть. Цей кут —
наче контур ніжності. А пахощі
простирадла, чистоти і весни долучались до цього
нез'ясовного, що знов я марно
прагнув тобі пояснити.

З новогрецької переклав
Сергій ЄРМОЛЕНКО

ПЕРЕСИЛЬНА В'ЯЗНИЦЯ У ПІРЕЇ

Ковдра сповзає, гарячка, бетон,
сирість. Вологе волосся,
написи на стінах, надряпані нігтем,
імена, дати, накази. І той самий,
все той самий кошмар з ліхтарем у руці,
який випливає з імли. Сьогодні, сьогодні,
ні, на світанку, завтра. Залишиться хто-небудь,
хто згадає нас, коли зарипить засув
і довжелезний ланцюг потягнеться у білу безмежність,
де на краю ще димить
наша остання кинута цигарка?

СОПІЛКАР

Очеретинку подірковано так чудово: вона дарує нам прекрасні звуки,
голос колодязя і вітру, якого нам не вистачає.
У цьому видиху — «ах» —
розрада наша, захоплення і усмішка.
Але той, хто дме в очеретинку,
стає некрасивим; щоки його надуваються, очі його зменшуються;
оклик любові — він призначений іншим, інших обдаровує коханням,
яке просить сопілкар
І тоді у відчаї
він жбурляє очеретинку в глибоку воду і озирається — нема нікого.
Нахиляється над колодязем і дивиться на себе,
на самотнє своє лице,
сопілкою зранене обличчя, яке в глибині криниці
тремтливо зблискує, наче ніж.

ПОКІРНІСТЬ

Вона відчинила вікно.
Двома велетенськими птахами
увірвався вітер, підхопив її волосся,
кинув за плечі. Вона зачинила вікно.
Птахи сіли на стіл і поглядали на неї.
Вона підійшла, схилилась над птахами,
схилилась —
і тихо заплакала.

ОБМІН

Північ схилилась над нами кочегаром торгового судна,
кочегаром спітнілим і брудним, замурзаним вугільним пилом.
Кочегар розсміявся, зуби його блиснули
низкою крадених діамантів. Ми забажали побачити
лице під вугільним пилом. Пальцем провели
по чорному лобі. І поряд з білою лінією
здалась чорнішою нам ніч. І чорна пляма
залишилась на нашому пальці.

Переклав Олександр ПЕТЬКУН

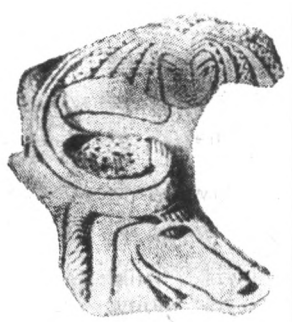

ЗАГОЮВАННЯ

Небо з року в рік. Шлях. Захід.
Білі будиночки поринули в тишу,
мовби спогад,
що давно вже відболів.

Дві тополі відпливають на захід,
дві тополі,
тополі.

І сонце — заживаюча рана.

РАНОК

Віконниці розчинила. І простирадла — на підвіконня.
Побачила день.
Пташка глянула у вічі: «О, ти самотня...»
«Але я жива»,— прошепотіла. А в дзеркалі теж вікно —
стрибнеш у нього,
потрапиш до себе в надійні руки.

Переклала Наталія КУРЕНКОВА

Ілюстрації Юрія Новикова.

ЙОЗЕФ ТОМАН, МИРОСЛАВА ТОМАНОВА

СОКРАТ

РОМАН

Інтермеццо друге

Я саме дописував заключну сцену бенкету в Алківіада, коли раптом увійшов Сократ. Обличчя його сяяло.

— Я бачу, ви в гарному настрої, — зауважив я.

— Ти весь час розмовляєш зі мною так, начебто я з'являюся перед тобою в двох чи трьох особах, — невдоволено мовив він. — Дивна манера! Та я прийшов повідомити тебе про щось дуже веселе. — Він сів у крісло й зручно простяг босі ноги: — Сім пар коней мав він. У багатьох евпатрідів [1] не менше, скажеш ти. Звичайно. Але які то були коні!

— Хто це «він»? — запитав я, нічого не розуміючи.

Сократ витріщив на мене очі:

— Хто? Оце так запитання! Таж Алківіад, хто ж іще? Хіба в той час говорили про когось іншого, крім нього?

— Про тебе, Сократе.

— Так, — погодився він. — І це, мабуть, через те, що Алківіад був мій найулюбленіший учень, а крім того, в мене тоді народився син.

— Лампрокл. — Я поквапився показати свої знання.

— Так. Це був гарний хлопець. Від матері він успадкував вроду й красномовність, від мене... що ж він успадкував від мене? Мабуть, нічого, крім бажання тинятися по місту; ясна річ, він не мав отієї пристрасті — витягувати з людей їхні думки і вдавати з себе творця та вдосконалювача людських душ.

— Ти міг би, дорогий Сократе, не глумитися з того, що шанували в тобі віками й що шанують досі, — заперечив я.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 4, 1979

[1] Евпатріди — родова аристократія в Аттіці.

— Я можу це собі дозволити, — засміявся він і повернувся до розмови про свого синочка. — Таке людське дитя — вже само по собі радість, а в нашу сім'ю воно внесло пожвавлення. Ксантіппа обернулася в квочку, і в нас уже не обходилося без лайки. Моя дружина сподівалася, що тепер я більше сидітиму вдома. Однак для мого моделювання потрібен був дорослішій матеріал. У цьому й справді була потреба, бо мораль в Афінах дедалі занепадала й робота знайшлася б тисячам вихователів: на кожного афінянина — по Сократу. І з батогом у руці. Але етика з-під батога нічого не варта, і ти бачиш, дорогий мій, довкола себе безліч тому підтверджень. Мої друзі, так звані мої учні, за винятком Крітія, який од мене відійшов, приносили мені тільки радість. Вони навчились пізнавати себе й навчати цього інших. А моя гордість, Алківіад, уже посів місце Перікла. Він часто зі мною радився, і тільки в дечому ми з ним розходились. Стратег з нього був ексцентричний, і я марно намагався на нього вплинути, як на впертого осла. — Він гучно зареготав: — Ну, прощавай. Тобі вже час іти спати, синку.

— Мабуть, я не такий уже молодий, Сократе, щоб ти казав мені «синку», — всміхнувсь я.

— Але все-таки молодший за мене майже на дві з половиною тисячі років!

III

1

Друг і учень Сократа Херефонт, хоч йому цього ніхто не доручав, вирушив до Дельфів, щоб запитати в оракула, чи є в Елладі хтось мудріший за Сократа. Оракул від імені бога Аполлона відповів: «Ніхто з людей не може зрівнятися з Сократом у незалежності, справедливості й мудрості».

З величезною радістю повернувся Херефонт до Афін. Сократ у задумі лежав на кам'яній лаві під своїм будиночком. Коли Херефонт переповів йому слова оракула, він сказав:

— Дорогий Херефонте, ти знаєш, як я тебе люблю, однак такі речі можуть цікавити лише божевільних. Іди геть! — І відвернувся од нього.

Херефонт махнув рукою: «Цього можна було сподіватись. Але постривай! Незабаром про це знатиме все місто».

Слова Аполлонового оракула про Сократа швидко облетіли все місто. Ворогів вони засмутили, а друзів утішили.

Коли ця звістка дійшла й до Алківіада, той відразу збагнув, що це може стати йому на користь. Якщо Сократ наймудріший серед еллінів, то задум його найкращого учня, Алківіада, — підкорити Сіцілію владі Афін — теж розумний: адже афіняни мріють про це з давніх-давен!

Алківіад сів на коня й погнав до дому Алопека. Зупинився біля муру й гукнув Сократові, який лежав на лаві.

— Ти вже все знаєш? Тут уже був Херефонт?

— Був, — відповів Сократ і перевернувся на лівий бік.

— І ти лежиш? Уставай! Ходімо як слід відсвяткуємо це!

Вони пішли.

— Куди це ти мене ведеш? До Феодати?

— Тобі це не до вподоби?

— Чому ж! Думка непогана.

За хвилину вони підійшли до вілли з пласким дахом; зсередини долинали жіночі голоси. Ось залопотіли босі ноги рабинь, і за хвилину відчинилась брама. Біля сходів гостей зустрічає Феодата. На ній білий підкасаний пеплос, на плечах — оранжева накидка.

З пишного килима й високої подушки підводиться осяяна місячним світлом молоденька дівчина Тімандра. Вона теж вітає гостей. Не хоче вірити власним очам. Чула багато про Алківіада, чула й про його мужню красу, однак дійсність перевершила всі її сподівання, Тімандра вся аж затремтіла.

— Скажіть, — питає Феодата, — що це діється сьогодні в місті? Вулицями повзуть процесії із смолоскипами, наче ті вогняні змії. Галасують, співають, кричать...

— Ці бешкетники — мої друзі, — засміявся Алківіад. — Вони були в мене на бенкеті й тепер розносять по місту радісну новину, яку приніс Херефонт із Дельфів од самого Аполлона...

— Перестань, — суворо сказав Сократ.

— Клянусь Аполлоном, що не перестану доти, поки не розповім про цю людину. Дельфійський бог каже: «Мудрішого за Сократа немає в цілій Елладі».

Феодата плаче від радості і обіймає Сократа. Тімандра теж підходить до нього і з чарівною сором'язливістю питає:

— Чи можна, Сократе, й мені, незнайомій дівчині, привітати тебе від щирого серця?

Він обняв її й поцілував у щоки:

— Незнайомій, кажеш? — І пильно глянув на Феодату. — Не треба бути всезнайком, щоб здогадатися: ця чарівна дівчина — твоя дочка, — усміхнувся Сократ.

— Так. Тімандра — моя дочка, — просто сказала Феодата. — Сьогодні ми святкуємо її чотирнадцятиріччя.

Гості випили за юну іменинницю.

— Нехай Харіти не заздрять твоїй красі, і нехай вона розквітає з кожним роком! — сказав Сократ.

Алківіад задивився в агатові очі дівчини й помітив на самому їхньому дні золоті іскринки.

— Нехай боги дадуть тобі все, що ти сама забажаєш!

Тімандра теж не могла одвести очей від Алківіада. Запанувала коротка тиша, гомін у місті ненадовго вщух, вогники на терасі поволі згасали.

Канделябри, що стояли по краях великого килима, лили в ніч жовте світло, й черепашки на шиї та зап'ясті Тімандри опалово зблискували.

Алківіад ліг так, щоб бачити тільки Тімандру.

— Ти, чарівне дівча, вже дала нашим очам стільки втіхи, — сказав Сократ. — Але яку розкіш явила б ти цим очам, якби дозволила їм помилуватись на твою красу в русі!

Дівчина глянула на матір. Феодата мовчки кивнула їй. Тімандра скинула шовкові сандальки.

— Я танцюватиму боса...

Вона ввійшла в світляне коло і показала алебастр своїх ніг — тонкі кісточки й гарні пальчики.

Феодата вдарила по струнах кіфари — пролунав урочистий акорд танцю жриць богині Деметри. Було щось зворушливе в тому, як юна Тімандра поважно рухалася перед уявним вівтарем Деметри.

Потім дівчина знову глянула на матір, виступила із світляного кола й скинула з себе всю одіж. Маючи серпанком, вона танцювала для Алківіада. Серпанок то відкривав дівоче тіло, то закривав його, гойдався над дівчиною, мов той навіжений птах; облітав її трепетне тіло й водоспад чорного волосся. Тепер Тімандра й Алківіад бачили тільки одне одного. Божественний шал. Божественне сп'яніння. Це вже була не жриця богині Деметри, це була вакханка з почту Діоніса.

Алківіад поглинає її очима, ніздрі його ворушаться, напіврозтулені вуста хапають повітря, дихання прискорюється. Ритм танцю теж прискорюється, кіфара Феодати співає й дзвенить, лунає акорд за акордом, а над ними панує один постійний високий звук, чарівний, невблаганний, владний, і здається, що це він збурює в тілі кров...

Танцівниця сміливішає у своєму танку, розкриває комусь назустріч обійми, знову відлітає й повертається, кружляє, наче п'яна.

— Ти зблідла, Феодато.

— Мабуть. Але це мине, Сократе.

— Прихили голову до моїх грудей, не хочеш?

— З радістю. Твоє серце так гучно калатає, Сократе.

— Я витру сльози з твоїх очей і щік, Феодато. Ти плачеш.

— Як і кожна людина, що втрачає того, кого любить.

— Не плач. Заспокойся вже. Адже ти провела з ним стільки гарних днів.

— Так. Але людина — звір... вона ненаситна. А тут ідеться про мою дочку, — раптом сказала вона з ніжністю. — Мою єдину дитину. Нехай її береже богиня Тіхе.

Тімандра, танцюючи, наближається до Алківіада, на мить падає в обійми, які він розкриває їй назустріч, та відразу ж випручується і, немовби за помахом чарівної палички, застигає.

Алківіад опускається перед нею навколішки. Сократ стискає в своїх долонях Феодатину руку.

— Повірте мені, мої любі: хворий не той, хто кохає, а той, хто не здатен на це почуття.

2

Алківіад, навіть ставши стратегом, не відмовився від своїх звичок. Слава легковажного гультяя й любителя втіх була йому тільки на руку. Вона вводила в оману ворогів, які поволі переставали боятися його.

Але Нікій боявся. Одного разу Алківіад уже його переміг, а тепер постійно відтісняє в еклезії. Нікій говорив своїм прибічникам:

— Я Алківіада добре знаю. Його змалку виховували як майбутнього воєначальника. Такого честолюбця, як він, Афіни не пам'ятають. Коні, кораблі, зброя й словесні битви — він скрізь повинен перемогти. Поразка для нього рівнозначна смерті. Кажу вам: під личиною веселуна маскується хижак. — Він погрозив уявному Алківіадові: — Цей негідник знає кожне місто й порт як свої п'ять пальців, проте останнім часом невпинно гасає морями. Сьогодні він на сході, завтра — на заході. Чому, цікаво? Може, в Афінах йому стало тісно й він виїжджає розважитись? Шукає нових коханок, бо афінські йому вже набридли? Повірте мені, друзі! Його розцяцькований плавучий палац — то не прогулянкова тріера, то військовий розвідник!

А тим часом той, кого Нікій так боявся, справді об'їжджав міста й порти. Зупинявся то там, то там. На берег сходив не як перший муж Афін, а як веселий гульвіса, що любить випити й побенкетувати.

Мета? Щоб усе побачити на власні очі: який де панує настрій, хто за демократію, а хто за олігархів, хто прихильний до Афін, а хто — до інших полісів. А ще яка мета? Здобути друзів. У Сократа він пройшов добру школу й засвоїв, що самої науки замало; Сократ навчив його, як здобувати друзів, як завойовувати їхні серця: якщо ти простягнеш до когось руки, то злякаєш його. Поводься так, щоб той, чию прихильність хочеш завоювати, сам простяг руки до тебе. Присилувати когось до дружби й любові не можна, і ніяких чарівних формул на це немає. Фальшивим підлещуванням викриєш себе дуже швидко. Демонструй своїй здобичі добро! Будь терплячий і ласкавий! Порадь! Допоможи!

Колись йому казали: «Своєю славою ти перевершиш самого Перікла». Але як його перевершити? Він пам'ятав, як іще за Перікла багато афінян мріяли про підкорення Сіцілії. Це була давня мрія. Він довго зважував, якими силами володіють Афіни, а якими Сіцілія. Поїхав і оглянув її. І нарешті зважився: «Я воскрешу цю мрію! Я вирушу туди з тисячами своїх воїнів, здобуду Сіракузи, всю Сіцілію, а потім переді мною затремтить і Спарта!»

В гетеріях міркували так: «Якщо Алківіад виграє, то він уже не зупиниться, піде далі й далі, запанує над цілою Елладою і скрізь запровадить цю свою здичавілу демократію. Що ж ми тоді робитимем? Заприсягаємося тут, що зметемо демократію, а тим часом зметуть нас самих».

В еклезії проти Алківіада здіймалися хвилі опору, високі, як гори, а він виставляв проти них гори хліба, м'яса, овочів, золота, міді, сірки й натовпи рабів.

Не тільки еклезія, а й ринкова площа вирує й шумить, наче збурене море. І прихильники миру посилають туди своїх намовників. Але здобута Сіцілія ввижається афінянам дедалі виразніше, чіткіше, невідступніше. Не дає ні воїнам, ні цивільним громадянам спокою, спокушає їх, манить. «Ця країна вдесятеро більша, ніж Аттіка, і ми в ній господарюватимемо! Яка то буде здобич! Яке невичерпне джерело багатства!»

Афіняни вінчають Алківіадову голову золотим вінком, блиск якого видно далеко навкруги. Тільки одне сонце сяє на небі — і це Аполлон, тільки одне сонце сяє на землі — і це Алківіад.

— Сіцілія наша! — Афіни переповнені цією мрією, як лоно вагітної жінки, і мало не лусне від неї. Мури пописані вапном, вуглинами й фарбами: «Щасти тобі в поході на Сіцілію!», «Нехай тебе супроводжує удача, Алківіаде!»

3

Сократ повернувся додому і ще з хвіртки гукнув Ксантіппі:

— Ксанто, серденько! Готуй мерщій вечерю!

Він помив руки, зручно всівся біля мармурового столика під платаном, де завжди вечеряла його сім'я, і став чекати.

Коли Ксантіппа вийшла з будиночка, він здивовано глянув на неї. Вона не поцілувала його, як завжди, не дорікнула жодним словом, що швендяв десь цілий день. Проте й нічого не подала на стіл і з порожніми руками сіла навпроти нього:

— Я хочу з тобою поговорити.

Він зітхнув і вийняв з кишені жменю насіння.

— Ну що ж, моя люба, я тебе слухаю.

Ксантіппа втупила в нього свої чорні очі й почала:

— Сократ сказав: «Не мати ніяких засобів до існування — це божественно. Цим ми наближаємось до досконалості». Виходить, сьогодні ми з тобою станемо богами.

Сократ іще не здогадувався, куди вона гне, і сприйняв її слова з гумором:

— Ого! Мені це подобається. А якою богинею ти хочеш стати? Котру вибираєш собі з цілого сонму?

— Ще не знаю. Спершу вибирай ти, Сократе.

— Я? Бачиш, серденько, я над цим іще не думав. А й справді, хто з них найкращий?.. Але ні! Так не годиться. Котрому з них ведеться найкраще? Ну, та це ж ясно, як білий день! Зевсові! В нього є й особистий слуга Ганімед, тонкостанна Геба подає йому на стіл, на кожнім кроці його жде вродлива жителька Землі, він сибарит першого класу. Так, моя лошичко, я вибираю собі Зевса.

Ксантіппа всміхнулася, і в кутиках її вуст затаїлась маленька хитринка.

— Чи ти ба! Наш тато вибрав собі найбільшого ненажеру на всьому Олімпі. Не карайте мене, боги, за ці слова! Хто б міг таке подумати про нашого шановного мудреця! Виходить, я краще, ніж ти, дотримуюсь Сократової науки.

— Що ти маєш на увазі, моя люба?

— «Якнайменше потреб — це божественно», — так ти, здається, повчав? Отже, я вибрала собі Ехо.

— Ехо? Богиню луни? А це чому? — здивовано спитав Сократ.

— По-перше, вона дуже балакуча, як оце я. А по-друге, ти чув коли-небудь, щоб Ехо щось їла?

— Я люблю гарні жарти, — сказав Сократ докірливо. — Ти що, частуєш мене ними замість вечері?

— Саме так, мій любий. Надягай свій дорожній гіматій і вирушай на Олімп!

— Що мені там робити?

— Накажеш запросити себе там на вечерю, як звик тут, щоб тебе запрошували. А я візьму Лампрокла, стану біля стої, і, може, ми з ним вижебраємо собі щось на вечерю.

— Хай йому грець! — обурено вигукнув Сократ. — Що це означає?

І тоді Ксантіппа засипала його безжальними підрахунками:

— Скільки ми вторгували за оливки? Кілька драхм. Та й ті проїли, купляючи борошно. З решти збили олію і теж спожили її. Вино з винограду, що ми привезли з Гуді, ти випив із своїми друзями. А тих кілька мисок молока, яке надою від кози, я віддаю Лампроклові.

— А чому ж ти мені про це... — спробував був заговорити Сократ, та Ксантіппа рішуче його перебила.

— Готується війна. На ринку починається паніка. Нічого немає. І нічого не буде. Але з-під поли продаватимуть усе, ясна річ, за срібняки. В усьому домі нема ані обола. Софісти... Помовч! Я цим цікавилася: вони беруть у місяць за одного учня цілих п'ятдесят драхм. Скільки в тебе учнів? І з яких багатих вони родин! А ти не береш ні обола! Ловиш людей на гачок, мов рибалка рибу. А коли спіймаєш, тобі не дістається ані лусочки. Мовчи! Я вже знаю, ти хочеш мені відповісти: «Але ж, серденько! Я дбаю про людину, а не про драхми! Від людини зале-

жить її щастя і щастя всіх інших...». Та скільки ти маєш із того, що дбаєш про щастя інших? Ага, ти хочеш сказати, що маєш за це винагороду, і то велику, — блаженство. Ну гаразд. Тоді дай мені й нашому синові вкусити цього твого блаженства! Не можеш, еге ж? От бачиш, філософе. О, я знов чую твоє заперечення: «Чого нам бракує, моя лошичко? В тебе є я, в мене — ти, в обох нас росте син, і він буде такий гарний, як мати, і такий дурний, як тато...»

— Саме так, моя люба... — засміявся Сократ.

— А хіба Антіфонт не сказав тобі просто у вічі, що ти божевільний? Мовляв, такого скніння не витримав би навіть раб! Гіршого від того, що ти їси, не буває вже нічого. Але ти, крім того, що постійно лузаєш отой свій нут, ще й ходиш на бенкети! Бенкет в одного, бенкет в іншого, то навіщо тобі брати за свої премудрощі бодай кілька оболів? Тобі немає в цьому потреби! Чи, може, тобі за твої мудрування ніхто не хоче нічого давати?

— І були б дурні, якби щось давали, — Сократ усе ще намагався обернути розмову на жарт. — Адже кожного я вчу бути розумним.

Ксантіппа не змогла більше витримувати його жартівливого тону й розплакалася. Сократ обійшов стіл, сів на лаві поруч дружини й посадовив її до себе на коліна, хоч вона й пручалася. Потім витер їй сльози й поцілував у смуглі щоки.

— Ах ти моя лошичко! Зупинись нарешті в своєму шаленому бігу. Твій монолог був просто чудовий. Ну, не плач, я кажу цілком серйозно. Чому ти, дурненька, досі нічого не сказала мені про це?

— Ти й сам усе добре бачив, — крізь сльози відповіла Ксантіппа. — Я не раз казала тобі, тільки ти мене не чуєш. — У голосі її знову забриніли нотки гніву: — Весь час витаєш думками десь-інде, а я мушу гарувати, із шкури пнутися, щоб...

— Годі вже тобі, дівчино. Крітон учора сказав, що коли нам щось треба, то щоб я прийшов до нього.

Заплакана Ксантіппа недовірливо глянула на Сократа:

— Я знаю, Крітон нам помагає дуже часто. Скажи, чому ти не приймаєш ні від кого жодної драхми, а від нього...

— Від нього я теж не приймаю ані драхми! Але харчі — не гроші. Це не милостиня. Це дарунок. Гей! Лампрокле! Сідай-но на коня!

Хлопець спритно видерся йому на плечі.

— Вйо! — вигукнув Сократ і побіг з сином із двору.

Крітон зустрів Сократа радо, як завжди. Почувши, що Ксантіппа не має ані жменьки ячмінного борошна, щоб спекти якого коржа, він на хвилину вийшов і наказав рабам віднести їй кошіль продуктів, а також вина й олії.

— Так, справу залагоджено, — сказав він, повернувшись.

Сократ завжди почував себе ніяково в такій ситуації, і Крітонові доводилось повторювати, що він дає йому харчі з великою охотою. Сьогодні Сократ теж був збентежений цим благодійним жестом друга, і Крітон повів його до своєї бібліотеки.

— Тобі, бачу, мало моїх постійних запевнянь, що не ти мій боржник, а я твій. Ходімо зі мною, дорогий Сократе, я тобі щось покажу.

Вони зайшли до бібліотеки. Крітон повернув Сократа обличчям до полиць, на яких сяяли золоті кришечки циліндрів із сувоями папірусів, і почав показувати кришечку за кришечкою.

— Будь такий ласкавий, прочитай ці написи.

— «Крітон: «Про витривалість», — прочитав Сократ. — «Крітон: «Про красу і добро». «Крітон: «По любов духовну і фізичну». «Крітон:

«Про справедливість»... — Сократ здивовано глянув на Крітона. — Я знав, що ти написав уже чимало творів, однак не сподівався, що їх так багато.

Крітон торкався золотих сонечок — кришечок циліндрів із його творами.

— Ці написи неповні. В циліндрах заховані не тільки мої думки, а й твої, Сократе, твої передусім. І після цього ти ще хочеш, щоб я був таким скнарою, який уміє тільки використовувати тебе, а сам і пальцем не кивне заради тебе? Як же я можу напихати свій живіт, частувати друзів, тим часом як ти, найкращий із них, голодуватимеш разом з дружиною й синочком? За кого ти мене маєш?

Сократ хмурився, заперечливо махав руками, та Крітон не вгавав:

— Ти, Сократе, багач, а я жебрак, отака-то правда. Що таке борошно, олія, сушені фрукти і все інше? Я успадкував свої маєтки від батьків, а яка моя в цьому заслуга? Не тобі, а мені мало б бути соромно, що я весь час стільки беру від тебе, та що там беру — трохи не обкрадаю! Я давно вже повинен був тобі сказати, що про тебе думаю. Ти прийшов на світ із такими, на перший погляд, простими й водночас такими важливими для людини думками, як ніхто до тебе. Скажи сам: хіба хтось коли-небудь займався людиною так, як це робиш нині ти? Ти вже роками шліфуєш людську душу. Людину творить ціла група творців, і ти один із них.

— Які високі слова! Ти мене тут замучиш, Крітоне, клянусь Цербером! — вилаявся Сократ.

— Поміркуй сам, — весело сказав Крітон. — Якби я тебе не підтримував, тобі довелося б заробляти собі на прожиток, і ти не зміг би вести свої бесіди, і сонечок, які я щойно показував, тут не було б! Ти дивуєшся? А це саме так! І не гордуй мною. Чи, може, ти не бажаєш далі ділити зі мною свою радість і славу?

Сократ перестав супитися.

— Здаюсь, любий Крітоне.

— Нарешті! — вигукнув Крітон. — Поки є в мене, буде і в тебе, і в твоєї сім'ї. Ну, а те, що має колись статися, станеться. Можливо, колись навіть виявиться, що Афіни мали не тільки своїх ледарів, пройдисвітів і дурнів, а й Крітонів теж, — додав він із притиском.

Сократ знову нахилився до золотих кришечок, прочитав назви решти Крітонових сувоїв і всміхнувся.

— Сократ радить Крітонові, як уберегти себе від фальшивих обвинувачень.

— От бачиш, дорогий друже, коли б не я, твоя цінна порада залишилася б для людей таємницею, — засміявся Крітон.

Сократ одвернувся від полиць із циліндрами і обурено вигукнув:

— Хай йому грець! Удавати із себе чесного громадянина — найбридкіше і, на жаль, найкорисніше заняття.

Обидва рушили до виходу. Перш ніж розгорнути завісу, Крітон запитав:

— А чому ти сам, Сократе, не пишеш?

— Ти тільки те й робиш, що питаєш мене про це.

— А ти весь час уникаєш відповіді на моє запитання.

Сократ розсунув завісу. Складки її вирівнялись, і на ній з'явилися виткані сцени з мандрівок Одіссея.

— Оце так ткач! Золотом описує давні події. А я от писати не можу. Я повинен бесідувати. Мені потрібен живий діалог, жвавий обмін думками, погляд то з одного, то з іншого боку, суперечки. Хіба ж я міг

би при такому темпі мови ще й писати? Це може робити тільки хтось третій. Я радий, що замість мене це робите ви, мої друзі.

Тим часом через агору марширує колона гоплітів, закутих у лати. Залізний полоз із сотнями очей, із сотнями ніг розтинає навпіл людський натовп. Бряжчить залізо, карбований крок гучно, мов барабан, гупає об бруківку.

Гоплітів бурхливо вітають. Вони несуть у собі велику місію: народні збори схвалили похід на Сіцілію.

Алківіад виходить із зборів. Підносить угору руку, обличчя його сяє. І на «Хайре, Алківіаде!» відповідає:

— Хайрете, друзі, хайрете, мої товариші!

Олігархи не хнюплять голови. «Ми ніколи не допустимо, щоб уславився вождь демократичної партії і в такий спосіб ще більше її зміцнив. Не допустимо, щоб він напав на олігархів у Сіракузах, на наших прибічників, таємних спільників, і в такий спосіб ослабив нас. Якщо нам не вдалося перемогти Алківіада відкрито, то в нас є інша зброя, і коли її як слід підготувати, вона принесе більший успіх, ніж ці його тисячі вірних і відданих гоплітів та моряків».

4

Сонце заходить у червоній заграві. Червоно виблискує і діамантове колье на Тімандриній шиї. Гарна ця дівчина. Здається, вона ще більше розцвіла від кохання до Алківіада. Повні губи її легенько тремтять, великі очі сповнені смутку, прекрасне волосся, мов вечірня імла, лягає хвилями на плечі.

Закохані сидять на килимі. Хвилини розлуки гнітять обох.

Алківіад думає про своє повернення.

— Ти залишишся в Афінах, Тімандро? Не сумуєш за своїм рідним Ефесом?

— Ні. Мій дім не в Ефесі. Мій дім там, де ти, коханий Алківіаде.

— Так буде завжди?

— Так буде завжди, поки я житиму.

Зійшов червоний місяць, і Тімандра здригнулася:

— Ох, як я хочу, щоб ти вже повернувся! І щоб весь час був біля мене.

— А якби я не повернувся взагалі, Тімандро?

— Коли ввійдеш переможцем до Сіракуз, ти вклонися джерелу Аретузи, що б'є з-під папірусу й папороті. Коли ж не повернешся, я вблагаю Велику Матір[1], щоб вона обернула мене в джерело, як німфу Аретузу. Але ти повернешся.

Вона підвелась і принесла триніг, у казанку якого жевріли вуглини. Роздмухавши полум'я, підкинула в нього пахучої живиці. Тихими словами, яких Алківіад не розумів, благала Велику Матір Кібелу вберегти її коханого, допомогти йому повернутися переможцем. Щоб не скрикнути від жаху, закусила до крові губу. Алківіад цього не помітив.

— Що провіщає вогонь? — запитав він і підвівся.

---

[1] Велика Мати (або Кібела) — малоазіатська богиня, покровителька незайманої природи й гір. Культ її поширився також на Стародавню Грецію.

Вона хлюпнула на жарини очисною водою. Пильнувала, щоб у неї не затремтіла рука, щоб не здригнувся голос.

— Усе гаразд, мій коханий. Шал моєї любові вмре разом зі мною. Дякую тобі, Велика Мати!

Маленька Тімандрина рука почаклувала над срібним амулетом з вирізьбленим знаком зодіака й повісила його Алківіадові на шию. Він надів їй на палець перстень із камінцем кольору морської хвилі.

Повний місяць побілів і ясно світив у небі. Алківіад помітив Сократа, який лежав під будиночком на кам'яній лаві.

— Ти спиш, Сократе? — пошепки спитав він.

— Ні. Чого ти сюди прийшов?

— Попрощатися з тобою...

— Не прощайся, іди так!

— Без твого благословення, Сократе? Без слова любові, яка нас єднає?..

— Вже не єднає.

— Ти хочеш, щоб я, не обнявши тебе, вирушив...

— На неправе діло? — перебив його Сократ. — Навіщо ж я тебе вчив, що воєначальник повинен боротися тільки за діло праве?

Алківіад спалахнув:

— Як на мене, то тут ідеться про діло абсолютно праве. Сегеста, поневолена Селінунтом, якого підтримують Сіракузи, попросила в нас допомоги. Допомоги, чуєш?

Сократ підвівся з лави. В ньому теж закипів гнів.

— Я знаю ціну твоєму співчуттю до нещасної Сегести, брехуне. Я знаю, про яку допомогу йдеться тут насправді: ти зазіхаєш на Сіракузи...

— А те, що народні збори визнали необхідність цієї війни, по-твоєму, теж брехня? — сердито урвав його Алківіад.

— Ти просто підбив їх на це. Ти привабив на збори молодих блазнів, які прагнуть воєнних пригод, і моряків, що жадають грабунків і здобичі. Але решті афінян це не до вподоби.

— Мені теж до вподоби не всі афіняни. То невже через це я мав би відмовитись од такого чудового походу? — сказав Алківіад, і в голосі його забриніли глузливі нотки. — Ти коли-небудь бачив, щоб мені забракло хоробрості? Саме ти, Сократе, не повинен би в цьому сумніватися.

Сократ спохмурнів.

— Дбай про Афіни, якщо ти добрий стратег. Ти мрієш уславитись, як Перікл. Проте Перікл уславився тим, що багато зробив для справи миру, а не своїми походами. Ти ж хочеш уславитись війною, хочеш задовольнити своє марнославне бажання. То який же ти після цього мій учень?

Алківіад навмисне пропустив повз вуха останню фразу і трохи згустив фарби.

— Сіракузи перестають нам коритися. Вони поволі, зате впевнено витісняють Афіни в усьому світі, від Індії аж до Іспанії. Приборкати тиранічні Сіракузи — мій обов'язок, якщо я хочу стати справжнім стратегом.

— Ти знову брешеш! — вигукнув Сократ. — Сіракузи для тебе — це ворота до воєнного походу на Африку, до підкорення Карфагена, а

потім і здобуття Пелопоннесу. Ти, хвалько, хочеш запанувати над усією Елладою. — І гірко додав: — Усе намарно... даремно я тебе вчив...

Цей гіркий Сократів тон розсердив Алківіада дужче, ніж лайка. Він почував себе вкрай ображеним і приниженим.

— Я афінський стратег і вирушаю в похід по те, що потрібне Афінам. Я не повинен тобі коритись. Я вже не малий учень, яким був колись. А ти? Я знаю! Ти боїшся кількох калюж людської крові.

Голос Сократа зазвучав певніше.

— Я крові не боюсь. У трьох битвах я бачив, як ллється людська кров. Але тепер не хочу на це дивитись! Чинити насильство і вбивати? Соромся!

— Ну що ж, відпочивай на своїй лаві! — зневажливо засміявся Алківіад. — Ти вже старий!

Сократ ліг на кам'яну лаву й нічого не відповів. З будиночка вибіг маленький Лампрокл. Побачивши Алківіада, якого він любив, хлопчик кинувся до нього.

— Поглянь, який у мене великий горіх. Роздуши його мені.

Алківіад підняв хлопчика на руки й поцілував у щічки. Сократ, не поворухнувшись, суворо наказав:

— Лампрокле! Не торкайся його. Негайно йди до хати!

Гордого Алківіада ці слова образили дужче, ніж коли б він схопив ляпаса. Мить постоявши, він мовчки вийшов за хвіртку і стрибнув на коня.

Сократ підхопився, кинувсь до хвіртки й гукнув:

— Алківіаде! Постривай! Я...

Та йому відповів тільки цокіт кінських копит, який за хвилину розтав удалині.

5

Еклезія обрала трьох стратегів походу: Алківіада, Нікія й Ламаха. Це не сподобалось Алківіадові, який розраховував на повну владу головного стратега. Ламах сприйняв Алківіадів план походу й особисто підтримав його під час голосування проти волі Нікія; хоч той був добрий, хоробрий воїн, однак запальному Алківіадові здавався не досить рішучим.

Але чому народні збори вирішили, щоб походом керував ще й Нікій? Чому накинули його Алківіадові? Щоб Нікій допомагав йому чи, навпаки, заважав у поході? Нікій не хотів цієї війни, то як же він зможе тепер воювати з натхненням? Якої мети домагаються ті, хто висунув Нікія в стратеги? Яку мету ставить перед собою сам Нікій? Чи не хоче він, бува, розладнати похід? Алківіад відчув реальну небезпеку, що нависла над походом. Через те й вирішив якомога швидше розпочати його.

Він наглядав особисто за тим, як вантажать у Піреї на кораблі провіант і воїнів, підраховував, обчислював і вимірював, звертався з промовою до війська, до народу, майже не спав, а коли надходив ранок, знову починав усе з початку. Сто п'ятдесят тріер стояли вже під вітрилами, готові до відплиття, і це підбадьорило Алківіада.

Але пророцтво було несприятливе. Пильне око Алківіада вбачило в цьому ворожу руку. Цікаво, скільки одержали жерці Аполлона й Піфія в Дельфах за це лихе пророцтво? І від кого?

— Воїни! Наш ентузіазм і певність, наша рішучість і непохитність — ось наше пророцтво! І гарне пророцтво!

Йому аплодували тисячі воїнів. І Алківіад зажадав, щоб флот відплив, незважаючи на всі лихі пророкування.

Сократ, як і щодня, зустрічав сонце:

— Вітаю тебе, золотий друже. Вставай, мій добрий брате. Залий нас своїм життєдайним сяйвом!

Він не докінчив свого вітання, бо з-за муру долинули схвильовані голоси: вночі хтось побив герми[1], й у місті чулася лайка, крики й прокльони. А ще за хвилину прийшли Сімон з Крітоном і розповіли, що в цьому блюзнірстві звинувачують Алківіада та його друзів.

Сократ, кремезний, дужий, босий, із скуйовдженою після сну бородою стоїть на кам'яній брилі й у своєму гніві схожий на титана. Кричить від злості, болю й жаху перед кривдою, заподіяною Алківіадові:

— Та хіба це можливо? Стратег воєнного походу, людина, яка понад усе мріє примножити славу й могутність вітчизни? Невже той, хто має перед собою такий грандіозний план, за кілька годин до відплиття візьме молоток чи залізяку і, мов навіжений, гасатиме по Афінах і трощитиме герми, спотворюючи улюбленого бога греків? Хто може повірити в таку брехню?

Крітон спідлоба глянув на Сократа:

— Але ж ти сам був проти цього походу й відмовляв од нього Алківіада!

Сократ зіскочив з брили й енергійно заходив двором:

— Так. Я був проти цього походу. Застерігав Алківіада від такої нерозсудливої авантюри, яка має завершитися не на Сіцілії, а в Карфагені й нарешті в Спарті. Я боявся, що Алківіад проллє ріки крові. Проте тут був іще дехто, і той «дехто» боявся, що коли Алківіад переможе, то він установить на Сіцілії народну владу замість дотеперішньої тиранії й цим зміцнить також демократію афінську. Не вірте у віщування оракулів, не вірте в різні страхіття, мої любі. Вірте своєму розуму! Питайте, хто й чому особисто зацікавлений розладнати сіцілійський похід! Той і є винуватцем цього блюзнірства!

Над походом нависла загроза. Алківіада чекала геліея.

Обурений Алківіад кричав, мов несамовитий, щоб розслідування почалося негайно. Та ба! Архонти цього не бажали!

Народ хотів знати правду. Але знайшлися спритні промовці, які заспокоювали обурений народ: мовляв, навіщо відкладати похід, а тим паче позбавляти ескадру такого чудового стратега!

Тоді хтось сказав:

— Нехай він пливе собі й нехай йому щастить. А коли війна скінчиться, нехай він з'явиться на суд і відповість за свій учинок.

І це прозвучало вагомо й переконливо.

Алківіад помітив, що тут затіяно нечисту гру; проте, як далі розвиватимуться події, він не знав. І тому захищався ще з більшим запалом:

— Це жахливо, що я повинен, не очистившись від усіх звинувачень і підозр, вирушити в похід на чолі такої могутньої сили. Я ж за-

[1] Герми — мармурові, бронзові або кам'яні стовпи із зображенням бога Гермеса, покровителя торгівлі, охоронця мандрівників і купців.

слуговую смерті, якщо не виправдаюся від цих звинувачень! Але якщо підтвердиться, що я не винен, а це таки підтвердиться, то я хочу рушити в похід на ворога без страху перед підступами наклепників!

Він промовляв до глухих вух, дивився в лукаві очі. Вони веліли йому, щоб він негайно відплив разом із Нікієм та Ламахом. Алківіад зрозумів: тепер він безпорадний проти тих сил, які женуть його в непевність далечі й війни. Коли в супроводі великого почту сходив на свій корабель, очі його гостро блиснули. «Постривайте ж, нехай-но я тільки повернусь!»

Коли Сократ довідався, що Алківіад підкорився, він побіг униз, до військового порту, повторюючи вголос:

— Алківіад не сміє відпливти неочищений! Не сміє! Не сміє!

Коли ж дістався молу і протиснувся крізь юрбу цікавих, то побачив, що море вже наїжачилося тріємами, сотнями й сотнями весел, сотнями й сотнями щогл та рей.

Сократ запитав, де корабель головного стратега. Йому відповіли, що він відплив першим. Сократ впав у розпач і, приголомшений, дивився вслід тріємам.

— Він не мав права від'їжджати неочищений! Не смів! Не смів!

Хтось у натовпі глянув на нього скоса й засміявся.

— Що ти плетеш, старий? Якщо він повернеться переможцем, то ніякого суду не буде! На його честь збудують тріумфальну арку!

Сократ стояв на березі доти, аж доки всі кораблі покинули порт і зникли за обрієм.

«Я цього не хотів, але тепер мені не залишається нічого іншого, як від усієї душі побажати йому перемоги».

Сократ простяг руки услід кораблям.

— Нехай тобі щастить! Вертайся із славою, хлопче мій!

6

Алківіад відплив неочищений.

Чекати, аж коли він повернеться... переможцем? Гетерії олігархів потай збиралися щодня. Який ще звести наклеп на Алківіада, коли терми не виправдали їхніх сподівань? Олігархи довго вагались, аж нарешті одного дня Крітій замислено кинув:

— Елевсінська містерія[1]...

— Містерія? Але ж це означає... — жахнулись присутні.

Ніхто не наважився вимовити вголос слово «смерть».

— Я ж нічого не кажу, — захищався Крітій. — Я тільки сам собі міркував... Боронь боже! Алківіад — мій родич.

— Кревні зв'язки тут нічого не важать, любий Крітію. Те, що ти не хочеш скривдити Алківіада, робить тобі честь. Однак це єдина можливість. До того ж ти присягав. Невже хочеш усупереч присязі...

— Ні, ні, — запротестував Крітій. — Я підкорюся загальному рішенню.

Всі невимовно зраділи й одностайно вирішили:

---

[1] Елевсінські містерії — таємничі священнодійства в храмі богині Деметри в Елевсіні, до яких допускалися тільки втаємничені після певних випробувань і очищень.

— Містерія. Кожному відразу ж стане ясно, що цей блюзнір принесе невдачу походові. До роботи!

Флот спершу терпів поразки. Передчасний галас про похід афінців докотився до Сіцілії раніше, ніж туди допливли афінські трієри. Сіцілійські міста замкнули свої брами й чинили запеклий опір.

Тільки рішучим ударом Алківіадові пощастило захопити Занклу й Катану. Архонти послали до нього на Сіцілію швидкохідний державний корабель «Саламінію». Алківіад саме вивчав карту в своєму шатрі, коли ввійшли посланці.

— Хто ви? Що вам тут треба? — здивовано запитав він. — Як ви наважились увійти без попередження? Сторожо!

— Не клич сторожу, Алківіаде. Її нема. Тебе ми теж заарештовуємо іменем архонта-епоніма[1] й афінського народу. «Алківіад не гаючись повинен повернутися до Афін і з'явитися на суд», — так нам наказано.

Алківіад стояв, наче вкопаний. Потім вибухнув:

— Ви що, збожеволіли? Я тільки-но почав... У мене все продумано... тут стільки війська... і я повинен його покинути? Що вони тут без мене робитимуть?!

— Ти чув наказ? — рішуче запитав його командир «Саламінії».— Здай зброю!

Алківіад зціпив зуби й нерішуче віддав командирові свій меч. Потім, оточений посланцями, попрямував до корабля.

Йому відвели найкращу каюту, дозволили вільно рухатись по палубі. Він стояв, міцно стиснувши руками поруччя, аж побіліли кісточки пальців, коли вдалині почали танути сіцілійські береги.

Удар дзвону сповістив про обід. Алківіад зійшов до своєї каюти, де на нього вже чекав матрос із стравами.

Алківіад почав їсти, але матрос так само стояв біля дверей.

— Тобі що, звелено стерегти мене навіть тоді, коли я обідаю?

— Ні, стратегу. Я хотів би з тобою поговорити, якщо дозволиш.

— Говори, я слухаю!

Матрос стишив голос:

— Ти знаєш, навіщо тебе везуть до Афін?

— Я маю виправдатися перед судом.

— А в чому тебе обвинувачують?

— Якісь негідники, щоб зірвати наш похід на Сіцілію, пошкодили герми і звернули це на мене.

— О ні, тебе обвинувачують у значно гіршому, в такому, за що визначають тільки одну кару: смерть, — прошепотів матрос. — На тебе донесли, нібито ти влаштовував у себе вдома елевсінські містерії.

Алківіад рвучко підхопився, мало не перекинувши столик. Обличчя його налилося кров'ю:

— В такому разі війну програно! Її міг виграти тільки я!

— Не кричи, стратегу. Щоб нас, бува, хто не почув...

— Дай мені кинджал, юначе! — наказав йому Алківіад.

— Я дам тобі щось краще, ніж кинджал,— відповів матрос і, нахилившись до нього, тихо запитав: — Ти знаєш кого-небудь у Фурії?

— Ще б пак. Її заснував мій дядько Перікл і заселив афінцями. Я знаю там багатьох людей.

---

[1] Архонт-епонім — перший з дев'яти архонтів.

— Завтра надвечір ми прибудемо до Фурії й стоятимемо там цілу добу. Я допоможу тобі втекти з трієри.

— Гаразд, юначе,— по хвилі рішуче сказав Алківіад і випростався. — Приготуй усе, що треба. І спасибі тобі.

7

У Фурії знайшлися люди, які прихистили Періклового небожа й піклувались про нього, наче про рідного сина.

Алківіад ніяк не міг оговтатись. Учорашнього стратега, командувача величезної могутньої армії, людину, від якої цілком залежав успіх війни, було викинуто на берег, мов жертву корабельної аварії. Тепер він утікач. Найзлиденніший жебрак під сонцем. Та це було ще не все — на нього чекав новий удар, іще страшніший. Коли «Саламінія» повернулась до Афін без нього, афіняни заочно засудили його до смерті через отруєння за блюзнірську безбожність. У нього забрали маєток, який дістався йому в спадок від батьків. А на додаток ухвалили, щоб його прокляли всі жерці.

Коли звістка про це докотилась до Алківіада, він упав на ложе. Відмовлявся їсти. Маячив. І перед очима його поставало далеке минуле...

Це було ще в роки його юності. Він пристав був до тисячної процесії, яка йшла з Афін до Елевсіна. На чолі за статуєю бога Діоніса в довгій білій одежі, увінчані миртою, ступали жерці і втаємничені. Одні несли смолоскипи, інші жмути колосся. Над процесією лунали священні співи й радісні вигуки на честь бога родючості, бога бурхливих веселощів і вина. До Елевсіна, священного міста Деметри, процесія дійшла, коли вже споночіло. Всі втаємничені, місти, очистилися купанням у морській затоці й там, на луках, над берегом моря, закружляли зі смолоскипами в буйному танці.

По всій луці мерехтять сотні й сотні вогнів, і ніхто не знає, що серед них непроханий гість — невтаємничений Алківіад.

Під звуки бичачих рогів прочани гасять смолоскипи і крізь шість брам із темряви ночі входять у темряву величезного квадратного Телестеріону [1].

Прослизнув сюди й Алківіад. У просторому храмі між рядами іонічних колон панує могильна тиша... Нараз завіси розхиляються, і посеред святині в раптовому спалаху вогнів одкривається сцена.

Всім керує найвищий жрець — гієрофант — у розкішних багряних шатах, із довгими кучерями й у царському вінку. Починається дія давнього міфа: хор зображує, як богиня Деметра шукає свою чарівну доньку Кору. Мати блукає світом і марно тужить за донькою, марно кличе її. В розпачі насилає на землю неврожай, сама відмовляється від їжі й нарешті після виснажливих пошуків приходить до будинку елевсінського царя Келея.

Деметра — богиня родючості, дарувальниця хліба й мирного життя — сама для себе миру не знаходить. Вона повзе по сцені, наче та хитка тінь, і з вуст її вихоплюється жалісний стогін, болісний крик, не схожий ні на божественний, ні на людський голос, бо це крик самої

[1] Телестеріон — храм в Елевсіні, збудований архітектором Іктіном.

осиротілої землі, що лунає з її безодні, крик нестямний, від якого крається серце.

Геліосові з неба все добре видно. Він бачив, як Аїд викрав Кору, коли вона танцювала з німфами, й поніс її до свого підземного царства; бог сонця зглянувся над нещасною матір'ю й розповів їй усе. Деметра у відчаї, скорботі її немає меж. Та Ямба, служниця в домі Келея, розвеселяє її згадкою про солодке парування й запліднення всього живого, пробуджує в ній нове бажання до життя.

Сцена зображує підземне царство з тінями мертвих. Виконуючи волю свого батька Зевса, Кора, тепер уже дружина Аїда, повертається на землю. Вона виходить з підземного царства в ореолі слави, з букетом квітів, під спів хору й звуки музики. Весна після довгої зими повертається на землю. Життя відновлюється. Смерті немає — є вічне життя. На очах у містів, при запалених смолоскипах Зевс єднається у священному союзі з Деметрою, щоб запліднення жінки на тричі зораній ниві вплинуло також на родючість землі і принесло людям урожай...

Постановка цієї містерії справила на Алківіада незабутнє враження. Через багато років він набрався зухвалості таємно повторити її в своєму домі, щоб до нього повернулось могутнє почуття прасили землі, її вічне вмирання і вічне воскресіння. Він запросив кількох друзів (Сократа не покликав, побоюючись, що той його відмовлятиме), взяв з них слово, що вони мовчатимуть, і священний обряд почався.

Сам Алківіад грав найвищого жерця — гієрофанта з царським вінком на голові, а його товариш — другого жерця дадуха, носія смолоскипа. Багатий інтер'єр Алківіадового будинку, краса «Деметри» й нерозведене вино, яке вони пили замість кікеону — напою містів, — звели, однак, священний обряд на блюзнірство. Алківіад, запаморочений вином і красою «Деметри», скинув із себе довгий багряний плащ гієрофанта, обернувся в самого «Зевса» й на очах у друзів почав кохатися з «богинею родючості», роль якої грала афінська красуня.

Довго зберігали мовчання всі ті несправжні міста, й аж тепер хтось виказав таємницю. Алківіад підвівся з ложа, немовби збирався кинутись на цього мерзотника. Якийсь час міряв кроками кімнату, а потім зупинився перед завісою. Він знав, чому цей негідник зрадив його. Зробив це не для того, щоб знищити самого Алківіада, а щоб звести нанівець усю сіцілійську експедицію й тим самим зміцнити владу олігархів.

Олігархи — це ворожий союз, об'єднаний ненавистю до демократії. Алківіад ще в юні літа познайомився з їхніми гетеріями, де вони збиралися й радились, як знищити демократію. Заприсягалися підривати її всіма можливими способами, захопити владу й ліквідувати всі досягнення народу.

Як він міг про все це не знати, коли з багатьма олігархами, надто з родовитими аристократами, його єднали кревні зв'язки! З багатьма він спілкувався як стратег. І софістів, особливо тих, що засіли в олігархічних гетеріях, він теж знав дуже добре, бо не раз заходив з ними в сутички.

Ці софісти вже не були філософами, як колись Протагор, Горгій, Парменід чи Гіппій. Вони зневажливо ставились до народу, переродилися в політичних авантюристів і від своїх попередників перейняли тільки те, що допомагало їм підривати демократію. Вони паплюжили народ, називали його зграєю нахаб, підлотників і дурнів

Зате олігархів, цих нечисленних одинаків, що виступали проти всього вільного громадянства, вони вихваляли як найздібніших до влади мужів. Алківіадові раптом розкрилися очі, й він побачив усе набагато ясніше, ніж тоді, коли жив у Афінах, дарма що погляди олігархів були відомі йому з юних літ і він знав, на що здатні їхні гетерії.

«Невдача у війні — найсприятливіша для них нагода! Через те вони за мене і взялись. Не допустити перемоги Афін над Сіракузами! Не допустити перемоги демократів! Ось чому Піфія напророчила лиха учасникам походу. Їхні руки сягають далеко, аж до Спарти, то чому б вони не могли сягнути до Дельфів?! А коли я навіть цим не дав себе залякати і сперся на народ та моряків, вони вирішили завдати удару мені самому! Пошкодження герм — справа рук Крітія! Недаремно Ламах боявся, що я вступлю з Крітієм у боротьбу й похід доведеться відкласти. Спершу припинити інтриги тих, хто рветься до влади вдома, і тільки після цього вирушати в похід, — ось що треба було зробити! Адже ясно, як день, що й оту мою таємницю з елевсінськими містеріями зрадив Крітій! Він про це довідався вже давно, але чекав слушної хвилини. А тепер наніс удар, — як завжди, чужими руками, сам лишаючись у тіні».

Алківіад затремтів од болю, люті й жадання помсти. Стогнав. Плакав. Кричав:

— Ну постривайте ж! Я ще не випив тієї чаші отрути, що ви мені її наготували! Заприсягаюсь — відомщу всім, хто хотів мене вшанувати отрутою, всім вам, хто мене засудив! Я теж умію бути вдячним! Ви ще побачите, тупоголові дурні!

Тим часом на Сіцілії без улюбленого Алківіада охололи хоробрі серця моряків та гоплітів. А млявий Нікій відбив у них останнє бажання битись на смерть і на життя.

— Я тепер самотній! — кричав у відчаї Алківіад.— Що ви з мене зробили? Страховище із чашею отрути в руці? Я не хочу бути страховищем!.. Ні, навпаки, хочу, хочу бути страховищем! Страховищем з отрутою в серці. Я випив цю чашу до дна!

Алківіад потай покинув Фурію і запропонував свої послуги спартанському цареві Агісу.

Алківіад, який аж плакав од бажання помсти, був для спартанців справжньою знахідкою. Хто зуміє завдати Афінам дошкульнішого удару, як не той, кого вони вдарили самі?

Сіцілійська кампанія зазнавала невдачі за невдачею і врешті скінчилася повною катастрофою. Несподівано прокинулася згубна сила, якої Нікій боявся над усе: раби. Протягом однієї ночі всі раби-веслярі повтікали з афінських тріер, афінський флот було паралізовано. Нікій зрозумів, що становище безнадійне, бо без флоту він не зможе здобути Сіракуз.

Та це ще було не все. Спартанці послали Сіракузам на допомогу свою армію з-під Гімери, і вона, швидко перетнувши всю Сіцілію, зайшла афінянам у тил. Сіцілійці піднеслись духом, афіняни ж, оточені з усіх боків, після марних спроб вирватися з кільця, здалися на ласку ворога. Нікія було взято в полон і страчено. Хто з семи тисяч лишився живий, тих спартанці обернули в рабів і загнали на каторжні роботи в копальнях.

Спартанці розпалювали в Алківіадові палке бажання помсти, давали йому всі можливості, аби тільки він виступив проти Афін. Алківіад

привів їхнє військо в село Декелею і, закріпившись там, чинив спустошливі наскоки на Аттіку.

Сократ сидить, похилившись, навпроти Сімона, і його сповнений розпачу голос лунає в невеличкій майстерні. Сімон слухає його й шиє сандалю.

— Ти теж мій учень, Сімоне! Сподіваюсь, ти бачиш величезну різницю між утечею від смерті і втечею задля помсти? І проти кого! Проти рідного міста! Проти нас усіх!

— Так,— неквапливо відповів Сімон.— Маленький камінець, котячись зі схилу, зрушує чимраз більше каміння, а воно вже може потягти й величезного валуна.

Сімон спробував перервати дратву, але тільки врізався.

— І це зробив той, з ким я їв, з ким спав в одному шатрі. Мій найздібніший учень! — зітхнув Сократ.— Я завжди вірив, що він набереться розуму, оговтається... я любив його... як свого...— Голос у нього раптом зірвався, й Сократ замовк.

Сімон глянув на нього й несміливо запитав:

— Ти плачеш, Сократе? Після смерті твоїх батьків я ні разу не бачив, щоб ти плакав...

Сократ похнюплено мовчав.

— Кажуть, я наймудріша людина у всій Елладі,— нарешті знову озвався він.— Я не хочу гнівити богів, але це неправда. Я, Сімоне, такий же нерозважний, як і кожен смертний...

— Не картай себе так, бо в усьому цьому нещасті...— Сімон роззирнувся по майстерні, боячись, щоб його сандалі не рознесли по місту те, що він хоче сказати.— Алківіадову злобу й цю сіцілійську катастрофу значною мірою спричинили самі афіняни,— мовив він, стишивши голос.— Важко навіть підрахувати, скільки ворогів народу, зрадників, словесних штукарів і всіляких виродків доклали до цього рук.

— Любий Сімоне,— зітхнув Сократ,— я знаю, ти хочеш мене розрадити, однак цей висновок, до якого ти мене підводиш, викликає в мене анітрохи не менший біль, ніж Алківіадова зрада.

Інтермеццо третє

— «Алківіад мав дивовижну здатність пристосовуватися до ситуації та тих, серед кого жив, міняючись швидше від хамелеона. В Спарті вів суто спартанський спосіб життя — носив довге волосся й бороду, купався в холодній воді, їв ячмінні коржі і юшку, носив одяг із грубого полотна, і ніхто не йняв віри, нібито цей чоловік мав колись у своєму домі кухаря, вживав пахучі мазі й носив шовкові шати».

Сократ мовчав, і я читав далі:

— «У Спарті він займався гімнастичними вправами, жив просто і вигляд мав поважний; в Іонії віддавався буйним веселощам, у Фракії був п'яницею й чудовим вершником, а при дворі перського сатрапа Тіссаферна жив так пишно й багато, що затьмарив навіть перських вельмож».

Дочитавши це речення, я запитливо глянув на Сократа. Він сидів, утупивши невидющий погляд у далечінь, обличчя його, завжди таке ласкаве, веселе й осяйне, скривила болісна гримаса.

— Тебе цікавить, як я все це терпів? — промовив він, не дивлячись на мене. — Зовні я жив так само, як і до цього, лагодив людські душі, наче швець стоптані капці, а сам відчував себе підтоптаним. Людське прагнення щастя глухло в клекоті війни. Що таке блаженство? Де б воно взялось після такого страшного удару, якого завдав мені й собі Алківіад? — Він глянув на мене блискучими очима.— Що я мав робити? Прокляти його чи пожаліти? — Сократ нахилився до мене й, затамувавши віддих, сказав: — Усі ті роки я вирішував це для себе, досліджував і донині не знаю, що з ним робити. Він був добрий і лихий, завдав шкоди своїй батьківщині, а потім знову приніс їй користь. Був зрадливий і вірний їй. Хилився то в той, то в інший бік. Ім'я «Алківіад» завжди означало тільки крайнощі. Ти хочеш почути щось про мене? А хіба те, про що я весь час говорю,— не про мене? Алківіад, Сократів учень, утік до спартанців і завдавав своїй вітчизні дошкульних ударів!.. Алківіад був далеко, я близько — отож за нього перепадало мені. Навіть мої друзі трохи охололи до мене. А вороги, ці скритники з гетерій, де весь час плелись інтриги проти демократії? То був козир для них — просто виступити проти мене вони ніколи не наважилися б, та коли Алківіад дав їм таку нагоду!.. Якби кожне слово, що влучило в мене, було каменем чи кийком, я впав би під цими ударами, повір мені!.. Та потім усе переминилось. Алківіад почав діяти на користь Афінам. Допоміг нашому флотові здобути перемогу над спартанцями біля Іонічних островів і повернувся зі славою. О небо! Якби ти бачив цю радість! А що було тоді, коли він зразу ж після виступу в еклезії прибіг до мене! Він упав навколішки й просив прощення!.. Та Алківіад у той час не почував себе щасливим, як не почуває себе щасливим жоден самітник. Його дружина Гіппарета померла ще кілька років тому. Моє ставлення до нього не було таке сердечне, як раніше. А нікому іншому в Афінах він не довіряв. Тільки з Тімандрою було йому добре.— Сократ усміхнувся самими лише кутиками очей і додав: — Та коли згодом ворогам знов пощастило очорнити Алківіада,— я не кажу, що він теж не завинив у цьому,— і вигнати його з батьківщини, вони знов накинулись на мене, мов ті шершні.

— Мені здається, Сократе, ти весь час недооцінював своїх ворогів. Що людина сильніша, го більше в неї ворогів, — сказав я споважнівши.

— І друзів теж, мій любий. Для повної гармонії людині потрібні і ті, й ті. Друзі, так само як і вороги, додають їй сили,— сказав він.

І тут я згадав про Сократових друзів. Вірними йому залишились Крітон, сусід Сімон, Евклід із Мегар, Антісфен. До кола Сократових друзів належав також юний Аполлодор і, зрештою, Ксенофонт. Немовби відгадавши мої думки, Сократ раптом сказав:

— Ти добре знаєш усіх моїх друзів і ворогів, але, крім них, є ще всілякі наклепники й злоріки. Арістофан, кажеш? Ну, звичайно. І про це ти знаєш, адже ти вичитав у Платона, що він був перший, хто в своїх «Хмарах» усе добре в мені обернув на погане. Дивна людина цей Арістофан! Виріс у демі знатних, хоч сам до знатних ніколи не належав, однак мені здається, що коли йшлося про демократів, він гостро картав їх. Він був однаково дотепний, як і зухвалий, єхидний, як і безцеремонний та брутальний. У всьому він був неперевершений майстер

— Однак через багато років він іще раз проїхався по тобі в «Жабах»,— докинув я.

— Ти маєш на увазі оті натяки? — посміхнувся Сократ.— Я радів, що бодай так він поставив мене поруч з моїм Евріпідом.— Сократ глибоко вдихнув повітря.— Але мені було дуже жаль, що він висміяв Евріпіда зразу ж після його смерті.

— А як він ставився до народу? Любив його?

— Цього не знаю навіть я,— усміхнувся Сократ.— Іноді співчував йому, а іноді ні. Передусім він любив свої комедії.— Сократ почав цитувати, не знаю, точно чи ні, та я зрозумів, що автор «Вершників» звертається до афінського народу: «О, Демосе, ти маєш велику силу! Перед тобою все схиляється, перед тобою все тремтить зі страху, мов перед тираном. Але ти здатний піддаватися спокусам, любиш лестощі й ошукати тебе дуже легко. Тих, хто гарно балакає, ти слухаєш, роззявивши від захвату рота, а розум твій блукає тим часом десь далеко...» — Сократ глянув на мене.— Вибирай! Оціни сам, що він кому приніс — нам тоді, а вам нині.— Він трохи помовчав, а потім неквапливо сказав:— Ті часи були для мене винятково тяжкими, та я ще прийду до тебе і ми поговоримо про них.

Я чекав, що він спохмурніє від цієї згадки, проте обличчя його, навпаки, прояснішло.

— Уяви собі, любий мій, я був уже старим дідом, поволі почав відходити од виру життя, однак саме в цей час мене знов повернула до нього Мірто — цей золотокосий, зрілий дарунок Геї, матері Землі.

Я бачив, що він хоче ще щось сказати,— може, боявся, щоб я не вставив якогось зауваження про оту Мірто,— і мовчки слухав.

— І не тільки вона одна: я одержав тоді задарма цілу трійцю: Мірто, безмежно відданого мені Ксенофонта й Платона. Платон був для мене новою великою надією: юнак, котрий, щоб мати змогу постійно зі мною бесідувати, як змінити світ на краще, покинув писати вірші й трагедії, хоч мав до цього неабиякий хист.

— Як свого часу ти, Сократе, закинув різець скульптора,— штрикнув я його.

— Твоя правда, саме так, — кивнув він головою, — тільки Платон замолоду був значно серйозніший, ніж я. Уяви собі, він походив із старовинного роду, його єднали кревні зв'язки з Алкмеонідами, більше того,— він був небожем Крітія! Але які різні були ці відгалуження одного старовинного роду: Перікл! Алківіад! Крітій! Платон! Навіть моєму демонію [1] забракло сили збагнути це й застерегти мене від необачного кроку.

IV

1

Ніч — чорний краб, розпластаний у піднебессі. Він помалу повзе, випускаючи опівнічну пітьму, що огортає все довкола.

На всьому Фракійському Херсонесі блимає один-однісінький вогник — кована лампа в Алківіадовій фортеці неподалік від річки Егоспотами.

[1] Демоній — тут: внутрішній голос.

Алківіад звив тут Тімандрі гніздечко без східних розкошів. Одягнена в льняний вишиваний пеплос, підперезаний широким, обкутим мідними бляшками шкіряним поясом, вона напівлежить на хутрі й злякано стежить за Алківіадом, який неспокійно ходить по кімнаті.

— Я не розумію тебе, мій найдорожчий...

Він зняв із стіни короткий фракійський меч, перевернув лисячу шкуру хутром униз і вістрям почав малювати на ній карту.

— Оце береги Геллеспонту. Тут, нагорі, Лампсак, а он там із своїм флотом заховався Лісандр. Це непогана схованка. Тут, унизу, до Геллеспонту впадає річка Егоспотами. У її гирлі стоїть на якорях афінський флот. Ці телепні не розуміють...

— Хто не розуміє, любий мій?

— Ці афінські стратеги — Тідей, Менандр, Адімант та інші бовдури, не знаю, як їх там... вони не розуміють, що може статись... Я мушу поїхати до них,— вигукнув Алківіад.

Тімандра рвучко підвелась.

— Зараз? Уночі! — злякано проказала вона.— Ти скрутиш собі в'язи! Не їдь — прошу тебе, благаю, не їдь...

— Мій кінь знає тут кожен камінь.— Алківіад підбіг до неї, поцілував у вуста, мить — і за ним уже грюкнули важкі дубові двері.

Корабель стратегів безжурно спав. Вартовий на вимогу Алківіада розбудив усіх трьох стратегів. Позіхаючи, вони вийшли на палубу.

— Хто там?

— Алківіад.

— Чого тобі?

— Я хочу з вами поговорити. Пошліть по мене човен.

— Оце так,— позіхнув Менандр.— І заради цього нас конче треба було будити? Ти не міг зачекати до ранку?

— Не міг. Справа нагальна.

— Що ти від нас хочеш? — запитав Адімант.

Алківіад аж скреготнув зубами.

— Особисто мені нічого не треба. Але тут ідеться про вас. Негайно пошліть по мене човен.

— Навіщо? — відповів головний стратег Тідей.— Ми добре чуємо тебе і так. Кажи з берега, що там у тебе премудрого.

Від люті серце в Алківіада закалатало аж десь у горлі.

— Ви припустилися величезної помилки, ставши тут на якір із своїм флотом! Це дуже невигідна позиція! Тут немає тилу, який міг би годувати моряків! По харчі вам доведеться їздити аж до Сеста!

— Овва! Я бачу, що заради цього і справді варто було будити нас посеред ночі! — глузливо вигукнув Адімант.

— Не перебивай його,— іронічно сказав Тідей.— Говори далі, великий Алківіаде.

Алківіад кидав у них словами, гострими, мов мисливські ножі.

— Невже ви не розумієте, що вам протистоїть флот, звиклий діяти чітко й підкорятися наказам одного командувача? Самі лізете в зашморг і наражаєте на небезпеку Афіни!

— Афіни, кажеш? — глузливо вигукнув Тідей.— А що тобі до них? І що Афінам до тебе? Може, командувачем флоту вони призначили тебе?

— О боги! — обурено заволав Алківіад.— Послухайтесь моєї поради! Не наражайте флот на таку небезпеку. Він належить не вам трьом, а всій нашій батьківщині, Афінам...

— ...які ти зрадив! — гостро відрізав Тідей.

— Я приніс їм і користь! — вигукнув Алківіад.— А от ви, коли не послухаєтесь моєї поради, занапастите їх!

— Тут командуємо ми, а не ти,— пихато відповів Тідей.— Забирайся геть із своїми порадами! — І повернувся спиною до Алківіада.

Алківіад кричав, погрожував, благав, аж поки захрип. Усе намарно. Тоді він люто вилаявся, повернув коня й поїхав геть.

Задихаючись від люті й розпачу, він розповів про все Тімандрі. Вони навіть не запросили його на корабель, змусили горлати з берега, глузували з нього, знущалися, і він тепер почував себе нікому не потрібною тріскою, викинутою на берег.

Розповівши, як Тідей дорікав йому за зраду батьківщини, Алківіад почав квапливо сповідатися:

— Я знаю, що це було підло з мого боку. Але хіба я цю підлість не спокутував? Кожен знає — я в Афінах рятував те, що ще можна було врятувати, і був би повернув їм усе, чого позбавив їх сам і чого позбавили їх інші.

Тімандра легенько торкнулась Алківіадового плаща.

— Так, я про це знаю, мій коханий. Інші цього не зробили б, а ти зробив би. Іди, мій любий, сядь біля мене. Я така самотня тут.

Він сів поруч неї, однак не заспокоївся. Звірявся їй із своїми побоюваннями та болем свіжих ран, яких йому завдали оті командуючі величезного афінського флоту в Егоспотамах.

— Тімандро, ну скажи сама! Хіба я не змив свій давній гріх? І хіба зробив це не в найкращий спосіб, гідний мене? Я не задовольнився тільки однією поразкою спартанців, а ганяв цих грабіжників од острова до острова, розкидав і палив їхні кораблі, вони горіли на морі, мов стоси дров, і на них живцем смажилися ці кровопивці! Виходить, те, що я очистив від них Іонічне море й що афіняни можуть знову спокійно ввозити зерно з Понту, до уваги не береться?

— Атож,— зітхнула Тімандра,— ти зробив для Афін більше добра, ніж зла.

— Я ще не встиг повернутись додому, вистачило тільки звістки, що повертається непереможний Алківіад, як Афіни скинули олігархію Ферамена й відновили народовладдя. Невже, Тімандро, я навіть цим не спокутував свій гріх за зло, заподіяне Афінам? Що вони від мене хотіли? Що? Що? Скажи мені, що? — Голос в Алківіада затремтів, горло його здавило судомою.— Я дав би їм таке, про що вони навіть не мріяли. Та тепер я не здатен зовсім ні на що, хіба безпорадно дивитись, як насувається загибель.— Алківіад вигукнув у глибокому відчаї: — Ох, Сократе! Батьку ти мій! Батьку-провидцю, чому я тебе не послухався? Грецький світ міг би бути нині інакший...

Украй виснажений, він замовк. Тімандра ніжно гладила його тіло, мокре від поту. Відчувала під пальцями, як лунко б'ється серце в його грудях. Алківіад підвівся з хутра:

— Я мушу знову сісти на коня... мушу... вони зі страху, що замість них міг би перемогти я, ладні занапастити Афіни.— Алківіад підбіг до стіни й погрозив кулаком:— Ви дурні! Хіба ви стратеги? — Він безпорадно кидався, кричав: — Пустіть мене на свій корабель! Я вирвусь із цієї затоки! Зійдуся з Лісандром у відкритому морі! Я примушу його помірятися зі мною силою! Ви мене чуєте, троє бовдурів?! Я переможу. Я врятую Афіни!

— Вже світає,— сказала Тімандра.

Алківіад, якому здавалося, що він стоїть край берега Егоспотамів, глянув на Тімандру, бліду від синюватого світанку, впав біля неї навколішки і, сховавши обличчя в рисяче хутро, заплакав.

Наступний день підтвердив Алківіадові побоювання.

Лісандр, командувач спартанського флоту, усіма своїми силами несподівано напав на афінські трієри, замкнені в затоці, наче в пастці. Тільки вісьмом трієрам пощастило врятуватися. Решта, майже двісті військових кораблів, потрапили в полон. За наказом Лісандра було страчено понад три тисячі афінських воїнів.

Довідавшись про це, Алківіад почав діяти. У ньому знову прокинувся афінський стратег, яким він у душі залишався завжди. «Поки я живий, Афіни можуть сподіватися!»

Алківіад вирушив до Віфінії. «Я повинен якнайшвидше дістатися до перського царя Артаксеркса й попросити в нього допомоги для Афін».

Але спершу треба було схилити на свій бік сатрапа Фарнабаза.

— Ми поселимось у маленькому селі неподалік від резиденції Фарнабаза в Даскілеї Фрігійській. Ти хочеш поїхати зі мною, Тімандро?

— Так, коханий мій,— відповіла вона, проте в очах її була печаль.

2

Поразкою афінського флоту біля Егоспотамів війна не закінчилась. Нею тільки починалася страшна афінська катастрофа.

Із своїм переможним флотом Лісандр наближався до Афін, дорогою підкоряючи собі один за одним острови Афінського морського союзу, руйнуючи в них народовладдя, садовлячи на місце демократів прихильних до Спарти олігархів і скрізь лишаючи свої гарнізони. Тим часом спартанський цар Павсаній підійшов до Афін суходолом. Отож, коли флот під командуванням Лісандра, сіючи смерть і розруху, досяг Пірея, Афіни, найміцніша фортеця демократії, опинилися в тісному кільці ворогів.

Олігархи радили капітулювати, демократи ж до останньої хвилини не хотіли здаватися й уперто захищали місто. Але тут почав діяти найвирішальніший чинник — голод.

Голод виявився олігархам на руку й допоміг їм у боротьбі з демократами. Вести переговори зі Спартою про мир доручили Ферамену, відомому ворогові демократів.

Мир для афінської республіки виявився справжньою катастрофою. Вона змушена була віддати переможцям увесь військовий флот, дощенту зруйнувати свої укріплення, знести Довгі мури і визнати панування Спарти над цілою Елладою.

Коли ж республіка не мала вже чим захищатися, остаточного удару їй з благословення Спарти завдали афінські олігархи. На народних зборах, де засідав також і командувач спартанського гарнізону в Афінах Лісандр, Ферамен запропонував скасувати демократичну конституцію. Лісандр же перед голосуванням заявив: якщо пропозицію Ферамена буде відхилено, спартанці вважатимуть це порушенням мирної угоди.

А потім залишився вже тільки один крок до того, щоб владу в Афінах, приєднаних до Пелопоннеського союзу, було віддано тридцятьом тиранам. Але, як це не дивно, на чолі їх став не відомий кат демократії

Ферамен, а той, хто зумів упродовж багатьох років триматися в тіні,— елегічний поет, софіст і хитрий аристократ Крітій.

Крітій вважав, що з олігархічної нори він виліз у найщасливішу мить. Та не встиг він досхочу насидітись у кріслі тирана, як заявили про себе давні прикрощі. Він зустрів їх із сміхом: «Цікаво, що тепер говорить той огудник про мене, свого колишнього учня, який піднявся вище за його улюбленця Алківіада? Інколи доля сама віддає кожному по заслузі. Я ось ходжу в пурпуровому плащі, тим часом як Алківіад, вигнаний з Афін, відлежується в дикій глушині на вовчій шкурі з гетерою».

Крітій збирався на раду. Перед тим, як вийти з дому, він іще раз ретельно оглянув себе в дзеркалі з полірованого срібла. «Вигляд у мене щось не дуже свіжий. Як у кожного, хто ні в чому собі не відмовляє»,— усміхнувся він своєму відображенню.

Його тягло до Сократа, але він хвалився, що давно порвав із ним. Не один рік після розриву Крітій спілкувався з афінською верхівкою, відвідував з її синками олігархічні гетерії. Не один рік потай підбурював їх проти народної влади, згуртовував і готував до рішучої сутички. Однак минуло багато часу, поки пробила його година. Він постарів, та старим іще не почував себе.

Раб застібав його позолочені сандалі, а Крітій далі снував нитку своїх думок: він старанно вчився в софістів, їхня еристика [1] ввійшла в його кров, їхнє вміння розкласти кожне поняття, їхнє схиляння перед індивідуалізмом він так запально вихваляв, що незабаром і сам став завзятим софістом.

Поведінка Крітія весь цей час була бездоганна, і спартанські та афінські олігархи заслужено оцінили його старання...

Олігархи тріумфують. Вони поспішають один з-поперед одного посісти високі посади, радіють: «Настав мій час! До стерна! До корита!» Нещастя Афін їм тільки на користь. Вишколені софістикою, цілком певні того, що закон завжди на боці сильніших, вони знають, як обернути собі на користь нещастя й ганьбу Афін. Ці псевдорятівники республіки обіцяють зголоднілим афінянам достаток, але ж вони й самі афіняни, тож насамперед мають подбати про себе, а там як вийде. Вони давні прибічники особливої релігії, головними богами якої є: гроші, вплив і влада.

Хто може, навертайтесь до цієї віри! Шануйте, як ми, того бога, чиє ім'я Плутос,— бога багатства! А може, вам не подобається давня пісенька: « Ти найпрекрасніший серед усіх богів, о Плутосе! Навіть найбільший нікчема, якщо він вірить у тебе, стає знатною особою!»

Сократ стоїть непорушно посеред агори. Люди впізнають його й мовчки обминають.

На місто опускається ніч, але Сократ і досі не йде додому. Як може він думати про сон? Як він може спати? Він переживає з Афінами їхню найтяжчу годину. Він весь час із своїм містом, мов із хворим, якому вночі гіршає, бо його посідають смертельні жахи. До міста вже багато днів нескінченним потоком пливуть жителі сіл, через які пройшли орди Павсанія, лишивши по собі пустелю. Селяни шукають у місті притулку.

---

[1] Еристика — мистецтво доводити або заперечувати будь-яке твердження, незалежно від того, правдиве воно чи ні.

До безземельних селян, якими Афіни вже вщерть набиті, до покалічених воїнів, до всієї цієї злидоти, що тут нидіє й гибіє, долучається нова чернь, нове жебрацтво, яке не має де голову прихилити. Афіни дедалі розбухають, схожі на вагітну самицю, а плодом цієї небажаної вагітності є людська юрба, що втрачає людську подобу.

З настанням ночі, що огорнула місто, до Сократового двору підходить Платон.

— Сократе!

— Я чую тебе, Платоне.

— Можна мені ввійти?

— Тобі завжди можна, друже. Тільки чому ти приходиш уночі?

— Мені страшно, Сократе. Я скрізь шукав опори й підтримки, проте побачив, що запропонувати її мені можеш тільки ти. Але я також побачив, що й ти пригнічений нашим горем, і подумав: навряд чи знайду її й тут... Я боюся за тебе, Сократе! — раптом вигукнув він.

Сократ засміявся.

— Через Крітія?

— Ти ще не знаєш, який це нелюд. На мене він теж злий: довго заманював до своєї гетерії, хотів, щоб я зробив у них політичну кар'єру, бо я його, мовляв, зрадив і перекинувся до тебе...

— Або, точніше, я тебе переманив від нього, еге ж?

— Цього він тобі не забуде.

— Хіба тільки це одне, дорогий мій? Ти кажеш, тобі потрібна підтримка. Але я бачу, що ти й сам міцно тримаєшся на ногах, до того ж у тебе є я. А от наше місто... Ти бачиш ці руїни? Вони страшні, правда ж? Та ще страшніші руїни в людських душах. — Сократ обняв Платона за плечі. — Як тільки ми втратили народовладдя, почалася влада терору, — тихо мовив він.

— Це жах, жах,— притакнув Платон і здивовано глянув на Сократа, який раптом засміявся.— Чого ти смієшся? — запитав він приголомшено.

Сократ не переставав реготати.

— Ти чув, що сказав цар Павсаній? Він сказав, що над Афінами тепер довіку пануватиме Спарта! Але скажи мені, дорогий Платоне, хіба Єгоспотами і наше нинішнє становище означають, що Афіни навіки втратили велич свого духу, хай йому грець? Афіни ще не одне століття будуть державою великого духу, а ця войовнича, бездушна Спарта залишить у пам'яті людей хіба що погану згадку. Нема підстав, дорогий мій, щоб ми впадали у розпач. Тепер багато що залежатиме від нас самих. Ми мусимо знову відбудувати в людині ці руїни!

Платон обняв Сократа.

— Я радий, що можу бути біля тебе. Ох, коли б я був такий непохитний і мудрий, як ти, мій учителю!

— Ти називаєш мене вчителем? Що ж, гаразд. А коли так, то чи знаєш ти, в чому перевага розумної людини над нерозумною? В тому, що вона ніколи не втрачає надії.

3

На сходах під Парфеноном сидять Сократ і його друзі. Сократ обідає. Грудку сиру, ячмінний корж, кілька оливок запиває вином із міха.

Акрополь цієї передобідньої пори майже порожній. Раптом поодинокі перехожі починають збиратись невеличкими групами вздовж Пропілеїв, потім гурт чоловіків підіймається на Акрополь.

Попереду крокує Крітій у пурпуровому плащі, за ним кілька членів уряду тридцятьох із сторожею обабіч. Крітій помічає Сократа і його учнів, однак удає, що не бачить їх. Ті відповідають йому тим же.

Крітій і його почет заходять до храму.

— Іде принести жертву Афіні, хоч сам і вважає, що релігію придумано для того, аби тримати в покорі темні народні маси, — кидає Ксенофонт.

— А хіба я вам не кажу, що в кожній людині є щось добре? — сміється Сократ.

— Невже це справді добре, коли безвірник іде до храму приносити жертву? — дивується Ксенофонт.

— Ні, не те добре, що він іде приносити жертву, — відповідає Сократ,— а те, що він безвірник.

Усі сміються, а Платон озирається, чи їх хтось не почув.

— Однаково Крітій найнещасніша людина в Афінах,— додає Сократ.

— Крітій? — дивується молодий Аніт.— А це чому ж? У нього є все, що тільки може забажати смертний. Він володіє величезним багатством, має в своїх руках найвищу владу, він — освічений софіст і прекрасний оратор.

— І не позбавлений розуму,— підхоплює Евклід.— Пише елегійні вірші й трагедії. Що йому ще бракує, Сократе, скажи?

— Поміркованості,— відповідає Сократ.— А крім того, ви говорили тут тільки про його позитивні риси.

— Це правда,— погоджується з ним Антісфен.— Обмеження кількості афінських громадян до трьох тисяч наймаєтніших — це ж ганьба! Виходить, з нас усіх, присутніх тут, громадянами можна вважати тільки Крітона, Платона й Ксенофонта.

— Терор, на думку Крітія,— це знаряддя правління, без якого не може обійтися жоден уряд,— з гіркотою зауважує Платон.— І хоч він править усього лише кілька тижнів, ми бачимо наслідки цього правління: вбивство за вбивством, конфіскація майна, високі податки, реквізиції...

— Вже виходять з храму, — каже Ксенофонт.— І Крітій дивиться сюди. Сократе, ти лишаєшся тут?

— А чого б це я мав кудись іти? Я обідаю, — відповідає Сократ.

— Я йду,— каже Ксенофонт.— Мене анітрохи не приваблює зустріч із Крітієм.

За Ксенофонтом пішли й інші, Сократ лишився сам.

Крітій зняв свій пурпуровий плащ, кинув його сторожі й сказав:

— Ідіть усі вперед. Я вас наздожену.— І, підійшовши до Сократа, який спокійно обідав, привітався:— Хайре, Сократе.

— Хайре, Крітію.

— Ти дозволиш мені посидіти біля тебе?

— Не тільки дозволю, а ще й пригощу сиром і коржем,— усміхнувся Сократ.— Я саме обідаю.

Крітій сів на сходинці поруч.

— Надто вбогий твій обід. Дякую, я не їстиму.

— Жаль. Ти ж пам'ятаєш, які коржі пече моя Ксантіппа? Не коржі, а розкіш!

— Вигляд у тебе, наче в жебрака,— сказав Крітій.— Я міг би дбати про тебе краще, ніж твій добродійник Крітон. Звісно, якби ти цього захотів. Я пам'ятаю, що ти був моїм учителем.

— Був, та недовго,— спокійно зауважив Сократ.— Я теж не забув

про ті часи. Але ти помиляєшся, якщо вважаєш мене нещасним. Коли про когось із нас двох і можна сказати так, то в кожному разі не про мене.

Крітія аж пересмикнуло від образи.

— А про мене, виходить, можна? Це ж чому?

— Клянуся Цербером, це ж так просто: я сиджу тут над містом у холодочку, дихаю свіжим повітрям, що лине з моря, ласую сиром з коржем та часником і запиваю винцем із Гуді. Я знаю, тебе жде бенкет. Вугор, фаршировані дрозди, паштет із гусячої печінки з салатою, медяники й хіоське вино. Виняткове. Казкове. Тільки всі ті ласощі ти заїдаєш неприємним делікатесом...

— Яким же це, цікаво?— нетерпляче вигукнув тиран.

— Страхом...— відповів Сократ.

Крітій засміявся гостро, як завжди, коли бував прикро вражений.

— Ти збожеволів? Чого б це я мав відчувати страх?

— Подивись удома в дзеркало, який ти жовтий, змучений і старий. Нічого дивного. Ти не можеш спожити з користю жодного шматка, ані проковтнути охолодженого вина. Я знаю. В тебе скрізь є раби, які мусять самі спершу покуштувати все, приготоване для тебе. А що, коли ця отрута почне діяти тільки через півдня?

— Годі! — скрикнув Крітій.

— Така отрута справді є, я нічого не вигадую. Та й не тільки це. Тебе оточує ціла юрба підлабузників, довкола тебе вирують веселі розваги, але чи ти знаєш, хто із твоїх друзів (дивно звучить, правда ж?), вірніше, хто з тих, із ким ти бенкетуєш, ховає під хітоном нагострений на тебе кинджал?

— З цим нині мусить рахуватися кожен...

— Е, не кажи,— заперечив Сократ,— я, наприклад, ні, бо мої друзі не ждуть від мене зла, і я від них теж. А тим часом ти навіть спати спокійно не можеш. Бідолашний!

Крітій сердито підхопився.

— Ти думаєш, про що говориш?

— Думаю. Як завжди.

— І про все це ти бесідуєш із своїми учнями?

— А чому ж?— здивувався Сократ.— Адже сьогодні ці речі вельми важливі для кожного афінянина. Тобі не здається?

Та Крітія вже не було —він мало не біг Пропілеями до міста.

«Тепер мені доведеться подумати над тим, хто куштуватиме мої страви та напої й пильнуватиме, хто гострить на мене кинджал!» Сократ засміявся і, за давньою звичкою, пішов подивитись на Фідіїв фриз на Парфеноні.

4

— Нашу працю благословляють боги!— оголошує Крітій на раді тридцятьох тиранів.

— Працю?— перепитує хтось.

Крітій роздратовано кричить:

— Хто це сказав?

Йому відповідає тиша.

Крітій:

— Ми зведемо Афіни з руїн за допомогою спартанців. Хто каже, що

Спарта — наш одвічний ворог? Вона — наша рятівниця! І той, хто цього не хоче розуміти...

Голоси:

— Слава Спарті! Слава цареві Павсанію!

Крітій:

— Що ще мають прітани для розгляду на сьогодні?

Прітан:

— Треба затвердити нові смертні вироки, винесені вчора ввечері.

Прітан читає.

— Прошу голосувати!— вигукує Крітій і підписує.

Голос:

— Кажуть, ти вчора звелів стратити Лесія й Тедісія без суду...

Ферамен:

— Я боюся, що ти перебираєш міру, Крітію. Людська кров — то не вода з Іліссу. Тедісій був чесний громадянин. Невже ти наказав стратити його тільки через те, що якийсь сикофант [1] набрехав тобі на нього?!

Крітій зблід і, свердлячи Ферамена сердитим поглядом, відповів:

— Звинувачень було задосить.

Ферамен:

— Але ж ти сам — не уряд тридцятьох!

Крітій:

— А хіба не ви дали мені право в деяких випадках вирішувати все самому?

Ферамен:

— Ми дозволили це тобі тільки в перші дні правління й тільки в крайньому разі. А справа Лесія, Тедісія та інших, яких ти наказав ліквідувати, не належала до «крайніх» випадків.

Крітій:

— Тут уже кілька разів пролунали голоси непокори, і перш за все твій, Ферамене. Але провадьмо нашу раду далі. Коли скінчимо, всі можуть бути вільні, крім Ферамена.

Крітій, боячись демократів, не переставав нищити їх, проте перед громадськістю намагався всіляко приховати жорстокість влади тиранів. Ораторів для цієї добре оплачуваної служби знаходилося достатньо.

В Стої Пейкілі оратор змінює оратора, їхні язики обмивають тиранів, і ті постають перед публікою чистими й осяйними рятівниками нещасних Афін.

Приходить сюди й оратор Лікон. Він промовляє з неабиякою майстерністю і запалом, але промовляє так, що олігархам здається, ніби він захищає їх, а народові здається, наче він захищає його.

Крітій до Ферамена:

— Чим ти незадоволений? Я дав тобі чудову віллу, повну всілякого добра, й ти знаєш, за віщо... А невдоволені завжди були і є, навіть серед аристократів. Жоден із тридцятьох не одержав стільки, як ти, а ніхто не ремствує. Хочеш іще більше? Може, тобі дати рабів? Скажи, що ти ще хочеш?

---

[1] Сикофант — донощик.

Ферамен:

— Нічого не треба. Але я не люблю чорного кольору, до того ж у мене дуже нетривкий сон. Я цілі ночі чую плач і стогони. Я не люблю сліз, а їх у людей повні очі.

Крітій:

— Навіщо ти це мені кажеш?

Ферамен:

— Умираючи, Перікл сказав: «Найбільша моя радість — це те, що через мене ніхто з афінських громадян не носив жалоби». А що скажемо ми, коли будемо вмирати?

Крітій, роздратовано:

— Я знаю, що треба робити, і той, хто зі мною не згоден, не сміє мені заважати...

Ферамен:

— Але, клянуся Зевсом, число страчених уже сягає тисячі.

Крітій:

— Якщо ти не перестанеш, то я й тебе вважатиму нашим ворогом.

Ферамен:

— Але ж, Крітію, мені, хоч-не-хоч, доводиться йти між люди, адже я — один з «тридцятьох виродків», як нас називає народ. На кого не гляну, кожен від мене відвертається. А вночі бачу сни, в яких повно мертвих, отих, із ким я ще вчора бенкетував...

Крітій, люто:

— Ти багато собі дозволяєш, Ферамене. Я мушу вбивати. У вищих інтересах, а не в своїх власних. Чи, може, ми повинні чекати, поки хтось почне вбивати нас?

Ферамен:

— Коли на чолі Афін стояв Алківіад, він не скривдив нікого, влаштовував обіди для голодних, під Акрополем лунав сміх...

Крітій:

— Що? Вже й ти хочеш посадовити на моє місце Алківіада?

Ферамен, ухильно:

— Як ти, поете, можеш приносити такі гекатомби[1]? Хіба ти не був колись Сократовим учнем?

Крітій:

— До Сократа теж дійде черга!

Ферамен:

— Цього ти не зробиш, я певен!

Крітій:

— Годі. Ти єдиний виступаєш проти двадцяти дев'ятьох. Завтра прийдеш на раду й заявиш перед усіма, що відмовляєшся від слів, сказаних будь-коли проти мене й спартанців!

Ферамен:

— А якщо не відмовлюсь?

Крітій нічого не відповів і вийшов із зали.

Після заходу сонця в сутіні в'язничної камери блимають каганці. Тіло засудженого клякне, смертельний холод від ніг підступає до серця.

Входить Крітій, загорнений у довгий плащ, і отруйник здригається.

[1] Гекатомба — жертва богам із 100 биків, велике жертвоприношення.

Крітій, не вітаючись і не називаючи його на ім'я, питає:

— Як тут у вас іде робота?

Отруйник починає викручуватися:

— Не встигаємо за тобою, володарю.

— Що ти собі дозволяєш? Чому це за мною? За нами!

— Я обмовився,— вибачається кат.

Крітій незадоволено відступає на крок і кричить:

— Чому ви не встигаєте за нами? Навмисне?

— Ні, володарю. Ми стараємось. Тільки наше діло забарне... а коли цикути мало, воно триває ще довше. Ми не спимо цілими ночами.

— Скількох ви встигаєте за ніч...

— Усяк буває,— ухильно відповідає отруйник.— І це не залежить від нас. Дехто з тих (ти розумієш, про кого йдеться, еге ж?) уже ледве дихає зі страху, коли його тільки приведуть сюди, а інший,— він дивиться на ложе,— живучий, як кішка, й однієї чаші йому замало.

Крітій переводить очі туди, куди дивиться отруйник, і приглушено цідить крізь зуби:

— А іншого способу ти не знаєш?

Отруйник мовчить.

Крітій одвертається до виходу. Отруйник зрозумів і швидко каже:

— Знаю. Задушити.

Перед в'язницею юрмиться натовп.

Голоси:

— Якби вони були послухались Алківіада, ми перемогли б на Егоспотамах.

— Якби Алківіад був в Афінах, цих страхів не було б.

— Замість сліз тут вино лилося б.

— Алківіад!..

Таємнича луна розносить це ім'я по всьому місті.

Помічник отруйника приймає нову жертву.

Отруйник дивиться — цей чоловік явно боронився, бо геть закривавлений. Та все ж таки впізнає його.

— Клянуся Зевсом! — вихоплюється в нього з уст.— Це ти, шановний Ферамене? — Ферамен не відповідає. З рота в нього стирчить кляп.— Який жах! Ми вже й своїх починаємо виряджати до Аїда!

Рано-вранці Сократ походжав понад Ілісом, де він ще юнаком гуляв з Анаксагором і де зустрічався з Коріною.

Повертаючись, він зупинявся під піниями недалеко від будиночка, де жив онук видатного державного діяча Арістіда, прозваного «найчеснішим серед людей».

Онук виходив тільки вранці, щоб рознести виготовлений за ніч товар. За дорожнечі, яка тепер настала, він ледве заробляв на себе, дружину, дітей і сестру Мірто, плетучи з лика кошики та козубні.

Мірто була тягарем для вбогої сім'ї, терпіла образи брата й докори невістки. Вранці, коли брат разом з дружиною ніс на агору свій товар, вона виходила в необгороджений садок, брала кіфару і співала пісень, чужих і власних: Мірто знала, що під піниями любить зупинятися Сократ. Стояв він там і сьогодні.

Побачивши її, Сократ підійшов і запитав:

— Ти внучка Арістіда?

— Так, Сократе. Я Мірто.

— Я часто слухаю твій єпів...

— Я співаю для тебе щоразу, коли бачу, що ти стоїш під пініями.

— Я люблю тебе слухати, мені приємно на тебе дивитися.— Він обережно підняв її підборіддя.— Ти плачеш, Мірто?

Вона розповіла йому про свої злигодні. Він на хвилину замисливсь. Подумав про Крітона, який на його прохання напевне взяв би Мірто в свій багатий дім. Але відразу ж позаздрив Крітонові, який мав би біля себе таку чарівну дівчину. Це почуття викликало в нього подив, і Сократ спробував його прогнати, однак не зміг. Тоді він голосно зареготав.

— Я даю собі та іншим людям пораду, що звучить майже як заповіт: «Пізнай самого себе!» А тим часом досі ще себе не знаю. Більше того, в собі, в своїй душі, я знаходжу такі закутки, про які заприсягся б на річці Стіксі, що вони не мої.— Він погладив її світлі коси й запитав: — Така гарна й досі не заміжня?

— У мене нема посагу. Ані обола,— відповіла вона.— Та й не кожен хлопець мені до вподоби...

— Через кілька нещасних драхм ти змарнувала свою молодість! Яке то лихо для нас усіх — оті гроші!

— Я терплю в брата нестерпні муки. Коли подумаю, що відриваю від рота небожат гіркий шматок хліба...

— Спробую, Мірто, для тебе щось зробити.

Ксантіппа останнім часом нездужала і з радістю зустріла Сократову пропозицію, щоб Мірто допомагала їй у господарстві. Жінка навіть пішла по неї й привела в свій дім.

— Тільки ти добре зважи, що йдеш з біди в біду. Ми злидарі...

— Зате ласкаві й привітні. А це більше, ніж багатство.

Сократ сидів у палестрі[1] на краю басейну, оточений групою хлопців і чоловіків.

— Ти навчаєш молодь усупереч наказові тридцятьох найкращих? Нехтуєш законом, Сократе? — питає його Анофелес, який і собі примостився за спиною в Сократових друзів.

— О ні, дорогий Анофелесе, я його сумлінно дотримую. А ти прочитай цей закон, вивішений на Пропілеях, як слід. У ньому сказано, що мені забороняється навчати юнаків мистецтва бесіди, проте в ньому не сказано, що мені забороняється із кимось бесідувати, як я оце роблю. Адже я нікого з вас, мої друзі, не навчаю. Скажіть: чи взяв я від когось із вас платню, як годилося б учителеві? Хоча б один обол? Ні. От бачиш, дорогий друже! А рога закон мені не заткне.

Всі сміялися й аплодували Сократові. Потім учні повели свого вчителя в тихий закуток палестри, сподіваючись, що там за ними ніхто не стежитиме.

— Одного разу я вже розповідав, яким має бути добрий правитель,— мовив Сократ.— Це чули Алківіад і Крітій, правда ж, Крітоне? Але Ксенофонта, Аполлодора, Аніта й тебе, Платоне, тоді не було. Сьогодні я повторюю це і вам.

[1] Палестра — частина гімнасія, призначена для спортивних тренувань хлопчиків.

— І ти збираєшся говорити про це тут? — запитав Крітон, озираючись на всі боки.

— Я ладен говорити про це скрізь,— спокійно відповів Сократ. Хоч він і бачив, що за ними йде Анофелес, однак не зважав на це. — Я не випадково згадав про Алківіада й Крітія. Так, я бесідував з ними обома про те, яка то чесна й благородна місія — правити своєю батьківщиною. Мистецтво правління — найскладніше з усієї людської діяльності. Правителя поставлено на перше місце в громаді. Він мусить багато знати і вміти, бути розважливим і хоробрим, розум і серце його повинні перебувати в гармонії краси й добра... Чи можна навчитися цього мистецтва? Я був певен, що можна. Але нині судіть самі! Мабуть, ви скажете, що правитель має бути передусім справедливим. Та чи легко це? Що добре в одному випадку, може бути лихим у випадку іншому. І це цілком справедливо.

Платон пильно дивився на Сократа, який поволі підводив їх до найнебезпечніших думок. Учні розуміли свого вчителя. Справедливість для всіх громадян не може бути справедливістю для Крітія.

Гуля Анофелесової голови стирчала над берегом струмка: виказувач сидів неподалік і намагався записати на табличці бодай якісь уривки Сократових міркувань.

А Сократ за звичкою вдався до порівнянь із життя вівчарів, щоб його думка стала зрозумілішою:

— Багато хто бажав би стати на чолі громади й піклуватися про тисячі її громадян. І прославитись? Так, без сумніву, коли це слово розуміти в ширшому значенні, навіть не ставлячи запитання «як?» Як повинен поводитись правитель, щоб його жадоба слави мала тільки одне значення? Візьмімо для прикладу вівчара. Якщо він почне нищити отару, то чи не обернеться із доброго пастуха в кровожерного вовка для своїх овець?

Друзі, не змовляючись, іще щільніше оточили Сократа.

— Ви зі мною згодні? — всміхнувся вчитель і весело сказав: — А якщо він стане вовком, то чи можна його після цього називати пастухом? Ні? Я теж такої думки. Ти все там устигаєш записувати, Анофелесе?

— Це чує Анофелес? — злякано прошепотів Платон.

Всі з острахом обернулися до струмка. Та Сократ спокійно провадив далі:

— І додаймо до цього ще одне: коли так само, як цей вівчар, чинить правитель, то який же він після цього правитель?

Сократові друзі застигли.

— Джерело чистої води Каллірої дала Афінам природа, а джерело людської крові в Афінах відкрила людина...

Почувши ці слова, Анофелес кинувся навтьоки, перестрибуючи з каменя на камінь і пригнувши голову, щоб його не було видно.

5

— Людоньки! Свобода! Кожен може робити, що хоче. В нас немає ніякого правителя! — галасує, бігаючи містом, Анофелес.

— Ти що мелеш, блазню? — дивуються громадяни.

— Це не я вигадав. Це сказав Сократ: той, хто погано править, — не правитель! Отак!

— Тримай язик за зубами, дурню!

— А хіба неправду каже мудрий Сократ? Хіба можна назвати кравцем того, хто не вміє шити, а кухарем — хто не вміє варити? Чи, може, все навпаки? — Анофелес засміявся і став чекати, який ефект справлять на людей його слова.

Хтось невдоволено гукнув:

— Цей уряд... ця тиранія довго правити не буде!

— Що ти хочеш цим сказати, шановний? — допитується Анофелес.

— В Афінах нас натоптано, як оселедців у бочці. А хліба, м'яса, грошей, роботи, землі, даху над головою катма. І демократії, яка знову зробила б нас людьми,— додав він, трохи стишивши голос.

— У нас є ще Алківіад,— озивається інший громадянин.

— Але як він зможе нам допомогти? — сумнівається Анофелес.— Хто знає, де він тепер?

— Я знаю,— хвалиться моряк, весь у рубцях.— Він утік із своєю Тімандрою до Азії і там обідає з перським царем. Щодня виманює в нього по трієрі. Коли їх у нього набереться зо дві сотні, він буде тут!

— Пхе! От якби він був тут зараз! — вигукнув Анофелес і, тихо засміявшися, щез.

Раб доповів Крітієві, що прийшов Анофелес. «Чого хоче від мене цей негідник? Знов прийшов жебрати? Чи щось винюхав?»

— Упусти його.

Анофелес прослизнув у двері і, шанобливо вклонившись, застиг. Крітій холодно блимнув на нього:

— Ти знов прийшов просити милостиню? Це ти міг сказати моєму воротареві.

— Ясний володарю! Я не хочу від тебе нічого. Я прийшов тільки тобі вклонитись, я — твій давній знайомий, твій шанувальник: Афіни нарешті дочекались твердої руки.— Він підняв руки вгору і, немовби на нього найшов екстаз віщування, проказав: — Я бачу, як очищене тобою місто підноситься до нової слави! Бачу, як на Акрополі поруч Фідієвої Афіни виростає твоя статуя...

— Годі! Я з цим не поспішаю...

— Нехай оберігають тебе боги!.. Це я з пошани...

— Кого ти прийшов виказати цього разу, Анофелесе?

— Нехай оберігають тебе боги! Я гидую цим заняттям, але хіба я міг би вважати себе чесним громадянином, коли б дивився бездіяльно... не хочу навіть казати, на що саме. Як це жахливо, коли про тебе хтось говорить, начебто ти погано правиш і, отже, буцімто ти не правитель.

— Та як ти смієш?! — закричав Крітій.— Геть!

— Не поспішай, володарю. Це дуже серйозна справа. І небезпечна. Люди вже скрізь повторюють ці його слова. І я бачу на стінах ганебні написи: «Чи можна назвати вівчарем того, хто нищить свою отару? Чи можна назвати правителем Крітія, якщо він стинає голови своїм громадянам? Крітій не вміє правити... Алківіад це вміє краще! Нехай повернеться Алківіад!»

— Ти думаєш, я не знаю, що в мене багато ворогів? Але мене зацікавило це порівняння з вівчарем. Який дурень його вигадав?

Анофелес вичікувально мовчав.

Крітій вийняв із скриньки капшук і кинув його на мармурову дошку столу. В капшуку задзвеніло срібло.

Анофелесове обличчя перемінилося за хвилину сім разів.

— Дурень, кажеш? Е ні, володарю. Він не дурень. Сам дельфійський оракул назвав його наймудрішою людиною...

— Що, що? Цей... мій...— Крітій почервонів.— Пащекуватий дурню! — мляво вилаявся Крітій і мовчки пхнув до Анофелеса капшук із грішми.

6

Скіф у повному спорядженні зліз із коня, нетерпляче постукав коротким мечем у хвіртку. Сократ саме снідав, Мірто поливала квіти.

Скіф увійшов на подвір'я.

— Ти повинен негайно з'явитись до тридцятьох найкращих. Мені звелено тебе супроводжувати.

— Ого! — засміявся Сократ. — Мене супроводжуватиме атлет із мечем. Це для мене висока шана! — Він спокійно їв медяник, запиваючи козячим молоком.

— Крітій і Хармід чекають на тебе.

— Чудово, синку. І той, і той мої учні, мене жде непогане товариство.

— Не ходи туди! — злякано скрикнула Ксантіппа.

— В твоїх словах, Ксантіппо, і справді є якийсь глузд...

— Наказ найвищого велить...— почав скіф, та Сократ спокійнісінько вів далі:

— Я не мав би туди йти — Крітій повинен був би прислати по мене ноші. Але він ніколи не відзначався вихованістю. Через те я пробачу йому це й піду пішки.

— Всі Афіни побачать...— плачучи, мовила Ксантіппа.

— ...мою славу,— докінчив за неї Сократ і пішов слідом за скіфом.

Крітій сидів у високому кріслі, а Сократові мовчки кивнув на низький стільчик навпроти себе.

Сократ не став чекати, поки до нього заговорять. Зміряв очима відстань до Крітія й мовив:

— Високопосаджений Крітію, я з'явився на твоє запрошення до цієї затишної зали. Які маєш для мене новини?

Крітій простяг папірус, на якому було записано закон про те, що Сократові забороняється навчати мистецтва бесіди в гімнасіях, стоях та інших громадських місцях.

— Тобі про це відомо?

— Відомо. Одначе я не розумію, яке це має до мене відношення.

Крітій метнув на Сократа гнівний погляд:

— Не клей із себе дурня, великий філософе!

— Якщо ти клеїш із себе деспота, великий слуго...

— Що? Я — слуга? Я?..— ображено вигукнув Крітій, але взяв себе в руки. — Ми знаємо, — сказав він гостро, — що ти зустрічаєшся з молоддю і навчаєш її мистецтва бесіди!

Сократ підвівся і, наче знічев'я, підійшов до вікна, щоб його чути було надворі.

— Я в захваті від твоєї обізнаності. Ти приємно дивуєш мене. Поки ти був моїм учнем, такої обізнаності не виявляв. Але її джерела, мабуть, приховані від сторонніх очей. Ти помиляєшся.

— Ні, — сказав Крітій. — Ми знаємо: ти й далі навчаєш молодь. Я й сам добре обізнаний із мистецтвом бесіди та всіма лукавствами, які воно приховує.

— Ну звісно ж! Гарна то філософія, що допомагає людині народжувати ідеї. Але, наскільки мені відомо, ви не дуже прихильно ставитесь до того, щоб люд афінський народжував ідеї.

Під вікнами булевтерія [1] вибухнув сміх.

— Сюди! — звелів Крітій, показавши на стільчик, і зсунув на вікні важку штору. Потім розчепірив перед очима в Сократа долоню і стиснув її в кулак.— А якщо ти вже так любиш допомагати людям народжувати ідеї, то я тобі скажу, яка ідея народилася з твоєю поміччю в мене, правителя. Розумієш, ти, повитухо? Я оголошу новий наказ позбавити Сократа взагалі права спілкуватися з молоддю!

— Дуже цікавий наказ. Тільки, мені здається, щось подібне вже колись було.

— Якщо ти й тепер не підкоришся, то нарікай на себе, Сократе. Я й так тебе весь час жалів, бо ти колись був моїм учителем. Але якщо ти не підкоришся, тебе жде кат...

З агори долинули нетерплячі вигуки:

— Сократе! Що з Сократом? Негайно відпустіть Сократа!

Крітій зблід.

Сократ помітив це і сказав заспокійливо:

— Не бійся, шановний, я тобі допоможу.— Підвівшись із стільчика, він підійшов перевальцем до завішеного вікна й відхилив штору. Його привітав радісний крик натовпу. Сократ підніс руку, закликаючи людей до тиші.— Я тут, любі мої друзі! І почуваю себе добре. Високопосаджений частує мене й щойно пообіцяв високі державні почесті...

— Перестань! — закричав Крітій.

Сократ відійшов од вікна й запитав:

— Кого ж ти вважаєш молоддю, з якою мені забороняється розмовляти?

— Громадян до тридцяти років.

— Клянусь шиєю Лединого лебедя! Знову тридцять! Чи не можна було б знизити це число років на десять?

— Облиш свої дотепи! — закричав тиран.

— А як бути з продавцем оливок на базарі, якому вже під тридцять? — незворушно вів далі Сократ.— Адже я не зможу заплатити за все відразу, ти й сам добре знаєш — ціни день у день повзуть угору, говорити з ним я не маю права, щоб якось пояснити, що решту грошей принесу завтра; я піду, а він почне ганятися за мною із скіфом по місті, наче за якимсь злодієм. Сподіваюсь, ти погодишся, що Сократові це не зробить честі.

— Ти верзеш нісенітниці...

— Де ж пак! Спробуй-но нині сам піти без грошей на базар. Тобі не дадуть у борг навіть жменьки гороху. А що, коли я зустріну якогось юнака і він мене запитає: «Скажи, шановний, де мені знайти славного Крітія?» Навіть на таке запитання я не маю права відповісти?

---

[1] Булевтерій — приміщення, де засідала буле — афінська рада 500 старійшин.

Крітій зрозумів, що Сократ зневажає в ньому правителя; отож слова Анофелеса підтверджувались. Він устав з крісла й показав Сократові на двері

Не встиг Сократ вийти з приміщення ради, як відразу ж потрапив в обійми своїх учнів.

— Крітій ушанував мене новою забороною. Я взагалі позбавлений права розмовляти з молоддю до тридцяти років.

— Це тобі за те, що ти порівняв його з кабаном, який треться об Євтідема,— сказав Крітон.

— Ні, це скоріше за те, що ти говориш, ніби правитель — не правитель, коли він, наче поганий пастух, нищить свою отару,— сказав Ксенофонт.

— Крітій це зробив зі страху перед Сократом,— докинув Платон.

— Мені,— посміхнувся Сократ,— дозволено бесідувати тільки з тими, кому за тридцять, скажімо, з Крітоном або Сімоном. Та постривайте обурюватись, краще уважно послухайте мене. Закон не забороняє вам, молодшим від тридцяти років, слухати, коли я розмовлятиму зі старшими. Клянусь кудлатим Цербером, у законі цього не сказано.

Учні обіймають свого вчителя й ведуть із собою, весело розмовляючи.

Коли Сократ покинув приміщення ради, ввійшов Хармід.

— Ти все добре чув, Харміде?

— Кожне слово. Але я певен: Сократ і тепер не підкориться.

— Інколи я думаю, що, мабуть, було б найкраще викликати його на суд за це підбурювання. Одного свідка я вже маю, знайдеться й ще, а там чаша цикути — і ми мали б святий спокій.

— Не мали б, любий Крітію,— заперечив Хармід.

— Твоя правда, він і мертвий буде нам шкодити. І ще більше, ніж живий. Нас афіняни ненавидять, а його люблять. Та все ж таки я був би спокійніший, коли б його не було на світі. Але поки що чіпати його не треба. Нині нам більше загрожує Алківіад. Народ уперто вимагає його повернення, і, якщо Алківіадові пощастить підмовити проти нас перського царя, ми матимем клопіт і з ним, і з афінянами. Поки Алківіад буде живий, ми не почуватимем себе безпечно у власному домі.

— Що ти надумав з ним зробити, Крітію? — В голосі Хармід а пролунали нотки хвилювання.— Алківіад — улюбленець народу. А також мій і твій родич.

— Хай це буде клопотом спартанців. Я відвідаю Лісандра. А Сократа звелю взяти під пильний нагляд.

— Роби, як знаєш, я з цим не хочу мати нічого спільного. Тільки май на увазі: за те, в чому тобі дорікав Ферамен, після його вбивства тобі докоряють і інші з тридцятьох. Подумай як слід, бо якщо ти знищиш Алківіада й Сократа, нас доконають чвари в наших власних лавах.

Крітій люто блимнув на Хармід а:

— Ти маєш рацію, і я бачу, що нам таки доведеться стратити Сократа. Отара меншає, це так, але це тільки частина правди; головне — ми звільняємо її від паршивих овець; коли ж парша швидко поширюється, то гаятись не можна ані хвилини.

7

Коли Крітій попросив Лісандра прийняти його, цей селюк прийняв поета, софіста й лідера тиранів сидячи, не запропонувавши йому стільця, і той мусив говорити стоячи.

— Спартанці доти не зможуть почувати себе тут у безпеці, поки живий Алківіад,— закінчив Крітій.

Лісандр одразу ж послав гінця в Даскіль на Пропонтіді до сатрапа Фарнабаза, щоб той покінчив з Алківіадом.

Той день був сповнений дивних барв і пахощів. Холодний, скажений і дурманний вітер дув із фракійських гір. На гребені вітру летів високий, застиглий звук — увесь час однаково високий і пронизливий.

День мав колір туману, який стелеться понад самою землею, підступно виповзає з розколин землі і просякає все довкола.

Алківіад цілий день хмурився й схвильовано ходив кімнатою; вчора він був на бенкеті у Фарнабаза, але той на всі натяки про те, що мусить повести перське військо якнайшвидше в похід і визволити Афіни від спартанців і тридцятьох тиранів, ніяк не реагував.

— Як я повинен розуміти це зволікання? Може, спартанці вже знову стали перському цареві дорожчі за нас?

Тімандра затремтіла від страху. «Чому він так страждає через це? Йому замало нашого маленького щастя?»

— Мені без твоїх обіймів холодно,— сказала вона.

— Ти чуєш цей звук? — урвав він її.

— Який звук, мій любий?

— Цей високий безугавний звук...

Тімандра прислухалась.

— Я нічого не чую. Це дзвенить у твоїх вухах від болісного чекання.— Вона підхопилася, принесла кіфару і швидко вдарила по струнах. — Зараз це припиниться.

Тімандрині пальці видобували з кіфари глухі, уривчасті акорди, голос її тремтів від страху, і вона марно намагалася збудити в ньому палке жадання любові. Відчувши, що ось-ось розплачеться, вона замовкла, відклала кіфару й кинулась до Алківіада.

— Кохай мене! Кохай! Я вмру без твоєї ласки! — почала вона його цілувати.

Він обійняв її й теж поцілував:

— Та я кохаю тебе, як і досі, а от ти, мабуть, скоро перестанеш кохати свого жебрака й нужденного заброду. Я ладен упасти навколішки перед перським царем, із слізьми на очах благати його, але він не пускає мене до себе!

— Алківіаде, глянь! — вигукнула Тімандра й показала на штору, яка закривала високе вікно.— Я ще не бачила такого кривавого заходу.

Алківіад підхопився.

— О боги! — скрикнув він з жахом.— Поглянь! На сході теж палає. Це не сонце, Тімандро. Це горить наш дім!

Дерев'яний сільський дім, підпалений з усіх чотирьох боків, палав.

Алківіад схопив Тімандру на руки, мов дитину, й виніс надвір. За мить повернувся до кімнати, ліву руку обмотав плащем, у праву схопив меч, бо чекав нападу воїнів, а не підступних убивць, і вискочив крізь полум'я, готовий до бою. Освітлений заграваю, він стояв, мов страхіт-

ливий демон, з оголеним мечем, на якому вигравали відблиски вогню. Наймані вбивці сахнулися.

— Сюди, мерзотники! Підходьте, хто сміливий! Я всім постинаю голови!

Йому причулося, що десь удалині його відчайдушно гукає Тімандра: «Алківіаде!»

Перемігши гуготіння вогню й тріск покрівлі, яка обвалилася, він закричав:

— Не бійся, Тімандро! Мене ніхто не здолає.

Підступні тіні здалеку закидали його списами й градом стріл.

Алківіад мертвий упав на землю.

Над полум'ям свистів шалений вітер, тіні Фарнабазових найманців одступили в темряву і злилися з ніччю.

Будинок уже догоряв, коли Тімандра знайшла свого коханого.

Вона вибухнула гіркими риданнями й отак просиділа над тілом Алківіада аж до світанку.

Вранці намастила його пахощами, загорнула в свою білу одежу, на голову наділа миртовий вінок.

Коли Алківіада ховали, попереду невеличкої процесії несли його спис на знак того, що хтось із рідні повинен помститись за нього вбивцям.

8

Пиймо, друзі! Чого б вину не литися тепер!
Радість наша безмежна: Крітій помер!
Напис на афінських мурах.

Після кількох місяців терору Крітій піднісся на високий п'єдестал із тисяч трупів. Тирани вже не могли дійти згоди, скільки їм треба вбивати, кого й за віщо, в кого що відібрати, а кому що присудити. Одні афіняни переселилися в розкішні будинки й вілли страчених і співали хвалу тиранії, а інші, ті, що жили на смітниках, благали справедливості. Тоді-то старий воїн, командувач флоту Фрасібул, палкий прихильник народовладдя, на чолі демократів рушив на Пірей і Муніхію, переміг олігархів і врятував Афіни від ненажерних убивць.

У битві під Муніхією від численних ран загинув Крітій.

Дорогою на агору підіймається процесія, очолювана Фрасібулом та Анітом.

Сократ, як завжди, босий, у своєму єдиному плащі, однак обличчя його врочисто сяє. Молода дівчина підбігає до нього й надіває йому на голову трояндовий вінок. Якийсь чоловік подає йому глечик:

— Ковтни, Сократе! Сьогодні ми п'ємо нерозведене.

Сократ п'є й вигукує:

— За щасливе життя!

На тому місці, з якого виголошувались промови, де ще недавно стояли Павсаній, Лісандр і Крітій, на площі, вщерть переповненій людьми, сьогодні стоять Фрасібул, демагог Аніт і оратор Лікон.

Старому воїнові Фрасібулу легше відбити ворожу навалу, ніж вимовити кілька вишуканих слів. Промова його сувора і стисла.

Аніт відчуває, що Фрасібулова лаконічність не надасть жаданого блиску святові перемоги. Через те він у своїй урочистій промові згущує барви, змальовуючи дотеперішню недоброзичливість богів, жорсто-

кість спартанців, яку перевершила хіба що жорстокість афінської олігархії, очолюваної Крітієм.

— Заарештованих буде звільнено, конфісковані маєтки повернемо. — обіцяв він.— Ми відновимо славне народовладдя, знову заснуємо еклезію, буле і геліею. Подбаємо, щоб архонтів і прітанів із складу повноправних громадян знову обирали справедливо, способом жеребкування. Надаватимем підтримку зубожілим громадянам...

Аніт довго промовляв, довго обіцяв і під вибухи захоплення та радості народу камінь за каменем мурував фундамент храму відродженої демократії, що мала запанувати в Афінах.

Лікон, котрий відзначався неабияким ораторським хистом, почав од Гомера й закінчив сьогоднішнім днем — урочисто й пишно:

— Афінські громадяни! Друзі! Народна влада допоможе вам здобути все, що досі вам здавалося недосяжним!

Натовп розступається, даючи дорогу державним рабам, які несуть амфори з вином.

Інтермеццо четверте

Тільки-но він сьогодні зайшов до мене і вже без запрошення перевальцем рушив до крісла, яке я йому завжди пропонував, я нетерпляче вигукнув:

— Як це тобі, Сократе, пощастило пережити уряд тиранів? Невже ти й справді дотримувався Крітієвої заборони й не бесідував з молоддю?

Кругле Сократове черевце загойдалось від сміху:

— Як ти міг до такого додуматися, любий мій північанине? Адже ти мене вже трохи знаєш. Чи зміг би я не спілкуватися з молоддю? Хіба що перестав би дихати. Одного дня я пішов блукати містом, зустрів знайомого юнака й хотів був зайти з ним у розмову, однак він приклав палець до вуст і втік геть. Я кричав йому вслід, але де там! Навіть мої найвірніші учні не хотіли до мене признаватися. Ці добрі душі оберігали мене від мене ж самого. Не буду тобі брехати, мені це було приємно, одначе з нудьги я не знав, куди себе подіти. Скажу тобі: мовчати, коли цей кат Крітій сотнями вбиває людей, винищуючи свій народ, було для мене справжньою мукою! Але за рік я надолужив згаяне. Я це робив аж до останнього...

— Знаю,— урвав я його.— Коли Афіни знов були вільні, ти почав нападати й на демократичних лідерів.

— Помиляєшся, друже! — вигукнув Сократ. — Просто я завжди прагнув, щоб демократія вдосконалювалася. Згадай сам: права для жінок, полегкість для рабів і грунтовна освіта для кожної людини. То як же я міг мовчати, дивлячись на те, що робить Аніт? Ясна річ, господарювати в такій убогій державі було нелегко, проте демагог Аніт та йому подібні випустили з рук віжки, і тоді вже не стало ніякого ладу, скрізь запанувало беззаконня. Таких анітів уже не можна було називати демократами. Це були демагоги, зіпсовані софістикою: пояснити народові вони могли абсолютно все, а вирішити — анічогісінько. Зате, де тільки було можна, вони гребли собі, як і всяка інша погань, що виринула тоді на поверхню. Краще не питай мене, як я дратував їх своїм простим життям і своїми закликами до поміркованості. З людьми похи-

лого віку і з молоддю я відверто бесідував про те, що в нас є і що мало б або не мало бути.

Сократ сидів, похиливши голову й спокійно поклавши руки на коліна; обличчя його здавалося дуже блідим. Та раптом він випростався, щоки його розчервонілись, і він швидко мовив:

— Які то були лихі часи! Спекулянти безжально дерли з людей останні оболи. Моїй родині теж було не краще...

Я вже давно хотів запитати в Сократа про його дружину, але не наважувався, тепер же несподівано для самого себе запитав:

— Це правда, що твоя Ксантіппа була сварлива й лиха жінка?

— Ці наклепницькі язики ладні були зробити з моєї сердешної Ксанти страховисько! Мегеру! Клянусь ощіреними зубами Цербера, що це брехня! — сердито вилаявся він.— Хай би краще мої кісточки вони перемивали. То я був упертюх! Вона натерпілася зі мною, а не я з нею!

— Ох, Сократе! — вигукнув я.— Ти знову починаєш перебільшувати? Я бачу, тобі дуже важко приборкувати в собі запального грека.

— Ну, ну,— розсердився Сократ і, підвівшися з крісла, заходив по моєму кабінету, то тихо ступаючи по килиму, то чалапаючи босими ногами по паркету.— Ксантіппі минуло вже п'ятдесят, і вона часто нездужала. Все за неї робила Мірто. Ксантіппа була рада, що ми взяли Мірто до себе, полюбила її й ніколи не сказала їй лихого слова, але — так воно вже влаштовано на цьому світі! — тяжко переживала, що я ділю своє серце навпіл. Вона мала слушність: одну половину серця я залишив Ксантіппі, а другу віддавав Мірто. Це позбавляло мою дружину доброго настрою, і через те вона не раз влаштовувала мені скандали. Однак тоді я був зовсім невинний, — сподіваюсь, ти і сам це розумієш, — чоловіки тут ніколи не бувають винні,— додав він мовби й серйозно, але одне око його лукаво підморгнуло.

Я теж серйозно притакнув, проте не знаю, може, й мене зрадило одне око й лукаво підморгнуло Сократові.

Він сказав:

— Я буду вельми радий, мій друже (а я твердо знаю, що ти мій друг), тож буду вельми радий, коли ти не підеш шляхом циніків, які зробили з Ксантіппи лиху жінку. Напиши всю правду: в нашій подружній супрязі винохідцем був я, а не моя ворона лошичка.

V

1

В день четвертої річниці перемоги в Афінах демократії до народу промовляє лідер демократичної партії демагог Аніт. Він говорить про те, як повільно гояться рани, заподіяні місту, а перед очима в нього постає картина, як швидко наповнюється його кишеня, кишеня рабовласника.

— Нас, афінські мужі, обрав народ, і ми робимо все для народу. Для добра народу, для розквіту Афін.— Лунають скупі оплески, і через те Аніт швидко їх перериває. — Становище в нашому полісі поліпшується день у день.

— Ми хочемо одержати назад свої маєтки й поля.

— Ми хочемо... хочемо...

Аніт пропускає повз вуха ці неприємні слова й веде далі:

— Народ — верховний правитель, він стоїть над урядом, над нами всіма і навіть над законами...

Раптом йому привидівся в натовпі Сократ, пильний погляд його великих очей.

Аніт одвертається в інший бік і — о жах! — знову бачить Сократа, переводить погляд з одного слухача на іншого, однак скрізь тільки Сократ і його пильні очі.

— Мужі афінські... розквіт міста... у наших руках... право голосувати... голосувати...

Кількома пишномовними фразами Аніт закінчує дифірамб четвертій річниці визволення Афін від тиранів і запрошує народ до Прітанея, де всіх частуватимуть вином.

Розчарований натовп розходиться. Знов голі обіцянки і більш нічого.

2

Поснідавши, Сократ подався до гімнасія Академа, де часто бесідував з друзями і сперечався з ворогами.

Він поминув квартал Лімни й зупинився біля театру Діоніса. «Скільки це вже років минуло відтоді, як Арістофан висміяв мене в «Хмарах» і зробив з мене софіста? Двадцять чотири? Багато що змінилося за цей час. Скільки бур прошуміло над Афінами! Скількох друзів я вже втратив! Алківіаде мій, серце мені обливалося кров'ю, коли життя котило тебе звивистою дорогою, коли тебе спіткала жахлива смерть. І Перікла, Анаксагора, Евріпіда Аїд давно покликав до Елізія, Ксенофонта теж нема — він у Персії. Афіни навіки втратили цих людей. Тільки я, старий дід, ще блукаю вулицями міста й проповідую свою науку, прагнучи одного — вдосконалити людину. Невже це справді так багато, що мені так мало з цього вдається?»

Він рушив далі. Та тієї ж миті в ньому озвався голос: демоній застерігав його не йти до Академії [1].

Сократ зупинився. «Клянусь усіма псами, має статися щось лихе. Невже на мене чигає небезпека? Може, настала вже моя черга? Зрештою, все може бути. Чи сказав я вже все, що хотів? Що хотів — мабуть, так. Але чи сказав усе, що повинен був? Багато чого, сказаного колись, не втратить ваги і в майбутньому. Мені залишилося зробити ще багато, дуже багато».

Він наддав ходи, поминув агору, Стою Пейкілу і священною дорогою попрямував до Діпілонської брами. Опинившись за мурами міста, звернув до Академії. Лишалося вже кілька кроків, коли в ньому озвався голос демонія: «Не ходи туди!» Сократ хотів був зупинитися, та раптом побачив Мелета й Анітового сина, які стояли біля брами Академії й шанобливо вітали його. Він зайшов у браму.

Яку зустріч приготували йому Лікон та його прибічники! Підлесливий захват, догідлива радість, оплески.

Він привітався зі своїми друзями. Навіть не помітив, які вони схви-

[1] Академія — платановий гай поблизу Афін, який, згідно з легендою, належав міфічному героєві Академу. Згодом — філософська школа, заснована Платоном.

льовані та бліді. Не помітив, як Лікон, Анітів син, Мелет і учень Антіфонта Спекіон нишком домовляються, хто за ким буде говорити.

На лису Сократову голову градом сиплються лестощі, високомовні слова похвали й підлабузництва.

Оратор Лікон каже про те, що перевага Сократа над усіма афінськими мужами незаперечна, бо його слова не розходяться з ділом. Син Аніта, лукавий, розбещений юнак, який погруз у розпусті, говорить напочатку правдиві речі: в той час, коли багато хто бере грубі гроші за нікчемне повчання, як досягти особистого успіху, Сократ задарма роздає всім свою мудрість. Навіть тих, кому це байдуже, він навчає, як удосконалитись і досягти щастя.

Платон уважно слухає, хто й що тут говорить, і його охоплює дедалі більша тривога. Він бачить, як Лікон підморгує Спекіонові, новітньому софістові й ворогові Сократа, такому ж запеклому, як колись був його вчитель Антіфонт. Спекіон солоденько всміхається і ніби співчуває:

— Бачиш, Сократе, все ж таки знайшлися невдячні, які не зважили на твою щедрість і один за одним повторюють, що коли ти сам не цінуєш своїх порад, то ці поради, мовляв, зовсім нічого не варті.

— Для моїх співбесідників, для мене чи для Афін? Мені важливо, щоб якомога більше моїх учнів та однодумців засвоїли чесноти, на яких будується щастя сім'ї і громади,— відповів Сократ.— Невже збільшувати кількість освічених мужів — річ нічого не варта?

— Клянуся Зевсом, я так не думаю! — вигукнув Спекіон.— Я тільки повторив те, що говорять інші.

— Ти повторив це тому, що сам у цьому сумнівався. До твого відома й до відома всіх інших, я не беру платні ні в кого за науку, бо не продаюсь.— Він не помітив, що Спекіона аж пересмикнуло від цих слів. — Я не хочу обернутись у раба, який змушений розмовляти з кожним, хто дасть йому обол. Я хочу бути вільним. Спілкуватися з друзями й разом з ними шукати й засвоювати те, що робить людину досконалішою. Платнею для мене є свідомість того, що я примножую кількість освічених мужів.

Мелет визивно глянув на Сократа.

— Ти хочеш сказати, нібито ті, хто навчаються в софістів за гроші, не дбають про досконалість афінських мужів, а лише про особисту користь? Тобі не здається, що таким твердженням ти ображаєш софістів, їхніх учнів і багатьох присутніх тут? Якщо ти навчаєш задурно і не вважаєш себе рабом, го, виходить, рабами вважаєш цих учителів мудрості, а їхніх учнів — рабовласниками.

Першого удару завдано з несподіваною силою. Сократові друзі злякано вп'ялись очима в свого вчителя. А він спокійно відповів:

— Той, хто бере гроші, змушений робити те, за що йому платять. Чи, може, це не так?

Лікон єхидно скривив тонкі губи:

— Ніхто з нас не може зрівнятись у скромності з Сократом. Він — найскромніша людина під сонцем. Не бере ні від кого грошей, щоб не обернутись у його раба, а сам тим часом задовольняється такою їжею, таким питвом і одягом, якими погребував би навіть раб.

Мелет, Аніт і Спекіон злісно засміялися, та Сократ і досі зберігав добрий гумор.

— Багато хто вважає, нібито найбільше щастя в багатстві й розкошах. А я вважаю, що не потребувати зовсім нічого — це божественно.

А те, що найближче до божественного,— найближче і найдосконалішій людині.

— Чудово! — пролунали схвальні голоси.

— Чудово! — прошепотів Мелетові Лікон.— Він сам лізе в нашу пастку. Починай тепер ти, Мелете. Удавай, наче глузуєш із мене.

Мелет розвів руками.

— Бачиш, дорогий Ліконе, якого тобі завдано удару? Горе тобі! Виходить, тобі до досконалості ще далеко. Роззуй швидко сандалі, скинь хламіс, може, хоч трошки порятуєш себе.

— А що робити мені, Сократе? — лукаво запитав Аніт-молодший. — Хіба, може, роздягтися догола? Я теж хочу бодай трохи наблизитись до божественного.

— Ти вже дуже близький до цього, мій любий, — мовив Лікон. — Бо Сократа, єдиного з-поміж нас, навідують боги й розмовляють з ним. А розмовляти з богами може тільки бог! — вигукнув він.

Удар був нещадний, і в Сократа на мить аж в очах потьмарилося. Він ще ширше розставив ноги, щоб не впасти. І раптом зрозумів, що опинився серед ворогів, які прагнуть не тільки спаплюжити його й висміяти.

Тишу порушив Мелет.

— О Зевсе, як це зрозуміти? Найскромніша людина під сонцем — і бог?! — вигукнув він з удаваним жахом.

— Це був просто жарт, друзі,— примирливо мовив Лікон.

— Не зовсім,— озвався Спекіон.— Я хочу запитати: який смертний може похвалитися, що він постійно спілкується з демоном — ой, даруйте! Я хотів сказати — з демонієм.— Спекіон обвів присутніх зеленими холодними очима.— Чи є хоч один такий серед вас?.. Немає! Я в захваті від тебе, Сократе! Я боюсь навіть висловити те, про що ми всі тут думаємо: боюсь, щоб мене не покарали боги, адже ти з ними в такій близькій дружбі. Навіть більше — я боюся, щоб мене, бува, не скарали на смерть за те, що я не визнаю твою божественність...

— Це підло, Спекіоне! Ти все перевертаєш з ніг на голову, перекручуєш і обертаєш проти Сократа! — обурено вигукнув Платон.

Сократ ступив крок уперед.

— Заспокойся й дозволь Спекіонові сказати те, що він хоче, бо таке словесне штукарство певною мірою навіть цікаве. Ми зможемо тут пересвідчитися, що таке софістика. Говори далі, прошу тебе, Спекіоне.

Спекіон примружив очі.

— Я більше нічого не скажу, Сократе! Але я хочу запитати тебе ще про одну річ: це правда, що ти запроваджуєш в Афінах нову релігію?

Сократові друзі здригнулися, а вороги ще дужче настовбурчились. Запала глибока тиша. В Сократа від цього запитання аж морозом сипнуло поза спиною. Він зрозумів, що попався в наставлені сильця. І його опуклі очі неприродно блищали й бігали по натовпу. Він бачив перед собою обличчя: дружні, пройняті жахом, і ворожі, на яких застиг вираз злорадного очікування, — чи виборсається він з наставлених тенет? Напруживши всю силу волі, Сократ здолав хвилювання.

— Я радий, мій любий: ти висловив те, що незрозуміле для тебе самого й, очевидно, для декого з присутніх тут. Подумаймо, друзі, скільки істот, які живуть на землі, у воді і в повітрі, створили боги, і лише людину вони створили за власною подобою. Дали їй досконале тіло, та що там тіло — вони дали їй душу, скарб над усі скарби. Тільки людина, хоча й смертна, живе на світі, як безсмертні боги. Людські почуття й людський розум здатні творити. І вони творять не лише ко-

рисні речі для щоденного вжитку, а й мистецькі речі із слів, думок, з мармуру, барв, тонів, з голосу, із світла і тіні...

Радісні вигуки друзів супроводжували Сократові слова, але зашморг дедалі болісніше впинався йому в горло.

— Це слід зрозуміти так, що Сократ ставить людину на рівень бога? — питає Лікон.

— Нічого такого він не сказав! — протестує Антісфен.

— Ти крутиш словами, як гадюка хвостом! — обурено вигукує Аполлодор.

— Це допит, а не розмова! — гнівно кричить Федон.

Лікон задоволено всміхається.

— Допит? До чого тут це слово? Чого ви боїтесь, дорогі сократики? Адже в нас давно панує необмежена свобода слова. Цілий світ нас за це хвалить. А ви відчуваєте нині такий самий страх, як за доби тиранії. Чому?

Сократ збирає всю силу своєї волі й мовить:

— Дехто вважає, що він знає уже все, що йому вже нема потреби над чимось замислюватись. Мені здається, боги дали людині змогу виправляти все, керуючись знаннями. Через те треба дбати про людський розум і вести його до пізнання, що корисне, а що ні, що чеснотливе, а що негідне. Та перш за все людина повинна пізнати саму себе. Лише тоді зможе вона сказати, чи здатна до тієї чи тієї праці, перед якою її може поставити життя. — Сократові стало легше дихати, голос його зміцнів. — Погляд, спрямований углиб своєї душі, так само необхідний, як і погляд, спрямований на довколишній світ. Людина повинна прислухатися до самої себе, щоб чути той внутрішній голос, яким до неї промовляє те божественне, що є в ній, і застерігає її від небезпеки, в яку вона ладна сліпо кинутись. Цей голос у мені — то не лише мій привілей, мій дар. Мій привілей полягає, мабуть, тільки в тому, що я володію слухом і вмію уважно слухати...

Мелет пошепки питає Лікона, як, власне, слід розуміти слова Сократа про внутрішній голос: «Це тільки його привілей, чи, може, той демоній відвідує і всіх нас?» Лікон хитає вузькою головою: «Хтозна». Мелет пошепки допитується: «Чи не закликає цим Сократ усіх нас до того, щоб ми теж визнали його нову релігію?»

Сердито глянувши на Спекіона, Лікон щось шепнув йому на вухо, і той відразу ж запитав Сократа.

— Виходить, людина і сама не знає, що корисне й чеснотливе?

Лікон робить умовний знак, і з усіх боків на Сократа сиплються запитання.

— Виходить, кожен, хто не є учнем велемудрого Сократа, — невіглас і божевільний?

То тут, то там лунає сміх. Лікон різко уриває його.

— Тихо, друзі! Я не дозволю вам глузувати з людини, гідної пошани всіх еллінів! — І обертається до Сократа. — Нас цікавить, що ти думаєш про мужів, які очолюють громаду. Чи знають вони, що корисне й чеснотливе, хоч ніколи не були твоїми учнями?

Слухачі хвилюються. В них таке відчуття, ніби Сократ приречений. Та той уже опанував себе й кидає весело, як він це робить завжди, коли змушений давати відсіч суперникові.

— Чи знаєте ви, друзі, що таке сумління? Мені здається, це слово придумав і пустив в обіг мій улюблений Евріпід. Я ціную це поняття щодень більше і звертаюсь із закликом до тих, кого Лікон означив словом «ми», щоб вони самі звернулись до свого сумління. І коли вони ще

сьогодні не знають, що чеснотливе й корисне для громади, хоч я проповідую це на вулицях Афін уже п'ять десятиліть, то я охоче повторю їм це знову. Я знаю, серед проводирів народу — демагогів — є й такі,— тут Сократ спрямував на Лікона погляд своїх опуклих очей,— хто вміють красно промовляти й намагаються вміло дібраними словами здобути в народу любов. Однак ораторське мистецтво без усвідомлення того, що для громади корисне, стає для неї фальшивим і шкідливим.

Вигуки схвалення лунають частіше, ніж вигуки обурення. Сократ розпалюється дедалі дужче, перестає остерігатися й підносить голос:

— Демагог повинен бути мечем і списом народу, щоб вибороти йому достойне життя. Той, хто хоче бути корисним громаді, повинен дбати про це, а не про свою власну вигоду.

Буря схвальних вигуків прориває ться і в лави Сократових противників.

Мелет заспокоює гамір, підносить руку і кричить:

— Тихше! Тихше! Зараз промовлятиме демагог Лікон!

Лікон жде, поки натовп остаточно заспокоїться, і, коли відновлюється напружена тиша, говорить підкреслено поважно:

— Якщо ти це стверджуєш, то ти, мабуть, переконаний, що нинішні правителі дбають більше про себе, ніж про Афіни, передусім голова демократичної партії Аніт...

Він навмисне робить паузу. Западає коротка тиша, та Сократ ущипливо питає:

— Невже ти, Ліконе, підозрюєш у таких бридких речах нашого благодійника Аніта?

Серед Сократових друзів вибухає регіт. Обличчя Лікона сіріє.

— Це ти його підозрюєш! — вигукує він.

— Я не назвав, любий Ліконе, ні Анітового, ні твого імені. Невже ти такий сліпий і не бачиш, що в нашій громаді не все гаразд? Заради богині справедливості Діке, до якої ми так часто звертаємося, скажи, куди ми скочуємося?

З натовпу відповідає хор голосів:

— До занепаду! До занепаду!

Слухачі підтримують Сократа. Складається враження, нібито вони заганяють Лікона в глухий кут і цей турнір ось-ось закінчиться для нього поразкою.

Лікон зблід, щоки його позападали, але він підносить руку й вигукує:

— Ти чуєш, Сократе? Чуєш, як своїми нерозумними словами підбурюєш і розкладаєш народ? Я кажу щиру правду й не маю на оці тебе образити, бо за правду ніколи не ображаються, правда завжди і всім помагає. Але чи розумієш ти, Сократе, що не виховуєш нашу молодь, а навпаки, псуєш її?

Навіть Аніт-молодший, Мелет і Спекіон здивовані спритною Ліконовою софістикою, яка здатна добро знищувати злом.

— Я боюся за Сократа, — каже тихо Аполлодор Крітонові.

— А я боюсь за Афіни, — почувши це, голосно відповідає Сократ.

3

Там, де річка Ілісс круто огинає пагорб Мусейон, Аніт-старший збудував велику чинбарню.

Шкури киснуть у кадубах, тоді їх полощуть у проточній воді, обшкрябують ножем або мушлею. Потім кладуть у кадуби з дубовою корою, галуном і жиром, щоб шкіра була еластична й міцна.

Всяке ремесло має свої невигоди. Найнеприємніше в чинбарстві — жахливий сморід, яким просочується навіть одежа того, хто тільки пройде через чинбарню.

Аніт збудував собі посеред саду розкішну віллу. Сьогодні в нього гості — Лікон і Мелет. Вони обговорюють останню Сократову промову.

Аніт слухає, як вони обурюються, і мовчить. Він волів би не думати про все це, але нічого не вдієш. Багато людей чуло, як Сократ картав демагогів і насамперед його, Аніта, хоч імені й не називав. Аніт не має права мовчати, більше того — він повинен знайти спосіб, як публічно захистити себе від цих випадів.

— Це неважко, він сам спіймався на наш гачок, — піднесено сказав Лікон.

Аніт спохмурнів.

— Сократові важко заткнути пельку. Він живе бідно, як уся голота, а такий може звинувачувати багатих.

Лікон бачить, що всю увагу слід зосередити на релігійному аспекті Сократових бесід.

— Але ж він запроваджує нове божество. Заявляє, буцім у ньому озивається божественний голос, демоній, який спрямовує кожен його крок. Отож, виходить, нібито його вустами промовляє сам бог.

Аніт вражений, і Лікон тихо тріумфує.

— Яке ж безвір'я сіють у народі такі розмови! — вигукує він.

— Це людина, яка ставить себе над богами! Блюзнір і самозакоханий чванько! — докидає Мелет.

— Блюзнір! Чванько! — повторює за ним Лікон. — Цього й тримаймося!

— Як ви гадаєте, що ми мусимо зробити? — запитує Аніт.

— Утрутитися, як того вимагає закон! — відповідає Лікон. — І притягти його до суду.

— О, Зевсе, не треба цього! — жахається Аніт. — Сократ — виняткова людина. Я сам його поважаю й люблю.

— Розумію тебе, Аніте. Однак твоє благородство не повинно заважати тобі виконувати свої обов'язки, — переконливо мовить Лікон.— І ти сам сказав — Громовержець мені свідок! — що почуваєш себе винним, бо довірив йому виховання свого сина.

— Це так. Проте Сократ усе ж таки гордість Афін. Його шанують навіть за межами Аттіки.

— Ти повинен звільнити Афіни від цього злого генія! — вигукнув Лікон.

Аніт розірвав на грудях хітон і закричав:

— Хто ж візьме на себе страшну роль обвинувача?

— Я, — схвильовано сказав Мелет.

— Ні, ні! Ідіть геть! Залиште мене на самоті з моїм горем! Ох, який я нещасний! Який нещасний...

Лікон і Мелет вийшли. Крик Аніта долинав аж у коридор.

Аніт зачекав, поки стихли їхні кроки, потім сів до столу, допив Ліконову чашу і, вмочаючи пальця в розлите вино, вивів на стільниці слово: «СОКРАТ».

4

Сократ сперся спиною на мур, біля якого граються діти. Сонце хилиться до заходу. Мружачись проти сонця, Сократ бачить рабів, що несуть розкішні ноші.

Раби зупиняються, з нош виходить муж, одягнений у дорогі шати, і перевальцем наближається до Сократа. Легенька, ущиплива посмішка кривить його вуста. Кожен рух промовляє про те, що він свідомий своєї переваги.

— Хайре, мій неповторний Сократе!

Сократ приставляє дашком до чола долоню, але не може впізнати.

— Хайре. А чому ти називаєш мене неповторним?

— Бо я певен: крім Афін, жодне інше місто в світі не має другого Сократа.

— Даруй мені, я не знаю, хто ти. Проти сонця погано бачу.

— Я той бідак, волоцюга, якого ще донедавна всі зневажали. Хлопчаки кричали мені вслід: «Комар, комар!», а багато хто плював у простягнену долоню, замість кинути обол. Ти сам ні разу на мене спокійно не глянув; либонь, тобі бридке було й моє ім'я...

— Анофелес, — нарешті здогадався Сократ.

— Отже, ти все-таки впізнав мене. Пересвідчився, що про людину не можна справедливо судити замолоду — тільки зрілі літа показують, добре чи погано вона жила.

— То ти жив правильно?

Анофелес гойднув шовковим плащем і посміхнувся.

— Вважаєш, я повинен відповісти на це запитання?

— Я прошу тебе.

— Задовольню твою примху, хоча, щиро кажучи, не дуже люблю говорити про це.

— У тебе з цим пов'язані неприємні спогади? — поцікавився Сократ.

— Зовсім ні. Але давній біль від заподіяної кривди... Ти пам'ятаєш, як за правління тиранів про мене ходили чутки, нібито я сикофант?

— А ти хіба ним не був? — з дитячою наївністю запитав Сократ.

— Я розмовляв із сильними світу цього, що, до речі, робив і ти. Хіба це дає підставу називати людину сикофантом?

— Усе залежить від того, про що і як ти з ними розмовляв. А такого, хто ходить з наклепами на людей до деспотів, хто бодай одним слівцем кине на когось підозру й зведе наклеп, сам лишаючись у тіні,— такого люди називають виказувачем.

— Дякую за лекцію, — іронічно каже Анофелес. — У мене багато заздрісників, хвала богам! На більший успіх я ніколи й не сподівався.

— І чим же ти вимірюєш свій успіх?

— Тобою, Сократе, уяви собі! Ти для мене — найсправедливіше мірило. Ти був бідний, а тепер іще бідніший. Твій плащ ледве тримається купи, босі ноги порепалися. За все своє життя ти жодного разу не попоїв як слід, навіть коли був парубком. А тепер на шиї в тебе дружина, син і ще ота жебрачка Мірто. Твій дім валиться, від твого скульпторства залишилось хіба що кілька брил каменю на подвір'ї. Ти тепер ще більший жебрак, ніж я був замолоду. Даруй мені мою щирість, Сократе. але тепер тебе всі вважають набридливим волоцюгою, що в'язне до всіх із своїми розмовами...

— Вельми влучні слова! — жваво вигукнув Сократ. — Я злидар, у мене немає ні срібла, ні золота, ні вілли, ні рабів. Я тиняюсь містом

з ранку до вечора. Набридаю всім, кому тільки можу, з тією лише різницею, що ні в кого нічого не беру, а навпаки, кожному щось даю.

— Справді! — засміявся Анофелес. — Порожні руки роздають слова, від яких ніхто не буває ситий і які розвіюються, наче той дим...

— Не перебивай мене, Анофелесе. Я сказав: набридаю людям, витягаю з них, мов повитуха, те, що в кожному з них заховане. Розмовляю з людьми й спонукаю їх, щоб вони самі дійшли висновку, що можуть-таки бути досконалішими.

— Ти прагнеш до ідеального, і цього від тебе ніхто не відбере, — похвалив його Анофелес. — Але ти все ж таки вчитель бідарів. Софістів ти недооцінював і рішуче відкидав їхнє вчення. А вони, — тепер навіть я пристав до них, — виявилися вельми практичними: кожен набув велике багатство, зійшовся з демагогами, а дехто й досяг високих посад, і всім живеться якнайкраще.

Анофелесові здається, що колишній скульптор Сократ обертається в статую, складки його гіматія тужавіють і кам'яніють, і тільки руки залишаються ще живі, ворушаться, наче в повитухи, щоб витягти щось із нього, Анофелеса.

— Чого ми тут стоїмо? Сідаймо в ноші, й продовжимо розмову в моїй віллі, — сердечно запрошує Анофелес. Бачачи, що Сократ навіть не поворухнувся, він узяв його за руку й мовив іще наполегливіше: — Ходи, мій дорогий.

Сократ обережно вивільнив руку.

— Дякую тобі, Анофелесе, — усміхнувся він. — Але я вже маю запрошення на вечерю.

Анофелес розгубився.

— Я дам тобі трохи грошей... Ти приймеш від мене цей дар? То буде твій дар мені!

— Тобі, вельможний Анофелесе, від Сократа нічого вже не треба!— коротко відказав той і весело засміявся.

5

В довгому білому пеплосі й легких сандалях Мірто нечутно ступала навколо столу, розставляючи перед гостями печену рибу й вино.

Ксантіппа роздавала до риби ячмінні коржі. Світло вигравало на її чорних косах, підкреслюючи зморшки на обличчі. Ліворуч від неї сидів Лампрокл, праворуч — Аніт-молодший. Обабіч Сократа були Аполлодор і Платон, а навпроти — Крітон із Сімоном.

У Сократовому дворі лунає веселий сміх. Не сміється тільки один гість, хоч і вдає веселого. Це Аніт-молодший. Сьогодні він прийшов до Сократа лише для того, щоб навтішатися своєю перемогою над цим осудником його манер; сидить, мов на голках, і одним вухом ловить Сократову розповідь про зустріч з Анофелесом, колишнім жебраком, а другим дослухається, коли на вулиці пролунає цокіт кінських копит.

— Судячи з твоїх слів, цей новоспечений багатій Анофелес виказав хтозна-скільки людей, — мовила Мірто до Сократа.

— Виказувач і наклепник не гідний називатись людиною, — рішуче сказав Сократ.

— Це ти вперше сказав ще шість олімпіад[1] тому, — зауважив Сімон.

— Звідки така точність? — озвався Аполлодор.

— Я й сам не знаю, коли вперше це сказав, — здивувався Сократ.

Сімон проліз крізь щілину в мурі до свого двору, за хвилину повернувся з оберемком папірусів і почав у них щось шукати:

— Скільки їх у тебе, хай йому грець! — дивується Сократ і переглядає сувої: — «Про добро», «Про красу», «Про поезію», «Про богів», «Про любов», «Про філософію», «Про добрий настрій», «Про музику», «Про честь».

— Ось! — вигукнув Сімон. — Бачиш? «Виказувач і наклепник не гідний називатись людиною...»

Аполлодор дивується:

— Відколи ти все це записуєш, Сімоне?

— Мене ще з дитинства цікавило, що говорить Сократ. Він вчився тоді й у софістів, одначе те, про що говорив Сократ, не сказав жоден з них. Ну, я й почав записувати. А втім, Крітон, Сіммій і Кебет теж записують усе, що чують від нього.

— І я,— озвався Платон.—Увечері записую те, що почув від Сократа вдень. І Ксенофонт позаписував чимало, і інші теж.

— Чому ти, вчителю, дбав про людей не так, як інші? — запитав Аполлодор.

— Я звичайна людина, — усміхнувся Сократ. — Волію людину радше складати, аніж розбирати. Ясна річ, я спершу її розбираю, а потім відразу ж складаю докупи. Скульптор вибирає собі з десятьох чоловіків або жінок усе найкраще і наділяє цим одну статую. Отак і я прагнув робити з живою людиною, з її думками й почуттями. Я весь час думав над однією річчю: моя мати допомагала народжуватись безпорадним черв'ячкам, мій батько витісував з каменю зрілих, досконалих чоловіків, і ніхто в світі не цікавився тим, що ж є між цими двома етапами, а саме: внутрішній розвиток від черв'ячка до зрілого мужа. Хто вкладатиме в людину знання, хто вчитиме її думати, хто вчитиме її чеснот і вестиме до блаженства? Це спробував зробити я.

Сократові слова боляче шпигали Аніта; здавалось, вони адресовані йому одному. Сократ раптом пильно глянув йому в вічі. Аніт зашарівся й потупив зір.

— Є вчителі мудрості, — вів далі Сократ, — які взяли собі за мету все розкладати, руйнувати, псувати. Моє ж найбільше бажання — складати й наповнювати людину змістом.

Раптом з вулички долинув цокіт копит, і Аніт зблід. Слухаючи неквапливу мову Сократа, спокійного, по самі вінця повного життям і думкою, Аніт почував себе виродком. Усе, що в ньому ще залишилось доброго, чинило опір тому, що мало статися за хвилину. Він раптом відчув огиду до самого себе й до батька та Мелета, які все це задумали. Та щось змінити було вже пізно.

Аніт не зміг більше витримати цього напруження, яке розривало йому скроні. Підхопившись, він мовчки вибіг з двору.

— Куди це він майнув? Що з ним сталося? — злякано запитали гості.

— Не надавайте цьому значення, — відповів Сократ, спокійно посміхнувшись. — Іноді і в лихої людини на хвилинку озивається докір сумління чи сорому.

[1] Олімпіада — чотирирічний період між олімпійськими іграми, який вважався одиницею літочислення.

— В останні дні він був якийсь дивний, — сказав Крітон.

— Маєш слушність, — кивнув Платон. — Мені він теж не подобався.

Сократ безтурботно махнув рукою.

У двір раптом зайшов скіф. Привітавшись, він сказав:

— Архонт-басилевс прислав Сократові цього листа. Мені звелено вислухати відповідь.

Мірто затремтіла, Ксантіппа злякано вп'ялася у посланця очима, а друзі напружено втупилися в Сократа, який розгорнув сувій і почав читати уголос:

— «Цим листом архонт-басилевс зобов'язує Сократа, сина Софроніска з дему Алопека, п'ятого дня після сьогоднішнього, коли втретє проспівають півні, з'явитись до геліеї, щоб відповісти на обвинувачення в тому, що він ігнорує богів, визнаних державою, і запроваджує інші, нові божества, а також у тому, що він розбещує молодь».

Усіх скував смертельний жах.

— Скажи архонтові-басилевсу, що я своєчасно з'явлюсь на суд. Хайре!.. Не турбуйтеся за мене, дорогі друзі. Афіни почують моїх обвинувачів, проте вони почують також і мене.

Крітон узяв свого давнього друга за руку.

— Ти повинен зважити, Сократе, що афінське право в такому випадку...

— Я знаю, що ти хочеш сказати, Крітоне, — швидко урвав його Сократ і докірливо глянув на нього. — Справа тут зовсім не в моїй особі. Йдеться про мої ідеї і про те, що буде з ними після мене. В світі постійно точитиметься боротьба між хитрістю і мудрістю. Колись переважить те, колись те. Але хоч як довго коливатимуться терези, шалька хитрощів зрештою виявиться легшою. — Сократ погладив Аполлодора по кучерявій голові. — Мудрість — це не мертвий уламок мармуру. Це живий вогонь, який постійно треба підтримувати. І це доведеться робити вам, дорогі мої друзі.

Аполлодор дивився на Сократа з побожністю.

— І тобі теж, — сказав Сократ, глянувши на нього. — Й тобі, мій маленький.

VI

1

За своє життя Сократ безліч разів зустрічав світанки. Він любив цю тишу, в якій думка, нічим не розпорошувана, мандрує стежками, ледь помітними за білого дня.

Сьогодні він стояв у дворі цілу ніч. Став на мармурову брилу, щоб краще бачити Гіметт, з-за якого зійде його названий батько — сонце.

Сьогодні тиші не було: з густо наліплених один біля одного будиночків у демі Алопека задовго до світанку озивалися схвильовані голоси.

Під дахами Афін Гіпнос сьогодні так і не побував. За багатьма квадратами віконець люди гомоніли про те, що вранці перед судом постане Сократ — найлюдяніша в усіх Афінах людина.

Він непорушно стоїть. Чує, що його місто нині не може заснути. Усміхається: «Яке блаженство! У таку лиху хвилину я не сам!»

До аромату олеандрів і кипарисів домішується запах диму. Дехто вже прокинувся, ставить на вогонь молоко, пече коржі, — суд сьогодні триватиме до самого вечора. Люди поспішають, щоб побачити все на власні очі, почути все на власні вуха, щоб бути з ним.

Ксантіппа й Мірто теж не сплять. Мірто вийшла боса на подвір'ячко й бачить на тлі неба непорушну постать Сократа. Ксантіппа теж виходить за поріг. Обидві жінки злякано туляться одна до одної, побачивши, як блідне небо довкола Сократа.

— От якби сонце не сходило сьогодні взагалі! — шепоче Мірто.

В смугу сяйва над східним небокраєм укочується золотий обруч; золотий лук підіймається дедалі вище.

Сократ підносить руку.

— Хвала тобі за те, що ти приходиш знов. Чолом тобі, велике світило!

Він низько вклоняється сонцю. Поволі переходить від каменя до каменя. Іде, торкаючись їх, гладить шерхку поверхню. Під першими променями сонця брила старезного граніту аж грає.

«О, та це ж Мом! Мій старий любий Мом! Ти мій насмішнику! Ти й сьогодні глузуєш з мене, хоч і знаєш, який жде на мене день. Але я повинен тобі сказати, голубе, що ти зупинився напівдорозі. Ти не зрозумів, що насміхатись — не такий великий гріх, як сміятися».

Сократ повернувся до статуї Артеміди й став навколішки перед її красою. «О, богине! Ти вболівала за моє народження, коли сонце досягло зеніту. Ти привітала мій перший сміх...»

Він замовк і, як завжди, поцілував її гарне коліно.

Під Гіметтом уже роїлися золотаві бджоли.

— Мені вже час іти, — мовив Сократ, підводячись від сніданку.

— Ходімо, — сказали разом Ксантіппа й Мірто.

— Ви зі мною не ходіть.

Жінки нічого йому не відповіли, але взяли в руки давно наготовлені торбини й мовчки вийшли поперед нього.

— Прошу тебе, Ксантіппо! І тебе, Мірто, теж уклінно благаю: не ходіть туди, залишteся дома.

— Я несу тобі коржі, Сократе, — сказала Ксантіппа. — Можливо, це триватиме дуже довго. — І сумно усміхнулась.

— Я ще завидна повернуся, — впевнено відповів він. — Краще подумайте, з чим зустрінете мене ввечері.

— Як це добре було б, якби ми зустріли тебе смачною вечерею! — зітхнула Ксантіппа.

— Чого ти боїшся? — запитав Сократ.

— Тебе обвинувачують у богохульстві. Що ти їм відповіси? Я ж бо знаю дуже добре, що ти в богів не віриш. Глузуєш із них. Цій ось мармуровій Артеміді приділяєш увагу тільки через те, що вона жінка.

Сократ зареготав:

— Якби Ксантіппа була суддею, справи мої були б кепські, довелося б іти у вигнання за Анаксагором. А як я з цього виплутаюся, питаєш? Ти, моя люба, не можеш сказати про мене нічого доброго. Однак

не все, що я робив, було погане. І Афіни це знають. Сьогодні вночі я чув їхні голоси.

Ксантіппа і Мірто нічого не відповіли.

Сократ вийшов на вулицю, де вже зібрався гурт цікавих. Жінки рушили за ним.

— Ну що ж, трошки проведете мене, — мовив Сократ примирливим тоном. — А що це ти несеш у такій великій торбині, Мірто?

Мірто відвела руку з торбиною, і Сократ притяг її до себе й зазирнув усередину.

— Клянусь усіма псами, це щось та означає! Трояндовий вінок! — Він лагідно усміхнувся. «Ось як вона збирається мене зустріти, коли я, виправданий, вийду із суду: хоче надіти на мою стару голову трояндовий вінок!» — подумав він, але, побачивши гурт цікавих, сказав: — Ти моя розумниця! Коли я вийду з суду, ти прикрасиш себе на мою честь оцим трояндовим вінком.

Сократ у супроводі Ксантіппи й Мірто піднявся на ареопаг аж до входу для суддів. Дорогою жінки розмовляли мало, люди навколо теж майже мовчали. Сократ спершу розповідав веселі історії з власної молодості, однак ніхто не сміявся, й він почав лузати нут.

Нагорі його чекали Лампрокл із Ксантіппиним батьком та юрба друзів. Прийшли всі, кому він був близький і любий. Він весело їх привітав:

— Щастя вам, дорогі друзі! Які ви молодці, що прийшли підтримати мене в ці хвилини.

— В хвилини ганебного приниження! — вигукнув Антісфен.

— Ну що ти, — заспокійливо мовив Сократ і взяв його за плечі. — Кожен порядний громадянин повинен шанувати закон. — Він обернувся до жінок. — Вас обох і Лампрокла я довіряю своїм друзям. Вони поведуть вас на он той виступ, звідки ви зможете все бачити й чути. Те місце призначене для рідних обвинуваченого.

— Ні! — вигукнула Ксантіппа. — Жінка має право йти із своїм чоловіком перед самі очі суду. Хіба ти зможеш себе захистити? Інших — так, але себе — ні. Хто за тебе проситиме, як не я, коли тебе засудять?

— А хіба хтось може засудити Сократа, Ксантіппо? — здивувався Федон.

Ксантіппа плакала, благала, та все намарно — Сократ твердо наполягав на своєму.

— На суд зі мною підуть тільки Крітон і Платон. — Помітивши, якими благальними очима на нього дивиться Аполлодор, він узяв його за руку: — І ти теж, мій маленький.

Друзі оточили Ксантіппу, Мірто й Лампрокла, щоб відвести їх на виступ скелі, так званий «стіл Солона».

— Невже ти навіть не попрощаєшся зі мною? — у розпачі вигукнула Ксантіппа.

Сократ поцілував обох жінок і сина, всміхнувся їм:

— Хіба ж ми надовго прощаємось!

Друзі повели їх до визначеного місця. Ксантіппа ридала. Очі Мірто теж були повні сліз. Сократ залишився з Крітоном, Платоном та Аполлодором.

Люди займали пагорби навколо майдану ареопагу. Внизу було місце для декастерію — десятої частини п'ятитисячного кримінального су-

ду ґеліеї. Біля брам, що вели до обгороджених сидінь для присяжних суддів, зчинилася тиснява. Брами були ще зачинені, й біля них стояли вартові.

— Клянусь Гераклом, я загубив свій пінакій[1]! Відступіться! Допоможіть мені його знайти. Це ж я не одержу свої три оболи!

Нарешті вартові одчинили брами й, перевіряючи пінакії, почали одного за одним пропускати присяжних. Останніми з нош виходили аристократи й багатії, яких теж способом жеребкування було обрано до складу присяжних суддів і які демонстрували, що багатим ніколи не личить квапитись.

Навпроти найнижчого ряду присяжних було підвищення з окремим входом. Там стояв великий стіл для обвинувача, ліворуч — для обвинуваченого.

Незабаром з'явилися писар, оповісник, секретар, слуга та двоє скіфів, і зразу ж після них — голова суду, архонт-басилевс у парадному вбранні. Він сів за довгим столом обличчям до присяжних, щось продиктував писареві, приготував молоток, ударами якого закликатиме до тиші, й наказав запросити обвинувача.

Мелетові, головному обвинувачеві, належало увійти першим, однак він пропустив поперед себе проводаря громади Аніта-старшого й Лікона. Аніт був у синьому плащі, Лікон — у сірому. Проте найбільшу увагу до себе привернув Мелет, який увійшов у хламісі кольору зеленої трави, гаптованому золотим орнаментом і сколотому на плечі золотою застібкою. Архонт відрекомендував його як поета й головного обвинувача й наказав привести обвинуваченого.

Над майданом декастерію та близькими пагорбами довкола ареопагу, де сиділи тисячі глядачів, запала раптова тиша. Тисячі очей звернулись до входу для суддів, який відчинили двоє скіфів.

У дверях з'явилась висока, міцна й велична постать Сократа. Як завжди, він ішов босий, перевальцем, лисина його, обпалена сонцем, сяяла, мов мідь. На ньому був звичний заяложений плащ, накинутий на білий хітон.

І тут сталося щось неймовірне: переважна більшість присяжних підвелася і привітала Сократа гучними оплесками. Він на мить розгубився. Полохливо озирнувсь на Крітона, який ішов за ним разом з Платоном та Аполлодором.

— Бачиш, як тебе вітають твої афіняни? — вигукнув Платон.

— Почекай, мій любий, побачимо, що буде тоді, коли вони зі мною прощатимуться, — усміхнувшись, відповів Сократ.

Оплески, нарешті, вщухли, і присяжні зручно повсідалися. Сам архонт підсунув Сократові стільчика, потім постукав молоточком по мармуровій стільниці й голосно проказав:

— Починаємо розгляд справи афінського громадянина Сократа, сина Софроніска з дему Алопека. Пред'явлене йому обвинувачення звучить так: «Сократ завинив перед законом тим, що ігнорує богів, визнаних державою, і запроваджує інші, нові божества, а також розбещує молодь...» Головним обвинувачем виступить Мелет.

2

Мелет пригладив довге іржаве волосся й здійняв угору руки.

— Всемогутній Зевсе. Дію-громовержцю! Звертаюся до тебе від

[1] Пінакій — жетон, за яким після закінчення суду присяжним виплачували гроші.

імені всіх оцих афінських мужів, що зібралися тут і покликані повернути тобі шану, велич і любов, яких хотів позбавити тебе і всіх інших олімпійських богів Сократ. Він глузує не тільки з тебе, о Дію, але й з Афіни, Афродіти, Ероса та інших безсмертних. — Мелет обернувся в бік Акрополя: — О ви, олімпійські боги, — земні, водні і потойбічного царства! Будьте нам свідками. Благаю вас, наших заступників, животворних добродійників, усіх, хто дбає про наше благо й достаток, не мстіться нам! Не позбавляйте своєї прихильності за тяжку провину, що ми так довго мовчки споглядали поширення цього зла. Сократ, як це підтверджують свідки, хотів скинути вас і замінити іншими божествами!

Над майданом і пагорбом, де зібрались тисячі людей, прокотився вигук жаху, неначе шквал вітру перед бурею. Та Мелет іще не закінчив. Піднесеним тоном він проголосив своє обвинувачення.

— Сократ винен у тому, що богів, яких визнає громада, він заперечує, а натомість хоче запровадити інших. Винен він також і в тому, що розбещує нашу молодь.

Тиша стоїть така, що чути, як на землю осипається глиця з піні біля огорожі. Сократ дивиться на сонце. Кажуть, він народився в самісінький полудень, при яскравому палахкотінні сонця. Він любить сонце, як брата. Що жде його сьогодні, коли воно досягне зеніту й навколишні предмети не відкидатимуть навіть куцої тіні? Сократові здається, ніби сьогодні сонце вже з самісінького ранку пече дужче, ніж в інші дні. «Воно підтримує мене, зігріває мої висхлі кістки. Який я радий, що ти сьогодні тут зі мною, мій давній золотий друже!»

Мелет утішається жахом, який охопив людей. Йому не подобаються тільки очі хлібодара Аніта. В них переляк і лють. Мелет кліпнув і на мить завагався, та, побачивши, яке враження справило обвинувачення на слухачів, спокійно повів далі. У нього була чудова пам'ять, і він знав, що треба робити тепер. Він підніс руку. Золотий браслет, на який упало сонце, сліпуче сяйнув, немов блискавка Зевса.

— Я наведу вам докази Сократової вини. Потім він спробує це спростувати, отож наперед звертаю вашу увагу, що Сократ захоче все обернути так, буцім моє обвинувачення — це помста за те, що він часто прилюдно висміював мої поетичні здібності. Але я й далі захищатиму наших великих богів перед його наклепами!— кричав Мелет, хоча голос його почав неприємно рипіти. Сократ досі стояв обличчям до сонця. Він глянув на Мелета, вийняв із кишені жменю нуту й почав лузати, випльовуючи лушпиння під ноги.— Сократ замолоду щоранку гуляв зі своїм учителем понад Іліссом і переймав його погляди. Хто був той учитель, мужі афінські? Філософ Анаксагор, засуджений афінським судом за безбожність на смерть. Тільки завдяки Періклові йому пощастило втекти до Лампсака. Твір Анаксагора «Про богів» було прилюдно спалено на агорі, але його блюзнірство залишилось в Афінах!

Мелет визивно глянув на Сократа. Той виплюнув лушпиння і сказав:

— Чого б я мав відмовлятись од того, що робить мені честь!

— Ви чуєте? Він признається! — вигукнув Мелет.— Сократ скрізь поширював погляди Анаксагора...

— Я поширював свої власні погляди,— заперечив Сократ.

Мелет здивовано глянув на нього, не розуміючи, чому він допомагає йому обвинувачувати самого себе.

— Тим гірше для тебе, бо погляди, які ти поширюєш проти богів, визнаних нашою державою, заслуговують на покарання. Скільки років

ти вже кепкуєш із Зевса, перераховуючи його зальоти, як це ти називаєш, з богинями й смертними жінками,— чи то у власній подобі, чи в подобі лебедя, бика, золотого дощу і так далі?

— А це хіба неправда? — озвався голос із рядів присяжних.

— Це блюзнірство! — відповів йому інший голос.

І тоді підвівся поважний чоловік і запитав:

— Архонте-басилевсе, ти покликаний вирішувати всі питання релігії. Скажи нам, це блюзнірство чи ні?

Архонт збентежився й почервонів аж по вуха. Він боявся навіть глянути на Сократа, відчуваючи, що той єхидно посміхається. Він утупив очі в молоток, який тримав у руці, немовби бачив його вперше в житті. Раптом з-поміж присяжних устав якийсь чоловік:

— Ти дозволиш мені, архонте, відповісти на це запитання?

Хоч архонт і не знав, чи цей чоловік допоможе йому, чи, навпаки, нашкодить, одначе кивнув, а рука його затремтіла так, що молоток почав стукати об мармурову стільницю.

— Говорити про те, у яких стосунках перебуває Зевс із тією або іншою смертною жінкою чи богинею — це не образа,— заговорив чоловік повчальним тоном.— Ідеться-бо про бога, статевий зв'язок з яким завжди, надто для смертної жінки, був честю. Крім того, треба враховувати ще й те, що майже завжди внаслідок цього зв'язку народжувався напівбог, а часто і бог. Хіба не сидять серед верховних богів на Олімпі діти, яких зачав Зевс із Лето,— близнюки Артеміда й Аполлон?

Винагородою для промовця були гучні оплески, які вибухнули серед присяжних. Архонт мовчки притакнув, мовляв, такої ж думки про це і він сам. А тим часом знову озвався Мелет, удаючи, ніби виграв цей бій.

— На бенкеті в багатого землевласника Каллія Сократ заявив, що могутній Ерос — не бог, а простий демон.

— Та невже? Демон, кажеш? А втім, мені на це наплювати. Кінчай уже!

— Далі! Далі! — підганяв промовця архонт, відчуваючи, що увага присяжних розвіюється й вони соваються, наче їх гедзь укусив, смокчуть із бурдюків вино, ховаючись за спинами передніх.

В Сократових друзів з'являється іскра надії. «Кінчай уже!» — стьобнув Мелета чийсь різкий голос. Чому тільки один? Без сумніву, так само думають і інші, однак не наважуються рішуче про це заявити. Мелет опускається на праве коліно, простягає руки до гігантської статуї й волає:

— Афіно, любове наша! Як тебе осоромлено! Якої завдано образи! Серце кров'ю обливається, коли я згадую, як цей безбожник, хихикаючи, перераховував усі твої божественні імена: Парфенос, Поліада, Ніке, Промахос... «У нас дванадцять Афін? А чому не двадцять? — казав він.— Одна потрібна підмітальникам, друга погоничам ослів...»

— Брешеш!

— Сократ такого не казав!

— Коли? Кому? Де?

Мелет відчуває, що настала вирішальна хвилина, коли Сократові можна завдати смертельного удару: саме тут слід підкреслити, що уособлює богиня.

— Хто заклав у Афінах оливові сади? Хто оберігає місто від стихії і ворогів? Хто дбає про прибутки всіх афінян? Куди поділися б ви, безземельні злидарі, чий урожай і маєтки спалив ворог і чиї стада він забрав, коли б Афіна не відкрила вам свої обійми й не прийняла до мі-

ста як його володарка й господиня? Що було б із вашим майном, мужі афінські, якби богиня сама не допомогла визволити місто від спартанського загарбника?!

Присяжні й публіка, розсіяна по пагорбах, насторожуються: на елліна такі речі завжди справляють враження. Аніт привітно всміхнувся Мелетові. Сократ знав силу слів. Хоч сам він не був ні граматиком, ні оратором, проте досконало володів словами. Він добре знав свої Афіни й цих торговців, гендлярів, скнар, які над усе цінували гроші. Хай йому грець! Адже саме з цими корисливими почуттями в них він боровся майже п'ятдесят років. Понабивав собі чимало гуль, намагаючись робити людей кращими, ніж вони є. Сократ глянув на присяжних. Деякі обличчя, на яких ще хвилину тому світилися глузливі посмішки, раптом перемінилися. Здавалось, вони всі стали однаковими: застиглий, холодний погляд і роззявлені роти, готові ковтати. Сократ напружено стежив за Мелетом, який розповідав, як обвинувачений недавно принизив захисницю міста своїм глузливим танцем. Коли найбільші еллінські скульптори — Фідій, Мірон і Поліклет — з любов'ю й побожністю творили погруддя богів, Сократ закинув свій молоток і різець.

— У своїх розмовах ми часто присягаємось богами, здебільшого Зевсом, якого найбільше шануємо. А Сократ? Він знає тільки одне: «Клянуся псом!» Хіба це не свідчить про те, що для нього Зевс і пес,— о боги, не карайте мене за ці правдиві слова! — одне й те саме? Хіба це не свідчить про його образливу безбожність? І далі. Щоранку Сократ чекає на схід сонця, кладе йому поклони й молиться. Але хай це не введе нас в оману, нібито він шанує бога Геліоса, який у золотій колісниці вирушає в свою щоденну подорож! Як і для його вчителя, безбожника Анаксагора, для Сократа сонце — всього лиш розпечена маса, щось схоже на палаюче поліно чи розжарену піч! Як це смішно, безглуздо і безбожно! Сократ не шанує богів, як цього вимагає наша держава; навпаки, він насмілюється з ними навіть бесідувати.

Почувши, як Мелет валить на Сократа ці тяжкі обвинувачення, як спритно зв'язує їх у єдиний вузол і починає ним душити, Крітон, Платон і Аполлодор оточили свого вчителя, сповнені рішучості захистити його.

— В чому річ, мої дорогі? — здивувався Сократ.— Чому ви затуляєте мене від цього чоловіка? Ви що, не чуєте, як він мене вихваляє? Мені аж ніяково від цих слів, я вже починаю червоніти.

Мелет переможно засміявся:

— Що відповів оракул Херефонтові на запитання, хто серед еллінів наймудріший? Він сказав: «Мудрий Софокл, мудріший за нього Евріпід, однак наймудріший серед них Сократ». А як Сократ віддячує жриці Аполлона за таку безмежну честь? Перед натовпом цікавих на агорі він говорить, нібито тільки дурні вдаються до оракулів із запитаннями, на які самі можуть відповісти, ставши на шлях пізнання! Цим він применшує славу оракулів, затуляє їм рот і підносить над ними,— ви тільки подумайте, о, афінські мужі! — підносить над оракулами, над богом смертну людину і її розум! І разом з тим наважується людину, цей найпрекрасніший витвір богів, вдосконалювати!

— Я боюся за Сократа! — шепоче Аполлодор Крітонові.

Сократ дивиться, як Мелет п'є з чаші воду, бо в нього пересохло горло.

— Цей безбожник,— вергає Мелет словами,— хвалить богів не за те, що вони оберігають і піклуються про нас, а за те, як вдало створи-

ли вони людину. Людина, мовляв, створена просто бездоганно, вона — прекрасний витвір якогось мудрого й доброго душею майстра! Отже, хай славиться не ім'я Зевса, мужі афінські, не Паллади, не Аполлона чи якогось іншого бога, а людини! До її творця, цього загадкового майстра, Сократ поблажливий тільки за те, що той вдало створив людину. Чи не є це, зрештою, якесь нове божество, відоме тільки йому одному? Хоч він і заявляє про себе лицемірно «Я знаю, що я нічого не знаю», однак про нове божество ми не відаємо нічого, а він — геть усе. Можливо, це таємниче божество, з яким Сократ перебуває в такому тісному зв'язку, що розмовляє з ним, як із рівним собі...

— Демоній! Сократів демоній! — залунали з усіх боків голоси.

— ...можливо, це божество — сила, чужа нашим богам. Це нове божество, Сократів демоній,— то чорний демон, ворожий богам, яких наша держава визнає вже багато віків.

Гнітючу тишу раптом порушує схвильований вигук із рядів присяжних:

— Стривайте! А кому зашкодив Сократів демоній? Нехай назве себе! Бачите? Нема таких!

— Нема! Нема! — луною котиться по схилах довколишніх пагорбів.

Архонт несамовито стукає молотком:

— Тихо! Припиніть! Не заважайте!

Однак галас не вщухає.

— Мужі афінські! — настирливо волає до присяжних Мелет.— Перш ніж укинете в урну свої боби, я закликаю вас уважно придивитись до Сократа. Ви побачите дивну річ! Вам здається, що перед вами одна людина? Помиляєтесь! Сократ не один, їх — два! Хто з них двох справжній? Той, що вірить у наших богів й, отже, не глузує й не заперечує їх, чи той, другий, що в них не вірить? Афінські судді, добре зважте на цю Сократову двоїстість!

Над ареопагом прокотилися скупі оплески — аплодували майже самі багатії.

3

На архонтів знак підвівся високий худорлявий Лікон. Краєчком плаща він затулив довгасте обличчя й почав голосно схлипувати: це він умів чудово робити.

— Мужі афінські, я починаю сльозами — даруйте мені цю мою слабість. Я плачу через те, що обов'язок примушує мене виступити перед громадою з обвинуваченням цього старого. Поганий початок і добрий кінець — таким має бути людське життя. Але починати успішно й кінчати на суді?.. В ганьбі стояти перед п'ятьмастами присяжних та друзів?.. О горе! Як мені шкода людину, неспроможну вже виправити все те погане, що накоїла протягом свого життя!.. — Лікон відтулив обличчя з бляклими очима.— Я повторюю: Сократ уже не здатен виправити того, що накоїв, бо насіння його згубних думок устигло випустити паросць у молодих душах. Афіни заражені. Багатьом нашим юнакам він розбестив душу, і нам доведеться докласти чимало зусиль, перш ніж ми викоренимо з них усе шкідливе, погане й лихе. Дивіться, мужі афінські, як я плачу над Сократом разом з його друзями. Чому в мене стискається горло з жалю і співчуття, якщо мій обов'язок — вивести цього старого на чисту воду? Та тому, що цей заблудлий чоловік — добра за своєю природою людина. Він і справді бажає щастя вам і ва-

шим синам. Вірить, ніби передає вам свою мудрість і робить вас кращими. Сократ переконаний, що його невтомні бесіди з громадянами допоможуть Афінам, найпрекраснішому місту в світі, стати й містом наймудрішим.

Лікон зробив ораторську паузу і зволожив уста ковтком води.

— Нещасний Сократе! Хоч які великі в тебе очі, а ти все ж таки сліпий! Як і чим ти хочеш удосконалити афінських громадян, чия освіченість, здібності й чесноти уславили їх на цілий світ? Ти став на найгірший шлях — скористався своєю популярністю серед молоді й тепер удаєшся до всіх можливих засобів, а може, й до чарів, щоб відібрати в нас наших синів, заронити в їхні душі отруйні зерна згубної теорії про поліпшення людини й збити їх на манівці!.. Мужі афінські, повірте мені в ім'я всемогутнього Зевса, бо я й сам довго сумнівався в тому, про що тільки-но сказав. Але за цими моїми словами стоять неспростовні докази: Алківіад, Критій, Хармід — сини наших предковічних родів. Їхні батьки знали Сократа, людину, котра зневажає гроші й над усе ставить чесноти, що їх можна в собі виховати, арете, яка включає в себе справедливість, хоробрість, поміркованість, вірність правді й батьківщині, і яка привчає людину до того, що протягом свого життя на землі можна досягти найвищого блаженства й повести до нього своїх друзів, а коли треба, то й усю країну... Хто ж не хотів би довірити сина такому вчителеві й творцеві?! Хто був би проти, щоб його син став освічений і зумів правити навіть державою?.. Але, на жаль, у цьому старому чоловікові поєднується скромність і манія величі, поміркованість і невтримність, покора й пиха, доброта й злоба. Поетичне чуття не підвело Мелета: в Сократі живуть дві особи. Я дуже неохоче беру до рук ножа, щоб відрізати від Сократа-добродійника Сократа — розбещувача молоді... Батьки посилали до нього невинних юнаків, чистих душею й сповнених бажання прислужитися батьківщині. А якими Сократ їх повертає? Пихатими, самовпевненими, марнославними й нечесними. Чому він, такий скромний, не навчив і їх своєї скромності? Чому він не навчив і їх своєї поміркованості? Хіба це не дивно?

Присяжні загули, мов бджоли у вулику. Лікон ковтнув води. Сократові учні, які сиділи поруч Ксантіппи й Мірто, палко сперечалися. Платон не відводив очей від Сократа, який незворушно лузав свій нут. Платон хмурився. Його дратувало, що вчитель поводиться так спокійно, коли на голову його падають брили обвинувачення.

— Ви, звичайно, знаєте відповідь на це моє запитання,— провадив Лікон.— Сократ скромний тільки зовні, але нутро його аж роздимає пиха. Він розбещував нею молодь. Розбещував її своєю неповагою до богів, учив нехтувати рідними батьками. І все це він робив не з поміркованістю, яку підніс до однієї з найголовніших чеснот, а з шаленим запалом. Яка самовідданість! Він волів не спати й не їсти, аби лиш день і ніч сіяти зло своїми «бесідами». Ось чому його найздібніші учні, які могли стати гордістю Афін, ставали їхньою ганьбою.

Друзі Сократа запротестували.

— Ти все перекручуєш! — спокійно сказав Крітон.

Федон вигукнув:

— Це нікчемна софістика!

Та Лікон не зважав на це й далі розвивав свою думку.

— Тільки завдяки Сократові Алківіад, велика надія нашої землі, переродився в зарозумілого глумильника над священними гермами, в гультяя й зрештою в зрадника батьківщини! А кого виховав Сократ із Крітія? Виродка й розпусника, якого соромиться нині весь світ...

Сократ стоїть на осонні й розмірковує: «Хитро змовилися. Ще раз переконливо доводять, що софістика здатна все поставити з ніг на голову. Що я можу вдіяти проти них своєю правдою, голою, наче те немовля без сорочечки? Як я можу так одразу спростувати всі ці перекручення? А ще ж не промовляв найгірший з них — Аніт, який ненавидить мене найдужче. Може, якось обійдеться і мені не доведеться кидати Афін? Клянуся псом, я не зможу цього зробити! Я не можу без Афін жити. Та й що робитимуть вони без мене? Що робитимуть без мене мої рідні, друзі?»

Нитку його думок урвав гучний Ліконів вигук.

— Не я — всі Афіни обвинувачують Сократа в тому, що він відбирав у батьків найдорожче, що в них було! — надію вітчизни. Ти, Сократе, вкрав у нас синів! Хто їх нам поверне?

4

Впевненою ходою ватажка наперед вийшов Аніт. Від нього різко тхнуло шкірами.

— Громадяни! — вигукнув він грубим голосом і мляво підніс руку на знак вітання. — Ви часто приходите до мене із своїми проханнями. Сьогодні я прийшов прохати вас: будьте особливо розсудливі й справедливі. Все, в чому обвинувачували Сократа попередні оратори і в чому його обвинувачую я,— важкий злочин. Він підриває міць держави!

Почулися збентежені вигуки. Дехто серед присяжних у передніх рядах з жахом підвівся й підніс руки, щоб Аніт помітив їх, бо його прихильність важила багато.

Сократа мучить спрага й голод. Сонце пече його в череп і сліпить так, що обличчя присяжних зливаються в суцільну рожеву пляму. Сократ здивований. Таким себе він іще не знав, ці почуття для нього були нові. Але він не може піддаватися слабості. Треба захищати не лише свою особу, а насамперед свої думки, своїх учнів і послідовників.

— Друзі,— сказав Аніт.— Ви всі добре знаєте, що Сократ завинив і перед моїм сином...

— Він говорить навіть про це! Молодець! — озвався хтось із першого ряду присяжних.

— Сократова «турбота» про молодь ударила й по мені! Скільки зусиль доведеться докласти. поки я знов уставлю клепку в цю молоду, запаморочену голову! І все ж таки іменем дванадцятьох головних богів заприсягаюсь — мною керує не помста! — Пролунали непевні оплески. — Мій син уже давно вчиться розуму в пристойних учителів мудрості — в софістів. Та й що для мене син проти цілої громади, якій я ладен віддати всі свої сили й снагу?

Вибухають оплески. Але подекуди чути й голоси невдоволення.

— Отже, ви бачите,— спокійно каже Аніт,— я не упереджений, я навіть перелічу його заслуги перед батьківщиною. Він виявив неабияку хоробрість у битвах під Потідеєю, Амфіполем і Делієм. Він чинив опір урядові тридцятьох тиранів, не дбаючи, що наражає на небезпеку власне життя.

Прибічники Сократа жвавішають, а вороги схиляються перед розумом Аніта, який так безсторонньо перелічує заслуги свого супротивника.

Платон хмурніє. Вихваляючи отак Сократа, Аніт тим самим позбавляє його змоги самому сказати щось на власний захист. Платон глянув на свого вчителя. Сократове обличчя змінилось, усмішка, завжди така безтурботна й осяйна, набрала відтінку гіркоти. Та ось він помітив погляд Платона й прояснів. Тим часом Аніт провадив далі:

— Якби демократія не здобула вчасно перемоги над тиранами, Сократ, без сумніву, опинився б серед тих півтори тисячі афінських громадян, які стали їхніми жертвами. Якби ми вчасно не перемогли, Сократ не зміг би щоранку вклонятися сонцю, як він це робить усе життя. І ось цій демократії, яка врятувала його, він відплатив такою невдячністю!

Підступність Аніта надала його ударові подвійної сили. Над майданом запала мертва тиша, тільки чути було, як гуде комашня над принишклими зборами.

— Він заплатив невдячністю тій демократії, що дає народові свободу, якої не дав досі жоден уряд жодному народові в світі.— Голос Аніта солодшав, щоб здобути прихильність у присяжних.— Тій демократії, яка щедро роздає всім вам, неімущим та бідним, допомогу з державної скарбниці.

Анітів голос гримить, аж поза спиною в присяжних мурахи бігають.

— Він паплюжив демократію навіть зі сцени театру Діоніса! Ви дивуєтесь, як це могло статися? Я вам зараз розповім. Свого друга, трагіка Евріпіда, він переконав захищати віршами рабів і боротися за рівні права жінок із чоловіками! — Аніт не хоче, щоб із рядів озвалися нові вигуки невдоволення, й швидко закінчує: — Нічого сказати, гарне було б видовище, коли б ми поставили на чолі Афін жінок і коли б ми, вільні громадяни, почали мити ноги своїм рабам! Сократ лицемірно каже: «Я знаю, що я нічого не знаю». Ці слова можна почути будь-де в Афінах. Але він єдиний з усіх громадян знає, якою повинна бути справедлива людина і справедливий правитель. Він єдиний знає, якою повинна бути ідеальна держава, і проповідує це своїм учням. Вимагає, щоб на чолі держави стояла охоча до розмірковувань людина! Тобто філософ! То, може, він має на увазі самого себе?! — Западає коротка тиша, яку Аніт порушує запитанням: — А що вам пропонує Сократ замість наших найбільших досягнень, необмеженої свободи? — Аніт підносить голос: — Несправжню свободу, обчикрижену тим, що він називає «добровільною дисципліною», яка буцімто звільняє кожну людину від духовного поневолення.

Сократ дивиться просто в його ящерині очі. Аніт знічується, переводить погляд із Сократа на присяжних, і його охоплює неприємне відчуття, що перед ним сидять самі Сократи, сотні Сократів...

Його заливає рясний піт. Він збирався ще багато чого виставити на карб Сократові, та раптом вирішив якомога швидше закінчити свою промову.

— Мужі афінські! Ви чули обвинувачення, виголошені Мелетом, Ліконом і мною. Вони доводять, скільки шкоди завдали нашій державі Сократові бесіди,— набагато більше, ніж користі. Ви самі вирішуйте, навмисне чи ненавмисне він намагався вирвати Афіни з-під нашого впливу й підкорити їх собі.

5

Архонт-басилевс поправив на голові миртовий вінок, підвівся, повернувсь обличчям до обвинуваченого й урочисто проказав:

— Настав час твого захисту, Сократе.

Краплі води, які падали з повної клепсидри, почали відлічувати час.

Сократ мовчав, схиливши голову набік, немов до чогось прислухався. Панувала глибока тиша. Здавалося, мовчить не тільки Сократ, а весь Ареїв пагорб, усі Афіни, небо й земля. Краплі води скапували з клепсидри, але ніхто не наважувався нагадати Сократові, що час його спливає.

Поки говорили обвинувачі, присяжні дивилися на них, на архонта, засідателів, оповісників і прітанів. А тепер перед ними був тільки Сократ. П'ятсот пар очей уп'ялися в нього, прикипіли до його босих ніг і жилавих рук, утупилися в його білий полотняний хітон.

Сократ ні в кого не викликає жалю. Це не хирлявий, заляканий ідуган, самий уже зовнішній вигляд якого зупинив би руку присяжного з чорним бобом. У свої сімдесят літ Сократ ставний і дужий. Обличчя, не поране зморшками, випромінює силу й світло.

Мандрівний філософ, дивак... Як учинити з цією людиною? Архонтова рука тремтить і тягнеться до молотка. Коли ж нарешті він заговорить? Сократ широко всміхається і мовить:

— Мужі афінські! Добру хвилину я дослухався, чи не озвуться в мені мої демонії й чи не почнуть вони мене застерігати. Але я відчув, що зі мною не станеться нічого лихого.

Присяжні глухо загомоніли:

— Чуєте? Він признається з перших же слів!

— Ганьба!

Сократ підніс руку.

— Я був би дуже радий, коли б ви так не галасували, друзі. Адже вам це значно легше зробити, ніж мені. Це мені наступають тут на горло, а не вам, і я не кричу. Та я не знаю, що сказати вам на свій захист, і це найгірше. Мої обвинувачі поквапилися поперед мого невода рибу ловити. Мелет, Лікон і Аніт аж надто в цьому постаралися. Проте їхні слова містили в собі не лише обвинувачення. Це дуже шляхетно й справедливо, і в вас, мої судді, без сумніву склалася позитивна думка про моїх обвинувачів. Але я хотів би, щоб ви зважили й на те, що я опинився тут саме завдяки цим шляхетним і справедливим людям! І коли я слухаю їхні обвинувачення, мені не хочеться йняти віри, що, скажімо, головний обвинувач, висміяний мною поет Мелет, викликав мене перед ваші очі для того, аби похвалити за піклування про афінських громадян і вшанувати славою, за якою сам тужить. Ці троє людей включили до свого обвинувачення і мій захист, привласнили собі те, що належало сказати мені й виправдати себе цим перед вами. Кожну мою заслугу вони втоптали в багно. Моя головна заслуга перед батьківщиною — це мої думки, хоча про них взагалі забуто. Хіба не кажуть про Сократа, що його завжди можна знайти там, де збирається багато народу? Там він демонструє своє «повивальне» мистецтво, витягуючи з людей міркування про добре й погане, про красу й потворність, пояснює, що таке чеснота, а що — порок, що справедливість, а що несправедливість. Як же цей Сократ міг не поспішати сюди, коли знає, що тут його слухатимуть п'ять сотень людей? Про мене кажуть, що я

оптиміст. Отже, я думаю собі: ніхто не знає, кому сьогодні пощастить,— мені, моїм обвинувачам чи присяжним.

Сократ помовчав хвильку й провадив далі:

— Коли вірити Мелетові, то я двоголова істота, один рот якої промовляє: «Вірю в богів», а другий — «Не вірю». Давайте розглянемо це до ладу. Я покинув різець скульптора, це так, але ніхто краще за мене не знає, чому я це зробив. Ще замолоду в мене виникла думка замість непорушних статуй різьбити й формувати душі живих людей, щоб серед мармурової краси Афін жили люди, такі ж гарні, шляхетні й величні, як статуї. Мене переслідувало невідступне почуття, що еллінам, які мають свого Фідія й Мірона, потрібний і свій Сократ.

— Чудово! — долинуло з-поміж присяжних.

— Із цього ти, Мелете, можеш зробити висновок, чому Афіни визначили мені інший шлях і не захотіли, щоб я був простим каменярем. Ти, Мелете, звинувачуєш мене в тому, що я кладу на громадський жертовник лише пучки лікувального зілля із свого садочка й зливаю богам по кілька крапель червоного вина. Аніта й Лікона обурює моя бідність, а я пишаюся тим, що не заробив ні на кому жодної драхми. Вбогість німа, але вона багато що промовляє афінянам не тільки про Сократа, а й про інших.

Ряди присяжних ворухнулися. Серед засідателів лунають вигуки невдоволення й схвалення водночас.

— Але ти, Мелете, бачиш тільки те, що видно очам. Пучечок зілля побачив, однак ти не побачив того, що на громадський жертовник я поклав найцінніше, що в мене є,— моє життя. І це не тільки поетична метафора.— Сократ розвів руками.— Можливо, це незабаром стане гіркою правдою,— додав він, трохи піднісши голос, і замовк.

Присяжні теж мовчали, задумавшись над тим, чому вони опинилися тут. Якби зараз треба було проголосувати, винен Сократ чи ні, то в урні опинилося б набагато більше білих бобів, аніж чорних. Клепсидра невблаганно відлічувала краплі, й Сократ мовив далі:

— Оскільки ти, Мелете, не знав, з якого боку напасти на мене, то взявся до мого демонія. Називаєш його чорним демоном, щоб образити мене. А я називаю його божественним голосом. Божественним через те, що це завжди був голос мудрий і доброзичливий. Він застерігав мене перед кожною небезпекою, на яку я так нерозважливо наражався. «Сократ — і нерозважливий?! А як же ота його славетна поміркованість, його софросюне?» — запитаєте ви. В моїх жилах тече жагуча кров. Я нестриманий, серце моє загоряється, мов віхоть соломи, коли йдеться про якусь гарну й добру справу. Красу й добро я поєднав в одне слово — калокагафію. Мій демоній — не чорний демон. А чому я так часто бесідував про нього з торговцями, шевцями, поденниками й своїми учнями? Повірте — не тому, що хотів подати привід для обвинувачення. Я хотів, щоб кожен, хто живе в згоді з добром і вміє слухати, почув цей голос, який стиха озивається в кожному з нас. Але для цього треба мати велике терпіння, якого людям бракує. Можливо, ти теж, Мелете, чуєш цей голос. Можливо, він і сьогодні застерігав тебе від фальшивого обвинувачення Сократа, однак ти на нього не зважив! За твоїми словами, в мене дві голови.— Він підійшов ближче до Мелета, який злякано відсахнувсь.— Не бійся,— засміявся Сократ.— Жодна з них тебе не з'їсть. І придивися ближче — в мене таки одна голова, звісно, досить велика, і багатьом не подобається, що в ній роїться стільки думок. Але в цій голові панує якийсь лад, бо я дбаю про неї, щодень вимітаю сміття й маю звичку замітати й трохи далі від себе. Це добра

звичка, Мелете, хоч іноді вона й неприємна для сусіда, хіба ж неправду я кажу? — Він знову ступив крок до нього.

Мелет застережливо підняв руки, Сократ засміявся.

— Ти весь час боїшся мене, неначебто я хочу кинути тебе левам. А я тільки пояснюю, як хибно плинуть твої думки. Ось послухай! — Голос його дедалі міцнів. — Що воно таке, те божественне, про яке я кажу? Щось мерзенне й нікчемне? Ти твердиш, богів не можна вважати справедливими й мудрими? Тільки людей? Невже ти такий безбожник?

— Нічого подібного я не сказав...— промимрив Мелет.

— Для мене важливо дійти до божественної досконалості, хоч я знаю: нема нічого абсолютно досконалого.

— Ти знов блюзниш? — Мелет зробив раптовий випад.— Сам накликаєш на себе кару!

— А хіба я не в Афінах, де, за вашими словами, панує повна свобода? — спитав Сократ з удаваним подивом.— Хоча я й забув, що ця ваша «повна свобода» дозволяє всілякі зловживання.— Обличчя обвинувателів спалахнули обуренням, і він запитав: — Хіба стояв би я перед п'ятьмастами мужів і вислухував ці ваші ядучі обвинувачення, коли б в Афінах була справжня свобода? Але я цієї вашої «безмежної» свободи не бажаю ні собі, ні тим більше Афінам. За неї дорого доводиться платити.

Схвильовані голоси присяжних переростають у хаотичний гамір, припинити який силкується архонтів молоток. Сократ знову звертається до Мелета:

— Щоб ти знав, я придивляюсь не лише до Гомерових богів і героїв, а передусім до кожної людини, щоб збагнути, з чого складається доброта, справедливість і людяність. Якщо ти твердиш, Мелете, що в такий спосіб, вибираючи в людей усе найкраще, я запроваджую нові божества, то мушу тебе поправити: я з великою радістю дав би нашій громаді нових громадян, досконаліших і кращих. Дарма, що Лікон сказав, нібито я розбещую молодь. Він приписує мені надприродну силу. Припустімо, вся афінська молодь не така, як ми того бажали б. Вона охочіша до розваг, а на роботі засинає. Але таких меншість, та й, відверто кажучи, дорослі теж не завжди можуть правити для них добрим взірцем. Я, зрештою, мушу визнати, що чимала частина молоді нині розбешеніша, ніж колись.

Якби я тільки міг збагнути, чому це сталося й що так розбещує афінян! Коли Лікон кинув мені обвинувачення у моральному розкладі, я почав сушити голову, скільки тут моєї вини. Боюся, Ліконе, що якби ти теж почав сушити собі цим голову, то твоїм сльозам,— і цього разу цілком щирим,— не було б кінця... Коли батьки скаржаться, що їхні сини неслухняні, то було б дивно, якби вони звинувачували в цьому одну людину і водночас хвалили б того, хто вміє гарно говорити про чесноти, а сам живе нечесно.

Ті присяжні, що з самого початку підтримували Аніта, справедливо вважаючи його головним обвинувачем, раптом немовби чогось засоромились і знічено притихли. Зате ті, чиї потаємні думки Сократ висловив уголос, весело загукали:

— Назви їхні імена! Імена!

Аніт аж тремтів од люті.

— Ви хочете знати імена, добрі мужі? — бадьоро запитав Сократ. — Ви не повинні цього бажати! Будьте розумними! Зрештою, кожному громадянину вони відомі, то чому я повинен повчати того, хто це знає краще за мене?

Знову лунає сміх. Платон дивиться на Крітона: що робити? Крітон киває, торкається руки Сократа, проте той відступає крок назад.

— Допитливі мудреці вже не одне століття цікавились проблемами всесвіту, дивились більше на небо, ніж на землю. Я теж піддався цьому дослідженню й сподівався, що мене любитимуть більше, ніж ненавидітимуть, а тепер бачу — теж мусив менше придивлятись до людей, коли хотів жити в спокої. Бо якщо хтось починає цікавитися зірками, атомами, причинним зв'язком явищ, стихіями тощо, то він ніколи не накличе на себе таких мук, як коли б зацікавився єством людини.

Вибухнула буря схвальних вигуків.

— Аніт бездоганно нагострив свій кинджал, щоб завдати мені удару в самісіньке серце. Але мені не болить. Лише прикро, бо я не чекав цього. Удар несправедливий. Я ж бо стою отут через свою любов до Афін, а мене звинувачують, ніби я — їхній ворог! Сподіваюсь, ви вже й самі помітили цю суперечність Анітового обвинувачення: Сократ усе життя любить свою батьківщину — і водночас паплюжить те, що любить!

Удруге настає мить, коли руки багатьох присяжних ладні кинути до урни білі боби.

Аніт невдоволено стежить за розвитком подій, важко відсапуючи. «Сократ лише частково визнав наше обвинувачення. Так присяжні можуть погодитись на штраф, а то навіть і зовсім виправдати його. Мелет узяв надто круто, вимагаючи смерті. Сократа любить народ, на це треба було зважати. Належало б спрямовувати присяжних на щось середнє: вигнання...»

Роздуми його перервав голос Сократа:

— За приклад мого лиходійства Аніт узяв власного сина. Та яке ж виховання дістав молодий Аніт удома? Багато хто з вас це добре знає: достаток, безмежна свобода й задоволення кожної примхи. Власне, те, від чого я завжди намагався відучувати молодь. Що ж до цього юнака, то я переоцінив свої сили: мої запізнілі старання викликали в нього тільки опір, бо він давно звик до безпутного життя. Подібні йому хлопці приходять до мене лише для того, щоб потім легше домогтися високих посад. А я ж, бесідуючи з молоддю, переслідую тільки одну мету: хочу, щоб вона була краща, пізнала добро й справедливість. Я припускаю — ще не настав час для загального блаженства. Однак можна вже змінити бодай наш афінський Тартар, щоб люди не жили вже гірше від худоби. Всі ви — вільні виборці й воліли б на чолі громади бачити чоловіка скромного, хоча б такого, як я, а не самозакоханого користолюбця. Тепер ви, мужі афінські, можете про мене подумати, що я новітній Сізіф; навчаю, навчаю людину, а вона зрештою стає гіршою, тоді беру собі ще когось і починаю цю нелегку працю знову. Але не будьмо песимістами!

Невдоволений гомін тих, кого це стосується, забивають близькі й далекі вигуки схвалення.

— І серед вас, присяжні, теж є чимало тих, хто мене давно знає не з найгіршого боку. І, мабуть, ви найкраще зможете розсудити, чи завдав я шкоди Афінам, а чи, може, навпаки, бодай трошки зміцнив їхню духовну силу. Через те ви не тільки мої судді, а й мої свідки.

Багато присяжних устають і піднімають руки.

— Ми — твої свідки!

Та раптом підвівсь один з нечисленних Анітових прибічників і почав пробиратися до Сократа:

— Я теж свідок! На власні очі бачив, як ти своїм безсоромним танцем глузував з Афіни на агорі! То невже ми тепер повинні помилувати тебе, щоб накликати на себе кару богині?

— Стій! — заволав архонт.— Ти не маєш права втручатися.

— Але ти все-таки дай йому слово, архонте,— попросив Сократ.— Нехай доведе, чим той танок образив богиню.

— І доведу! Нехай Сократ затанцює тут так само, як тоді на агорі!

— Що за безглуздя? — залунали голоси.

— Нехай усе ж таки затанцює! — прилучився Мелет.

— Нехай танцює! Танцюй!

Сократ не ворушиться.

— Бачите? Він не хоче! Боїться!

Над Сократом стоїть обіднє сонце. Те саме сонце, під яким він народився сімдесят років тому. Яка то чудова мить — полудень! Вершина дня, коли зникають тіні.

— Танцюй! Танцюй!

Сократ ступає крок уперед і готується до танцю.

Платон тихо просить його:

— Благаю тебе, мій учителю, не танцюй!

— Заради осяйного Геліоса, згляньтеся! — розпачливо кричить Ксантіппа. — Не мучте його! Нещасний мій Сократе, не слухай їх! Іди додому! Йди!

— Сократе, не треба! — благає його й Крітон.

Та той уже почав танцювати. Босі волохаті ноги підіймаються чимраз вище, білий хітон трясеться на гладкому тілі, кругле черево розгойдується. Сократові вороги жадібно дивляться на це видовище. Спершу в одному місці, потім в іншому, а далі уже з усіх боків вибухає зловтішний регіт. Він загрозливо наростає й захоплює навіть тих, хто й не здогадується, як шкодить цим Сократові. Сократ незграбно підстрибує, заточується під пекучим сонцем, мов п'яний... Один із присяжних не витримав і пронизливо закричав:

— Та це ж підпилий Сілен, наш батечко Сілен!

— Давай, батечку Сілен!

— Ну й гарно ж ти вшановуєш нашу Афіну!

— Стрибай жвавіше: гоп, гоп!

Такого Аніт навіть не сподівався. Сілен! Чого варта була його так вправно побудована промова! Сократ обвинувачує себе перед своїми суддями сам!

Буря реготу поволі вщухає. Афінські мужі починають вірити в те, що Мелет мав рацію. Крітон і Платон похмуро мовчать. Аполлодор упав долілиць і тихо схлипує:

— Сократе, навіщо ти це зробив?..

Раптом архонт узяв водяний годинник і високо підняв його над головою.

— Клепсидра випустила останню краплю. Час твого захисту, Сократе, минув.

Сократ заточився і, важко сапаючи, сперся на стіл.

— Але ж я ще не закінчив говорити!

6

Архонт-басилевс ударив молотком по столу з такою силою, що відбився шматочок мармуру, і, коли присяжні нарешті вгамувалися, закли-

кав їх до голосування. Нагадав судити Сократа якнайсправедливіше: тепер усе залежить від них.

Присяжні знову загули й розділилися на кілька груп. Одна була сповнена рішучості виправдати Сократа, друга жадала суворої кари, третя безпорадно вагалася між першим і другим, четверта ж не хотіла нічого. А в спітнілій долоні кожного було по два боби.

Хтось гукнув через голови:

— Вкинь білий, Ларідоне!

— Навіть не подумаю! — відповів той.— З мене цей старигань одного разу так поглузував біля моєї ятки на базарі...

— Не будь дріб'язковим. Укинь білий, прошу тебе. Хоча б за той його танець. Зевс мені свідок, Сократові загрожує смерть, а він про це й не здогадується.

Серед безмаєтних присяжних були й негідники, які думали собі так: «Аніт нагодує нас юшкою, дасть по кілька оболів і зробить усе що завгодно. А чого можна чекати від цього старого злидня й базіки?»

— Я підтримаю Аніта.

— І я. Вкину чорний біб цілком відкрито, щоб і він бачив.

— Ти що, зовсім не маєш серця? Та ж тут вирішується доля людини!

— Коли за цю долю тобі нічого не дадуть, ти заспіваєш іншої, голубе.

Заможні громадяни думають: «Від Аніта залежить, отримаю я добру посаду чи ні». І пещена рука готує чорний біб.

Заревла сурма, присяжні поволі підводяться. В урну падають боби — білий, чорний...

Коли всі присяжні нарешті віддали свої голоси, обліковці під наглядом прітана заходились урочисто підраховувати. Передусім, чи кількість бобів відповідає кількості присяжних. Сьогодні декастерій зібрався в повному складі: точно п'ятсот один. Бобів стільки ж. Обліковці взялися відокремлювати білі боби від чорних.

Сократа оточили друзі. Він відпочивав на кам'яній лаві. Крітон поглянув у бік столу, де працювали обліковці. Вітер вряди-годи доносив голоси:

— Двісті один, двісті два...

Крітон з Платоном заніміли. Сократ провів долонею по вогкому чолі й почав з них глузувати.

— Вам видно, що я веселий? Як же мені не бути веселим, коли мої шахраюваті обвинувачі дали мені змогу назвати тут справжнім ім'ям чимало речей!

— Вони не посміють тебе засудити! — сказав Платон.

— Посміють, любий мій. І неодмінно засудять. Але тут ідеться про щось значно важливіше. В цю хвилину афіняни дивляться самі на себе в дзеркало.

— Вони не посміють тебе засудити! — із слізьми в голосі повторив юний Аполлодор.

— ...двісті сорок чотири, двісті сорок п'ять...

Фатальна половина наближалася.

Обліковці закінчили. Прітан подав архонтові табличку з цифрами, той підвівся. Сократ і його друзі теж підвелись. Аполлодор злякано обняв Сократа й припав до його плеча.

— Сократ винен,— оголосив архонт.

Аполлодор відчув, як по тілу Сократа перебіг дрож, і заплакав.

— Ні! Ні! Ні!..

— Заспокойся, хлопче! — лагідно сказав Сократ. — Чого ти плачеш?

Архонт-басилевс оголосив: 281 чорний біб і 220 білих, і обличчя Сократове засяяло:

— Такого я не сподівався! Ви чуєте? Двісті двадцять чесних людей! Майже половина!

— Так,— сумно зітхнув Платон.— Бракує зовсім мало. Ти радий, що віднині в тебе побільшає друзів?

— Це мало б утішити насамперед вас.

Тієї ж хвилини, як кількість чорних бобів перевищила кількість білих, Мелет зрозумів, що йому доведеться запропонувати міру покарання Сократа, і втратив колишню войовничість. Він ковзнув поглядом по рядах, де сподівався знайти підтримку, та раптом збагнув, що опинився в ізоляції. Живі стіни людей, здавалось, наближалися до нього. У мертвій тиші довкола себе він чув важке дихання. Чи хоче більшість присяжних того самого, що хотів учора Аніт? Чи, може, вони бояться Сократа?

Архонт випростався. З-під його миртового вінка, ознаки недоторканості, градом котився піт і стікав по обличчю, та тепер не годилося надавати значення такій дрібниці. Він не став витирати піт із чола й щік і звернувся до Мелета, щоб головний обвинувач запропонував міру покарання.

Мелет іще почув приглушений Анітів вигук: «Мелете!», але вже не озирнувся. Він вийшов уперед:

— Мужі афінські! Сократ жодним словом не засудив свого лиходійства, навпаки. Ви сказали своє слово, і я теж схиляюся перед ним. Сократ винен у тому, що богів, яких шанує громада, він не визнає й натомість запроваджує інші, нові божества; винен він також у тому, що розбещує молодь. Цим своїм лиходійством він підриває державу. Через те я пропоную для Сократа кару: смерть через отруєння.

Присяжні закам'яніли, почувши ці слова. Сократ замислено дивився на Акрополь. «Моє рідне місто! Над головою в тебе знову сяє блакить, на щоках вигрaє золоте сонце, й шкіра твоя біліша за мелоський мармур. Ти знову горде, величне й гарне. На твоєму тілі зеленіють кипариси. Я теж один з них, я різка в твоїх руках, яка шмагає, але не дає себе зламати...» Він повернув голову до архонта. Той сказав:

— За законом, ти, Сократе, теж маєш право тепер сам собі визначити кару, яку, на твою думку, ти заслужив.

Босий Сократ неквапливо підійшов до присяжних.

— Як можу я, мужі афінські, сам себе карати, коли я нічого поганого не вчинив? Адже я вам розповів досить докладно, що не винен ні в чому такому, що могло б завдати шкоди державі, й завжди намагався бути корисним громаді, через те я міг би сказати вам, що не заслуговую ніякої кари — ні великої, ні малої. Про те, як я сюди потрапив, відомо тільки богам. Та коли вже я тут, ви повинні щось ухвалити. Я вам підкажу, хочете? Сталася дивна річ. Аніт піклується й дбає про громаду, щоб вона процвітала. Я теж дбаю про громаду і про вас, щоб ви жили в щасті. Отже, я й Аніт бажаємо того ж самого. Виходить, ми однодумці. Та я не певен, чи це так. Аніта ви наділили владою, шануєте його, і я йому заздрю, бо, мабуть, теж маю право бодай на якусь шану. Я теж дещо зробив для Афін. Захищав їх од ворога, відстоював у боротьбі проти темряви. Але я не надто вибагливий. Я лише хотів би, щоб моя Ксантіппа не мала зі мною клопотів на старість. Через те про-

поную вам таке: проголосуйте, щоб мене, як і інших заслужених мужів, до кінця моїх днів держава утримувала своїм коштом у Прітанеї.

Якусь мить лави приголомшено мовчали. Потім знялось ревище — справжній гомеричний сміх:

— Слава тобі, Сократе!

— О боги, яке нахабство!

— Ганьба тобі, Сократе!

— Цей дід не боягуз. Ідеться про його життя, а він глузує. Віддайте йому цю шану: нехай харчується в Прітанеї.

— Він давно заслужив на це.

— Ніякої цикути! Паштету і вина!

Сміх ущухає. В багатьох присяжних таке відчуття, ніби тут сталося щось вельми непристойне. Подібного суду архонт не пам'ятав. Він аж тремтів од хвилювання. Його самого змагали сумніви, архонт відчував, на чиєму боці правда, однак мусив шанувати закон.

— Судді афінські! — мовив він, підвівшись.— Мелет вимагає смерті. Сократ же просить до кінця життя годувати його в Прітанеї. Приготуйтесь до нового голосування! Закон велить проголосувати спершу за пропозицію обвинувача.

Це друге голосування виявилося ще важчим. Тепер від присяжних залежало життя або смерть Сократа. Вони йдуть до урн і неохоче опускають у них боби: білий, чорний, білий, чорний, чорний...

Обліковці нахилилися над урнами. Там було чорно. Цього разу число білих бобів зменшилося ще на двадцять. Архонт оголосив:

— Сократ засуджується до смертної кари. Ще сьогодні, після заходу сонця, йому дадуть чашу цикути.

Присяжні аж підвелись. У чагарях за муром озвався вітер. Здавалось, це приглушено скрикнув увесь пагорб. Але ні. То зітхали й схлипували люди, які почули страхітливий вирок.

Крітон і Платон пообіцяли архонтові негайно внести за Сократа кожен по тридцять мін, якщо смертну кару йому буде замінено штрафом. Велика частина присяжних бурхливо зааплодувала:

— Прийми цю пропозицію! Прийми, архонте!

Обвинувачі стояли бліді як стіна, та архонт безпорадно розвів руками:

— Не можу! Закон!

Сократ потяг своїх друзів геть від архонта.

— Що це ви надумали? — невдоволено пробуркотів він.— Невже гадаєте, що мене можна купити, наче ту бочку оселедців?

Архонт підійшов до Сократа й запитав його, чи приймає той оголошений йому вирок.

— Авжеж.

Тоді архонт поцікавився, чи бажає він, згідно із законом, виступити з останнім словом.

— Авжеж,— повторив Сократ і повернувся до сонця. Воно осяяло його обличчя золотим промінням. Сіленові риси пом'якшали, на вустах заграла легка усмішка.

— Афінські мужі, я вітаю тих з-поміж вас, хто хотів мене вшанувати, хоч я й не дуже заслуговую на це. Тепер мені не так гірко, що серед вас є й інші, які зрозуміли, що прирекли на смерть старого чоловіка, котрий завжди був їм добрим порадником і помічником. Щойно ними керувала жадоба вбивати, а тепер вони зблідли й мовчать: їм теж нелегко, навіть отут. А що буде, коли повернуться додому, де їх запитають, чому вони не перешкодили цьому вбивству?

Глухий гамір невдоволення прокотився рядами суддів.

— А коли западе ніч, настане ще час розмови вбивці з самим собою; ця розмова буде потаємна, але тим болісніша. Та я їм допоможу, я їх усіх розважу. Ми бачимося сьогодні востаннє. Знайте, що розгляд моєї судової справи закінчується й водночас розпочинається заново. В природі все змінюється: і нове і старе. Судову справу теж буде переглянуто. Коли настане час, на сьогоднішній славетний герць ніхто не зважатиме. Мені винесуть новий, інший вирок, але його винесуть і вам. Свого вироку я, афінські мужі, не боюся. Мене навіть тішить думка, що коли в потойбічному царстві я розмовлятиму з друзями, то й тоді не даватиму заснути сумлінню світу, і через те мене знов і знов гнатимуть на суд. Що після цього означатиме ваш вирок? Для мене нічого, бо я уникну найгіршого, що може спіткати людину: ганьби. Тож розходьтеся в доброму гуморі. А коли посутеніє, згадайте про мене. Це буде та хвилина, коли я прийму свою останню вечерю й зіллю не тільки богам, а й вам усім, які вшанували мене чашею цикути.

Раптом прибіг захеканий гонець і повідомив архонта-басилевса:

— Появилося щасливе знамення і пророцтво, сприятливе для плавби державного корабля, що мав вирушити із священним посольством до Делосу на щорічне свято Аполлона. Жрець оздобив корму гірляндами, і трієра відпливла...

Архонт устав і підніс руку.

— Закон гласить: «Поки корабель не повернеться з Делосу до Афін, громада має бути чиста». Отже, вирок буде виконано після заходу сонця того дня, коли корабель повернеться.

Ці слова були наче грім з ясного неба. Чудо! Сталося чудо! Феб-Аполлон, якому Сократ щоденно поклоняється, втрутився в його долю! Через те Сократ так сміливо тут промовляв...

Цілий місяць!.. За цей час може статися все що завгодно. Архонт перелякано стежить, який жах викликала ця звістка в одних і яку радість в інших.

— Суд закінчено. Розходьтеся! — кричить він.

Його ніхто не чує, але ті, хто вкинув до урни чорні боби, крадуться до воріт, забувши про зароблені три оболи. Переслідуваний гамором, блідий Мелет біжить у інший бік; в очі йому кривавo світить Сократове сонце. Небо на заході схоже на прозорий келих червоного вина, в якому розчиняється лиховісна перлина.

Те ж саме бачить і Сократ. Але для нього сонце — добрий золотий диск, і Сократ простягає до нього руки:

— Дякую тобі за кожен день життя, моє сонце! Я знов побачу тебе!

Пагорб здригається:

— Хвала Аполлонові!

— Ганьба Мелетові!

— Хай живе Сократ!

— Ганьба Анітові!

Мірто всміхається крізь сльози й надіває Сократові на голову трояндовий вінок. На знак архонта обабіч Сократа стає сторожа.

— Почесна варта! — сміється він.— Ну що ж, ведіть мене, коли не здатні на щось краще. Не бійтесь, хлопці, я не втечу.

Сократ іде перевальцем, босий, увінчаний вінком із червоних троянд, оточений сотнями друзів; іде до державної в'язниці, і його вітають скрізь, наче переможця.

VII

1

Коли за Сократом зачинилася кована брама, його друзі відвели Ксантіппу та Мірто до самого дому. Дорогою читали на мурах свіжі написи білою фарбою: «Хай здохне Мелет, підлий убивця! Слава Сократові!»

Такі написи з'явились по всіх Афінах, такі ж вигуки лунали під в'язницею. Увечері сюди почали прибувати люди із смолоскипами. З кутка Анітового саду видно було повінь мерехтливих вогнів, долинав загрозливий гомін. Люди хотіли побачити Сократа. Від їхнього крику здригалися стіни в'язниці.

Наглядач зазирнув до камери. Сократ спав.

Аніт блукає в саду. Його донощики раз по раз нагадують про себе, й від усіх він чує одне й те саме: незадоволення в місті зростає. В'язницю обложили юрби людей, які хочуть побачитися з Сократом.

«Побачитися? — розмірковує Аніт.— Це й справді може трохи розрядити напруженість. Іще є час, поки з Делосу повернеться трієра», — думає він і йде до архонта-басилевса.

— Ти знаєш, що діється в місті?

— Я знаю все, Аніте.

— Я не хотів його смерті, я хотів тільки його вигнання. То все Мелет.

— І ти, Аніте, теж.

— Як це тепер виправити, щоб заспокоїти народ?

— Заспокоїти народ буде дуже важко... Стривай! А що, якби він утік з в'язниці?

Аніт зрадів.

— Після цього ніхто не зміг би називати нас його вбивцями. Дякую тобі!

— Не поспішай дякувати,— сухо урвав його архонт.

— Передусім треба дозволити побачення. Це належно оцінять і він, і вся громада, а його друзі — ті вже подбають про все самі.

Архонт покликав раба-писаря й продиктував йому листа для начальника варти — наказував дозволити побачення з Сократом.

Не встиг іще світанок посріблити крайнебо, а Мірто вже стояла біля в'язниці. Серце в неї радісно закалатало, коли замість суворих слів «Не можна», вона почула: «Можеш відвідати в'язня».

Сократ, хоч було ще рано, вже сидів на тапчані. Вона кинулася йому в обійми.

— Мірто! Мірто! — повторював він, пригортаючи її до себе.— Я радію, а ти вся тремтиш. Ти чого злякалася?

— Це не від страху, дорогий мій, це від радості, що я знов біля тебе. Я щодня стояла під в'язницею, але мене не пускали до тебе, аж оце сьогодні...

— Мені не сказали, що ти приходила сюди. Украли в мене два дні радості. Якби я був знав, що ти так близько!..

— Що тобі принести? — запитала Мірто, коли час їхнього побачення минув.

— Ножа.

— Ножа?.. Навіщо?

Він лукаво всміхнувся.

— Не на те, щоб перетяти собі вени! Принеси мені різьбарського ножа й кілька липових цурпалків.

— Ти будеш тут різьбити?

— Корабель іще навіть не доплив до Делосу. В мене багато часу! І перекажи Крітонові, нехай принесе мені Езопові байки.— Він засміявся: — Я спробую їх звіршувати на старості літ.

2

Друзі вдерлися до Сократової камери, засипали його новинами:

— Афіни вирують гнівом. Вимагають скинення Аніта.

— Тебе випустять! — натхненно сказав Аполлодор.

Сократ слухає і всміхається.

— Дорогі мої діти, чого ви так цим переймаєтесь? Сталося те, що й повинно було статися.

— Ні, якраз не повинно було! — вигукнув Платон.— Ти настроїв проти себе присяжних.

— Любий Платоне, на суді їх було п'ятсот, і перед ними я, слово честі, не хотів загравати, а тільки викликати в них тривогу. Хотів заразити їх тією самою стурбованістю, яка мучить і мене. Я здобув на суді дуже багато.

— Ти справді так мало цінуєш своє життя, вчителю? — запитав Платон.

— Ти й Аполлодор іще дуже молоді, через те вам здається, що найстрашніше на світі — смерть. Але для мене було б гірше за смерть, коли б я говорив зі страху не те, що твердив протягом усього свого життя. Якби почав брехати й викручуватись, то міг би нині знов ходити по Афінах, та вже не як Сократ, котрого ви знаєте. То був би Сократ спотворений — каліка із зігнутим хребтом. Хіба б вам сподобався такий учитель? «Якщо він зрікається сам себе,— сказали б ви,— то чи не зробити те ж саме й нам, аби урятуватись від усіх можливих мелетів, анітів і подібних до них?»

— Пробач мені,— сказав Платон.

Крітон налив у чашу вина й подав Сократові.

— Хіба на тому суді судили Сократа? — сказав той, ковтнувши вина.— Хіба там взагалі судили людину? Зовсім ні! Там засудили на смерть правду, й через те Афіни клекочуть гнівом. Подати мені чашу отрути — це їм ще якось удасться зробити, але умертвити правду? Хто на це спроможний?

Він знову ковтнув вина.

— Вже двічі олігархи захоплювали владу. Гадаєте, через те, що вони були такі сильні? Е ні, мої любі! Їм це вдалося тільки тому, що афінська демократія була дуже ослаблена. А нині? Якщо перестають шанувати закони, якщо в ім'я безмежної свободи сильніший пригнічує слабшого й немає порятунку, то я не можу сказати, що в цьому полягає сила нашої доби. Навпаки — це її небезпечна слабість. Друзі мої, ви мусите знати про небезпеку, що загрожує Афінам! І допомогти мо-

жуть лише люди, які прагнуть допомогти... Демокріт каже: людина — це маленький світ, але ним керувати нелегко, бо, хоч він і маленький, — це все ж таки світ. Ідіть і навчайте людей: пізнайте самі себе, вдоскональте самі себе. До речі,— Сократ повеселішав,— як на мене, творцем своєї долі є сама людина. І через те я вірю, що вона може стати й творцем долі всього суспільства.

3

Сократ лежить із заплющеними очима, і з кутика ока по щоці в нього скочується сльоза.

До камери увійшла Мірто. «Спить», — подумала вона, скинула сандалі і боса підійшла до нього. Поклала біля його ніг кіфару й клуночок з різьбарським начинням та липовими цурпалками. Легенько, ледь торкаючись, погладила його голу руку.

Сократ чув, що прийшла Мірто, але хотів цю щасливу хвилину продовжити, через те вдавав, ніби спить.

Вона тихенько шепотіла йому:

— На світі немає більше нікого, хто любив би мене так, як ти, мій дорогий. Скільки щастя зазнала я з тобою!— Побачивши сльозу, що викотилася йому з ока, Мірто злякано запитала вголос: — Ти плачеш?

Він розплющив очі, увібравши в них усю красу, якою сяяла для нього Мірто, і всміхнувся:

— Ну що ти. Я такий щасливий!..

Та Мірто лишалася поважною.

— Ти весь час розмовляєш зі мною так, щоб твоя смерть не видавалася мені страшною. А я хочу, щоб тебе і твоїх друзів вона жахала. Хочу, щоб ти боронився перед нею й вони теж захищали тебе від неї.

— Не турбуйся, дівчино. Вони вже це роблять. Антісфен подав на Мелета, Лікона й Аніта скаргу. Їх викличуть на суд.

— І ми знову будемо щасливі?

— А що нам заважає в це вірити? — усміхнувся він. — Не втрачати надії краще, як упадати в відчай.

За дверима пролунали важкі кроки. Мірто здригнулася й почала прощатись.

— Хайре, мій дорогий. — Вона повільно відступала до важких, обкутих залізом дверей, щоб до останньої миті бачити свого Сократа і всміхатися йому.

4

Просмолена священна трієра, розмальована суриком, підпливала до Делосу. Її гнали пружний вітер і веслярі, що сиділи трьома рядами одні над одними.

Славнозвісна «мислильня» Сократа переселилася до в'язничної камери, і тепер тут було так само гамірно, як колись на його подвір'ячку серед мармурових брил і статуй. Друзі та учні приносили йому все найкраще, що в них було, і він бесідував з ними, як і колись. Щодня приходила й Мірто.

Афінська трієра кинула якір у Делоському порту, де вже стояло багато кораблів еллінського світу. На берег почали сходити жерці,

найвродливіші дівчата, юнаки й діди, обрані для святкування. Тут були вже музиканти, які змагатимуться з гри на кіфарі, лірі й авлосі, співаки й поети.

Перед судом вибраних жеребкуванням присяжних стали Мелет і оратор Лікон. Нещодавно вони тут обвинувачували Сократа, а нині їх самих обвинувачують. Аніт на суд не з'явився, втік, і його судили заочно. Головним обвинувачем виступає Антісфен.

— Хто цей Аніт, якого ви нині судите, афінські мужі? Сподіваюсь, ви не забули, що його вже раз судили за те, що він, бувши воєначальником, трохи не призвів до поразки афінян у битві під Пілосом? Йому загрожувала смертна кара, проте він підкупив присяжних. А хіба не підкупив він декого й на процесі Сократа? Хіба не чув багато хто з вас, як потім Мелет кричав напідпитку, що Аніт не заплатив йому обіцяного? Сократ не захищався перед судом — він сам обвинувачував. Не Сократ, а Аніт має два обличчя: одне солоденько всміхається народові, а друге підморгує софістам, ворогам народу. Ви тільки згадайте, кому він доручив був виступити проти Сократа! Софістові Лікону!..

5

Друзі ледве протиснулися до в'язниці. Вони побачили Сократа, заваленого дарами афінян: оливовим віттям, квітами, вином, наїдками. Крітон, як найстарший, дозволив юному Аполлодорові повідомити Сократа, чим закінчився суд. Аполлодор став біля Сократа навколішки і, обнявши його ноги, повідомив:

— Мелета засуджено на смерть, Лікона й Аніта — на вигнання, та Аніт зі страху сам утік з Афін. Коли корабель повернеться з Делосу, помре Мелет, а не ти!

Сократ лишався серйозний.

— Я не раз говорив вам про софросюне як верх блаженства. Але нині хочу заповісти вам свою жагу. Не лякайтесь, я знаю, що кажу. Не звертайте уваги на те, що Платон хмуриться. Я заповідаю вам свою жагу з'ясовувати причини, чому людей спіткають нещастя, і водночас жагу вдосконалювати кожного. Ви теж так робіть і навчайте людей не хитрощів, а мудрості.

— Я вже не хмурюся, — сказав Платон.

— Сміливо переймайте цю жагу до вивчення людської душі, до пошуків її вдосконалення. Виховуйте кожного, хто прийде до вас, навчайте його мистецтва жити.— Він простяг до друзів руки.— Вміння жити — це велике мистецтво: перш за все, воно означає вміння ладнати з самим собою, з тими, хто тебе оточує; це вміння боротися з ворогами й ніколи не втрачати доброго настрою. Софісти тепер учать молодь різних знань, однак насамперед вони навчають її хитрощів. Ви ж, друзі мої, повинні стати вчителями життя.

— Щодо мене, то я все вже вирішив,— неквапливо сказав Платон. — Я кину поезію й віддам себе філософії. І якщо в Афінах не знайду для цього належного спокою, то подамся звідси геть, а все одно цю свою любов ніколи не зраджу.

Сократ узяв лаврову гілку, розім'яв у пальцях один листок і понюхав. Після короткої мовчанки знову заговорив. Здавалось, він жартує, а не прощається з друзями.

— Я заповідаю вам і цього свого навіженого демонія, який коштує мені добру третину чаші цикути. Коли я його чую, то не може бути, щоб його не чули й інші люди. Дослухайтесь до нього й радьтеся передовсім з голосом, який ви почуєте в собі.— Він трохи суворіше глянув на Платона: — Ти уважно стежиш за моєю думкою, Платоне?

— Так.

Платонове чоло прорізала зморшка. Хоч Сократ і розважав їх бесідою, Платон розумів, що це його прощальні слова, Сократ говорить з ними й потерпає, аби вони не забули його бесід.

Платон розумів причину його страху. Вони ніколи не могли передбачити поведінки Сократа. Він чітко скеровував їхнє мислення, прагнув, щоб кожен самотужки доходив ясного висновку, а коли хтось починав тупцювати на місці, підштовхував його.

Уже понад десять років Платон спостерігав, як Сократ примушує кожного продиратися крізь шари неясності, шкарублості, забобонів і всілякого баласту до нових поглядів як на самого себе, так і на суспільство. Платона зачарував цей Сократів спосіб, і він застосував його у своїй творчості. Та водночас думав і про те, що все почуте від Сократа він належно систематизує і таким чином з'єднає його концепцію зі своєю власною.

Платон не без задоволення стежив за цим сократівським способом мислення. Його хвилювало кожне побачення з Сократом, і Платон приносив ці почуття й додому. До пізньої ночі не міг заспокоїтись, подумки бесідуючи із Сократом, записував і доопрацьовував діалоги з ним.

Своїм поетичним запалом та оригінальним мисленням Платон дедалі більше полонив Сократа, не дозволяв своєму вчителеві пригнічувати себе, а навпаки, сам почав тиснути на нього.

Попиваючи сьогодні з друзями вино, Сократ не звертався до Платона безпосередньо, не спрямовував на нього свій погляд, однак напружено думав передусім про нього, радів своєму молодому учневі, який був прямою протилежністю непогамовного Алківіада. Платон вродився розважливим, і до того ж усе, що він робив, говорив або писав, відзначалось поетичною досконалістю.

«В його особі Афіни матимуть колись великого поета-мислителя,— подумав Сократ. — Він уміє навіть прозу одягти в такі доладні поетичні шати, що її сприймаєш з великим натхненням. А я? — запитав він себе.— Я тільки те й робив, що ходив по Афінах і розтринькував свої думки. Цьому щось, тому щось, залежно від того, про що й де заходила мова, але сам нічого зі своїх спостережень над людьми не написав... Сімдесятиріччя й загроза смерті застукали мене з порожніми руками. Я роздав себе до решти й не маю певності, чи щось лишиться для майбутнього. Я роздробив себе між сотнями й сотнями людей, та чи знатиме хто з них, що являв я собою? Я всім роздавав себе по шматочках, проте нікому не віддав себе всього. Чи зробить це Платон, який хвилину тому заявив, що покине рідні Афіни, коли не знайде тут для себе належного спокою? Чи не покине він і мене?»

Сократ знав уже давно, що Платон ловить кожне його слово. Трохи не з болем відчував це й сьогодні, поглядаючи на учня своїми опуклими очима. «Я почуваю себе кволим і старим, а він, молодий і нестримний, прагне перевернути світ.— Сократ згадав про Платонову антипатію, а може, й зневагу до інших учнів — Ксенофонта, Антісфена та Сімона — й тепер безжально себе запитував: — Платон не має

підстав заздрити їм, але він не розуміє їх і цього не приховує, а якщо не розуміє їх, то чи розуміє він як слід мене?»

Нараз перед очима в нього потемніло. Сократ знав, що за той відтинок життя, який йому ще залишився, він не зможе відповісти на жодне з цих запитань.

Платон помітив, що Сократові очі пригасли, й натхненно проказав:

— Який я тобі вдячний, любий Сократе, що ти навчив мене цікавитися людиною! — Повільним порухом він показав у бік Акрополя: — Ти, мій дорогий учителю, вирізьбив колись богиню краси, але потім багато років різьбив не чарівних богинь, а людей душевної краси.

— Гарно сказано,— похвалив його Крітон.

— Тільки сказано,— зауважив Сократ.

— Ні! Не тільки,— заперечив Аполлодор.

До огорненої сутінками камери зайшов наглядач із каганцем.

— Час побачення скінчився.

Крітон підвівся перший.

— Так, треба йти.

Сократ, освітлений вогником, поклав руку Платонові на плече.

— Краса душі — це справді щось велике, але потворність буває набагато більша. Є люди, які твердять: «Тут нічим не зарадиш, це доля, це воля богів». Ви ж, мої любі, кажіть так: «Тут можна зарадити. Добродійності можна навчитись».

6

Біля хвіртки гучно закалатав молоток. Ксантіппа підійшла до хвіртки, визирнула у вічко на вулицю й, відчиняючи, невдоволено пробурмотіла:

— Чого ти так стукаєш? Наче мені по голові.

— Пробач, Ксантіппо, Сіммій і Кеб приїхали з Фебів...— радісно повідомила Мірто.— Вони подалися просто до Крітона. І тепер там радяться, що робити. Афіняни знають, що смертний вирок Сократові винесено несправедливо. Через те Сіммій і Кеб вирішили добитися для нього найлегшого покарання. Хочуть внести за нього великий викуп! — Мірто аж сяяла. — Вони його викуплять! Він повернеться до нас!..

...Кеб і Сіммій даремно гнали коней із Фебів до Афін. Навіть ціла гора грошей не могла змінити рішення геліеї; їм не вдалося добитися зміни вироку для Сократа: найвищу міру замінити грошовою покутою.

Кеб і Сіммій не знайшли в собі відваги з'явитися на очі свого вчителя, тож подалися до Крітона.

— Страшно навіть подумати,— мовив Кеб.

— Я боюся за Сократа,— сказав Сіммій.

— А мій страх, друзі, такий великий, що я вже взагалі перестав за нього боятися,— відповів Крітон.

— І що ж робити?

— Лишилося єдине — втеча...

Співи й музика на Делосі змовкли. Свято Аполлона скінчилося, прочанська трієра з посольством поверталася до Афін.

Друзі сиділи в камері Сократа й попивали вино, яке приніс Платонів раб. Сократ уже знав, що Кеб і Сіммій нічого не домоглися.

— Я не все ще вам заповів,— мовив він неквапливо, мить повагався, тоді все ж таки додав:— Маю на увазі свій біль.

Усі мовчали. Перед очима в них постала смертоносна трієра — чорний птах з могутніми крильми й барвою крові на тілі, птах, який вертається до свого гнізда.

— Ви не здогадуєтеся, що то за біль? Ви, мої найближчі? — І коли друзі не відповіли нічого, він відповів за них сам: — Є тільки один біль, гідний людини: усвідомлення того, що ти не зміг досягти задуманого.

— І це кажеш ти, Сократе? — здивувався Крітон.— Навіть найменша з багатьох твоїх заслуг варта того, щоб пишатися нею.

— Молодь називає тебе батьком мислення,— квапливо докинув Аполлодор.

Сократ розпростер руки.

— Які ви наївні, дорогі мої! Не втішайте мене й не викручуйтесь. Ну, хто скаже, що мені болить?

— Тобі ніщо не повинно боліти! — вигукнув Аполлодор.

Крітон обняв за плечі свого давнього друга.

— Що тебе мучить, брате? І чим це ти мучиш нас?

— Правдою,— відповів Сократ.— І якщо я не розкрию її сам, то не зроблять за мене інші. І можуть хтозна-як перекрутити! Погляньте на мене: до чого я дійшов? Я завжди вважав, що людей можна навчити добродійності. На чому я часто наголошував? «Справедливою людину робить знання». Вже багато моїх учнів самі стали вчителями і внесли свою частку в те, за що наше місто називають матір'ю мистецтва й наук.

— Правда,— озвався нарешті Платон.— І я гадаю, що саме це і є щастя.

— Це ілюзія, любий мій Платоне. Півстоліття! І стусани, і потиличники одержував я часто на ринку за те, що давав комусь корисну пораду. А що я маю тепер? З чим я зіткнувся наприкінці життя? Чи дійсне все те, що я проповідував півсторіччя й чого навчав також і вас?

Усі, трохи вражені, закивали головами.

— Ви кажете: «Так, воно дійсне»,— Сократ підступав щораз ближче до свого болю.— Будь-яке твердження можна прийняти або відхилити, залежно від бажання, однак лише дійсність має його підтвердити. А яка вона, ця дійсність? Що я вдосконалив? Кого? Хіба ми з вами не говорили кілька днів тому про занепад Афін?

Сократ повернув Аполлодора до себе обличчям.

— А що скажеш ти?

— Нічого...— злякано відповів Аполлодор і затулив обличчя долонями.— Даруй мені, але те, що я думаю, мабуть, далеке від істини...

Аполлодор із жалем подумав, що Сократ цілісіньке життя намагався допомогти людині стати кращою, а тим часом занепад Афін, який дедалі глибшає, зводить нанівець усі його зусилля. То чи не виконував він, по суті, марну, непотрібну роботу? «Чи маю я право сказати йому про це тепер, коли він уже безсилий щось змінити? Чи маю я право так його засмутити?»

— Я любитиму тебе, поки й віку мого,— сказав Аполлодор.

Сократ ласкаво всміхнувся.

— Я вірю в це, а зараз дай мені відповідь на моє запитання: чи вистачить людині знань для того, щоб вона була справедлива й добра, чи вистачить їй знань для того, щоб їй жилося добре, а з нею і всьому суспільству?

— Ні, не вистачить,— відповів Аполлодор.

— Благословляю тебе, мій любий,— полегшено зітхнув Сократ.— Ти перший угамував мій біль, і якщо тобі стало на це сил...— Він глянув на інших.

— Твій біль надто великий,— сказав Крітон.— Для тебе й для нас усіх, і через те ми злякалися.

— Ні, мій добрий друже. Ми не повинні втікати від болю, ми повинні пізнати його до кінця. Те, з чим я боровся все життя, не дало наслідку, якого сподівалися всі ми. Для блага окремої особи й цілої громади потрібне зовсім інше.

— А що саме? — спитав Платон.

Сократ захвилювався, обличчя його налилось кров'ю.

— Не знаю. А об що я спотикаюся? В чому причина всіх моїх невдач? Моє давнє твердження «я знаю, що я нічого не знаю» колись було для кожного спонукою довідатись якомога більше, а нині набуло зовсім іншого змісту, нині воно... мене обтяжує.

Всі ще щільніше оточили свого вчителя.

— Рівновагу світу вже давно порушено,— провадив він.— І ця суперечність переростає в прірву, що навпіл розколює держави й людей. Чи справедливо те, що раб — не людина, а тільки живе знаряддя, річ? Він нічим не відрізняється від нас, хіба вбогістю. То чи справедливо позбавляти його всіх людських прав? Адже він не має власного імені, а тільки кличку. Йому не належать навіть власні діти, які множать багатство рабовласників, наче та худоба. Це ті, що по один бік прірви. А по другий бік? Ті, що живуть за правилом «багатство породжує багатство, гроші породжують гроші»? Чи повинно так бути, щоб хтось володів тисячами рабів, торгував ними й за рахунок їхньої праці жив у царських розкошах? Чи повинна людей у громаді розділяти стіна багатства, через яку вони ненавидять одне одного? — Сократ чимраз дужче хвилювався.— Зло біди псує людину так само, як зло золота. Що я можу вдіяти з такою нерівністю? Тут кінчається моя мудрість і починається мій біль, моя мука.

Друзі раптом відчули цей його біль, мов свій власний. Вони мовчали, як завжди мовчать люди, передчуваючи нещастя. І тільки Антісфен зважився заперечити.

— Ти завжди бесідував з нами лише про те, що корисне й потрібне. То чи варто нам перейматися нині тим, чого не можна вже змінити?

Сократ устав і, схопивши Антісфена за плечі, люто затермосив:

— Ти вважаєш, завжди буде так? І нічого не вдасться змінити? Може, я говорю з вами про це тільки тому, що не вірю в зміни? Коли я вірю, що можна змінити людину, то хіба я міг би не вірити в можливість зміни цілої громади? Я не знаю, з якого боку до цього взятися, але певен — шлях лежить через людину. І тому мої клопоти не були марні, як не будуть марні й ваші. Отож, любі мої, мучтеся болем, який я вам заповідаю, і не кидайте людину саму. Вірте в неї так, як вірю в неї я.

Він обернувся до Платона.

— Не сумуйте й не жахайтесь того, що я вам відкрив. Я довго боровся проти Гідри зла сам, а нині вас, моїх послідовників, уже багато. Вам, молодим, я заповідаю весь свій досвід. Тож ідіть тепер від мого останнього пізнання до пізнання нового. Прилучайте до нього всіх, кого тільки можете. Світ змінювався до нас, змінюватиметься й потім. Ви будете серед тих, хто торуватиме світові дорогу, щоб світ змінювався на краще.— Сократ окинув поглядом своїх засмучених друзів і провів долонею по лобі. — Що це зі мною коїться? Що з нами всіма?

Клянуся псом, ми забули про вино. Аполлодоре, наливай! — Усі випили, крім Платона.— А з тобою що, мій друже? Ти такий блідий! Тобі щось болить?

Платон прихилився до стіни і відповів:

— Мені болить твій біль.

7

Платон занедужав. Сократів біль став його болем. Але Платон не був такий сильний, як Сократ. Не мав його здоров'я й витривалості. Перед очима в нього поставали разючі контрасти змальованої Сократом картини Афін. «Який страшний спадок залишає він нам!»

Платон трусився, мов у лихоманці. Ноги були холодні. Молода рабиня Дідо розставила довкола його ложа сковорідки з розжареним вугіллям. Однак це тепло не зігріло Платонових ніг; він почав задихатися від диму й звелів Дідо винести сковорідки геть.

Якийсь міцний обруч стискав йому голову. Платон хотів його зірвати, однак намацав під пальцями тільки злипле від поту волосся. Щось тисло на груди. Він провів рукою, але й там, крім тоненького хітона, нічого не знайшов.

Дідо бачила, як він увесь час марно від чогось борониться. Повіки його почервоніли, почервоніли й білки очей. Дідо встала. Поволі зсунула на вікні штору, покропила кімнату пахучою водою, щоб Платонові легше дихалося.

Думками Платон був далеко звідси. Із свого розкішного дому він перенісся до в'язничної камери, де казав Сократові: «Якщо я не знайду в Афінах належного спокою, то покину їх».

Чоло його прорізали глибокі зморшки. «Архонти відхилили пропозицію Кеба та Сіммія й смертну кару не замінили грошовою покутою. Ясна річ, я теж не почуватиму себе в Афінах у безпеці. Треба приготуватися до від'їзду. Аніт нізащо не виступив би проти Сократа сам: його підтримували інші. Мертвий Сократ потягне за собою нові жертви. Оскільки я міцно з ним зв'язаний, то треба мені, живому, тягти його між живих і не допустити, щоб мертвий потягнув мене між мертвих».— Платон здригнувся від страху. Гострі кігті болю глибоко вп'ялися йому в мозок. Він скрикнув.

— Ти щось бажаєш? — запитала Дідо.

— Цілуй мене в щоки, скроні, лоб, волосся... Не так — легесенько, самими кінчиками губів.

«Сіцілія? Я добре знаю сіракузького тирана Діонісія, — далі снувалась перервана нитка думки.— Попросити в нього притулку? Чи податися кудись-інде?»

Щаслива Дідо цілувала Платонів лоб і шовком своєї шкіри стирала з нього крапельки поту.

— Так, Сіцілія, — сказав він з полегкістю. — А ти що це, шалапутко, не знаєш, де в мене губи?

Вона поцілувала його в губи.

— Я тебе не мучу?

— Моя недуга — це недуга душі. Але ти її заспокоюєш.

— Моя душа теж хвора,— зітхнула Дідо.— Не карай мене за те, що я тобі зараз скажу.

— Ти моя кохана подруга.

— Зате ти, мій любий, не заспокоюєш, а навпаки, посилюєш мою муку. Ти дав мені відчути, що таке щастя, але для мене це тільки ілюзія.

— Ілюзія, кажеш? Ілюзія — теж невід'ємна частина життя. А іноді вона буває ще привабливіша, ніж реальність.

В очах у Дідо блиснули іскринки затаєного гніву.

— Що гарніша ілюзія, то гірше потім, коли вона розвіюється.

Платон спохмурнів.

— Ти шкодуєш, що я взяв тебе до себе?

— І так, і ні.— Дідо ніяк не могла заспокоїтись.— Ти, щасливий, кидаєш мені крихти свого щастя, як зерно голубам. Я мушу довго туркотати, перше ніж діждусь...

— Я поганий, Дідо?

— Клянусь Афродітою — ні! — вигукнула рабиня.

— Невже добрий?

— Так.

— І все ж навіть добра людина не може повністю догодити іншим. Є речі, моя кралечко, які можна змінити, а є й такі, які повинні залишитись незмінними.

Дідо його зрозуміла. «Раб повинен залишитись рабом. Я надто багато собі дозволила. Маю таку прекрасну ілюзію — і незадоволена. Але що мене жде завтра? Як не думати про це?»

— Сутеніє,— сказала вона.— Засвітити?

— Засвіти!

Дідо слухняно вийшла, принесла скіпку, засвітила всі оливні світильники й глянула на Платона. Він був блідий, біль знову повертався до нього.

8

День у постелі, ніч у постелі, в приємному затишку, поряд ласкава Дідо, купіль, легенький масаж усього тіла, смачний сніданок — і наступного дня Платон уже встав, вийшов до перистилю й сів у кріслі в затінку колон. Це було його найулюбленіше місце. Сюди він велів виносити собі стільчик і письмове причандалля, тут вдихав пахощі троянд, оперував Сократовими думками, формуючи їх по-своєму й укладаючи в цілісні літературні твори.

Так було й сьогодні. Він згадував слова Сократа про біль і думав, який нелегкий обов'язок у цьому заповіті випав особисто йому, Платонові, однак усе це не влягалось у чіткі рядки... «З якої далекої відстані дивиться Сократ на державу! Невже він уявляє її без рабів? Хіба це можливо? — Платон крутив у пальцях очеретяне перо.— Чи, може, Сократ бачить далеко вперед? — Він усміхнувся й сам собі відповів: — Старий явно дитиніє... Холодно. Чому мені й досі холодно? Невже я знову опинився в тій кам'яній в'язниці? Чому думки весь час повертаються до нього? — Платон надяг поверх короткого доричного хітона довгу хлайну[1] з вишитими птахами.— Не думати! Не думати! Думки тільки завдають мук».

Від хвіртки долинули удари дерев'яного молотка, а потім і знайомий голос. Увійшов Крітон, загорнений у тонкий гіматій.

[1] Хлайна — верхня чоловіча одежа: прямокутний шматок вовняної тканини перекидався через плечі й на грудях сколювався фібулами.

— Хайре! Ти мені потрібен, синку. І я дуже радий, що ти вже видужав. Я приніс тобі новину.

— Добру? — Платон намагався вгадати це з голосу старого.

— Сподіваймося,— зітхнув Крітон і розповів: разом із друзями він підготував усе для втечі Сократа з в'язниці. Це має статися вночі, бо священна трієра вже з'явилась біля берегів Егіни. Завтра в'язницю обложать юрби людей, з'явиться посилена варта, і втеча стане неможливою. — Тюремники одержали від мене солідну винагороду за те, що трохи недбало охоронятимуть цієї ночі в'язня. А втім, Сократа весь час охороняють абияк і, очевидно, не випадково.

Крітон попросив Платона, щоб той допоміг намовити Сократа до втечі. Платон здивувався:

— Сократ і сам радо пристане на це.

— Ти певен?

— Він любить життя, а іншого виходу немає.

— Не гаймо ж ні хвилини,— мовив Крітон.

9

Сократ думає про смерть, готується до неї, завтра він має вирушити в дорогу, вороття з якої нема, а ось ці люди надумали все перевернути. Він схопився за тапчан, щоб не впасти. Серце болісно стислося, він ледве зводив дух, не міг вимовити й слова. Ті, що з сяючими обличчями прийшли запропонувати йому волю, тепер злякано дивились, якого удару завдала йому їхня пропозиція. Можливо, він його навіть не переживе.

Аполлодор сів біля Сократа й обняв за плечі. Сократ не опирався. Віддих його відновився, серце ввійшло в нормальний ритм.

Помітивши, що перелякав друзів не на жарт, Сократ узяв руку Аполлодора й поклав собі на коліно.

— Ви мало не вбили мене! Старому дідові, для якого вже готують на завтра цикуту, ви принесли воскресіння й хотіли б, щоб він навіть бровою не повів?!

— Ми сподівалися, ти зрадієш,— сказав Крітон.

В'язень здолав хвилювання гучним сміхом.

— Дідуган Сократ трохи не збожеволів з радості! Йому тут уже все набридло. Він знову хоче швендяти містом і гомоніти з кожним перехожим. Другого такого базіки немає в цілих Афінах... Годилося б, любі мої, щоб я вам подякував,— мовив він і сидячи вклонився Крітонові та решті друзів.— Але цим ви накличете на себе неприємності й лише заради того, щоб я міг розкошувати в Крітонового друга у Фессалії. Виходить, безкоштовне харчування мене все ж таки не мине?

— І ти цього цілком заслуговуєш,— сказав Платон.

Сократ подумав: «Якби я втік, то втратив би й право називатися громадянином Афін, і не став би повноправним фессалійцем». Він прогнав від себе цю думку й відповів:

— Це буде так прекрасно — бесідувати з Платоном, який обіцяє навідувати мене в Фессалії, і з вами всіма. Таким чином моя «мислильня», що на якийсь час була перебралася сюди, до в'язниці, помандрує далі. Саме так ти це собі уявляєш, дорогий Крітоне, і ви всі?

Друзі ствердно закивали головами й пообіцяли, що не покинуть його, хоч би де він опинився.

— Я сказав би,— вів далі Сократ,— що ваш старий учитель за все своє життя не зазнав стільки щастя, як оце.

Він бачив їхню радість і з мрійливою усмішкою слухав Крітона, що захоплено розповідав, як він усе ретельно продумав. Тюремника і його помічників уже підкуплено. Архонтових служників теж. Ніхто з них нічого не бачитиме, нічого не чутиме. Той, хто вночі відчинить двері в'язниці, також утече.

— Це виглядає цілком здійсненним і заманливим,— задоволено мовив Сократ.— Але не поспішаймо. В нас попереду ще цілий день. Припустімо, все станеться так, як каже Крітон, і я щасливо вибереться з в'язниці. А тепер уявіть собі мене цієї ночі: я, що все життя тримався Афін і не прагнув іншого, тепер, на старість, крадуся з їхньої брами, ніби злодій... Те, що ви пропонуєте, любі мої, гарне й потворне водночас.— Він глянув на Крітона й Платона, які тепер стояли поруч, спершись плечима на кам'яну стіну камери.— У мене є сім'я. Ксантіппа, Лампрокл, Мірто будуть щасливі, знаючи, що я живу десь у достатку й безпеці. Та чи маю я право бажати їм такого щастя? Коли я прийму вашу пропозицію, вони стануть родиною втікача. Люди боятимуться спілкуватися з ними. Не почуватимуть більше до них ніякого жалю. А от коли мене несправедливо позбавлять життя, ці ж самі люди їм допоможуть. Мої рідні заживуть у достатку й безпеці.

— Тобі важко щось заперечити, однак я все ж таки хочу це зробити,— порушив, нарешті, мовчанку Антісфен.— Ти ставиш проти власного життя добробут родини. Але твоє життя — це щось більше.

— Моя смерть спроможна значно на більше, ніж моє життя. Смерть не завжди перекреслює людське життя. Дуже часто вона допомагає людині досягти досконалості.

Крітон обурено закричав:

— Яка в цьому логіка, що ти, кого несправедливо засудили до найвищої кари, хочеш добровільно їм підкоритися?

— Афінські закони священні для кожного громадянина,— мовив зблідлий Платон.— Хоча тепер ідеться не про закони, а про людей, які хотіли Сократа вбити. Через те не ми, а він сам повинен вирішити цю дилему.

Сократ сказав:

— Ви озброїлися законами. Ви, що живете й хочете жити,— він глянув на Платона,— не маєте права повставати проти них. Я теж не повставатиму. Але сама моя смерть примусить, по-перше, змінити їх, а, по-друге, не зловживати ними надалі. Я стояв перед судом присяжних, найвищим апеляційним судом, тож не маю більше куди звертатися... І лише тоді, коли вирок буде виконано, судді й знавці права під тиском громадської думки наново переглянуть ці закони і, якщо знайдуть у них вади, винесуть на народні збори пропозицію вдосконалити їх.

Йому ніхто не заперечив. Сократові стало шкода Платона.

— От бачиш, мій друже, ти сам запопадливо присунув мені чашу цикути ближче до вуст.

Друзі почали вмовляти Сократа:

— Думай більше про себе і про нас!

— Не засмучуй: лишилась тільки одна ніч.

— Клянуся псом, це ви мене засмучуєте! — обурено вигукнув Сократ.— Сикофанти нишпорять по всіх Афінах, навіть попід стінами моєї камери. Долю мою вже вирішено... Цей фінал готувався все моє життя. Куди це годилося б, якби саме ви, найближчі мої друзі, збили мене з пуття своєю нерозважливістю перед самим моїм кінцем? Ви хочете, щоб

я прийняв від вас оту сумнівно благородну пропозицію, а ви потім самі сіли на лаву підсудних? Я вам по крихті роздавав себе, щоб ви згодом роздавали мене іншим. Будьте розумними! Адже ми любимо один одного, і це почуття повинно бути найсильніше саме цієї години, тяжкої для мене й для вас.

10

Досі час ледве плентався, але тепер, пополудні, помчав галопом. Антісфен, який сидів долі на зібганому плащі біля Сократа, не витримав напруження.

— Як ти оцінюєш своє життя, Сократе?

— Коли вже йому судилось бути іншим, то тільки кращим. Справа мого життя почалася тут, в Афінах, тут вона мусить і завершитися.

— Ні! — скрикнув Аполлодор.

Платон гримнув на нього, а Сократ упевненіше доказав:

— Мою справу ще не закінчено, і я не можу звідси тікати. Бо якби я втік, то це означало б, що я почував себе винним, і позиції моїх ворогів зміцніли б іще дужче.

— Ти будеш у Крітонового друга,— заперечив Антісфен.

— Крітонів друг не позбавить мене моїх ворогів,— гірко всміхнувся в'язень.— Я повинен поквитатися з ними сам. Візьмімо для прикладу Мелета. Завтра він теж має вмерти. Але хіба це станеться, якщо я втечу? Тоді він не буде моїм убивцею. А якби Мелета навіть стратили, то справедливе серце Афін оплакувало б його. Цей злий геній завоював би співчуття народу, яке сьогодні належить іще мені. Ви цього хотіли б?

— Ну звичайно ж ні,— похмуро відповів Антісфен.

— А тепер візьмімо Аніта. Цей власник чинбарні, лицемірний корисливець, утік від кари. Якщо ж я теж утечу, то й Аніта не вважатимуть убивцею. А от коли я вип'ю отруту, то хоч би де ступила його нога, Аніта скрізь зустрічатиме град каміння...

Антісфен затулив долонями вуха і, весь тремтячи, закричав:

— Я не хочу тебе слухати!

— Тепер ви мусите мене вислухати, любі мої.

— Кажи далі,— мовив Платон.— Ми хочемо тебе зрозуміти.

— Афіни! — зітхнув Сократ.— Про них я маю думати в першу чергу. Ми всі повинні про них думати. А ось ти, Крітоне, про них не думаєш. Посилаєш мене до Фессалії. Гаразд. Але ж ця область ворожа Афінам і ладові, який тут панує. Тобі не здається, що там сміятимуться з дурості афінян: «Наймудрішого свого мужа, котрий радив їм, як досягти блаженства, вони хотіли отруїти, а ми його приймаємо з царськими почестями». Тобі не здається, що ці єхиди вдаватимуть із себе кращих і лад свій ставитимуть вище за наш? І ти хочеш зробити мене призвідцем цього? Обернути на старості літ у вогонь, що спопелятиме мою рідну землю?..

— Мені здається, мої зусилля врятувати тебе були даремними,— пригнічено мовив Крітон.

Друзі занепали духом. Лишалась єдина надія: Платон, який пообіцяв переконати Сократа. «Чому він зволікає? — думав Крітон.— Щоб випробувати силу свого ораторського мистецтва?»

Платон нарешті сказав:

— Сократові доводи гідні наймудрішого мужа. Вони позбавили нас дару мови.— Він спрямував свій погляд на Сократа. — Якщо не втечеш від чаші смерті, ти вразиш цим Афіни й цілу Елладу. Твоя смерть гідно завершить твоє життя. Тобою захоплюватимуться простолюд і царі, а проти твоїх псевдообвинувачів, живих чи мертвих, повстане багато еллінів. Вони вважатимуть для себе за честь боронити пам'ять про тебе. Боронитиму її і я.

Сократ відчув, як по спині в нього забігали мурахи.

— На мою думку, Сократе, є тільки одна річ, заради якої ти мав би відмовитись від такого завершення,— вів далі Платон.— Це твоя доля, доля вчителя життя, і все мало б перед нею відступити. Скажи, дорогий мій, хіба було б неправильно заради цього пожертвувати всім іншим?

Сократ уважно слухав Платона.

— Я апелюю до твого людинолюбства, до невтомного бажання зробити людину кращою, добродійнішою, щасливою. Хоч би куди ти поїхав, голос твій долине до Афін. І ти будеш не перший,— вів далі Платон.— Згадай-но: хіба не ти допоміг Анаксагорові втекти з Афін? То чому ж нині, коли ми хочемо допомогти тобі, ти відкидаєш нашу допомогу? Хоч Анаксагор недовго прожив, однак він до кінця життя дбав про розквіт філософії. Адже ти сам щойно сказав: «Ми ще тільки-но підійшли до вивчення людини».— В голосі Платона звучали дедалі рішучіші нотки.— Більша частина нашого пізнання ще попереду, десь у неозорій далині, а ти, наш учитель, хочеш покинути нас. Я не певен, учителю мій, що без тебе ми будем такі ж згуртовані.

Сократ пильно глянув на нього, але Платон витримав цей погляд.

— Перед тобою стоїть твій учень,— мовив він, поклавши руку на груди.— Ти навчив мене філософії, показав мені її корисність і красу, заради неї я відмовився від політичної кар'єри й поезії, заради неї тепер змушений буду покинути свій дім...

Сократ ковтнув вина й почав неквапливо підводитись. Платон очікувально мовчав. Сократ розгладив складки свого хітона:

— Дякую тобі за те, що ти не заперечував моїх доказів.

Платон був приголомшений. Друзі дивились на нього сповненими відчаю очима, щоб він не мовчав, зробив бодай іще одну спробу, не здавався. Та Платон вичерпав уже всі аргументи.

— Любий мій, ти ні від кого не приховуєш, що ти — мій учень,— привітно сказав Сократ.— Філософія для тебе й для мене — понад усе. Філософія, втілена в життя. Та філософ повинен дбати, щоб його дії перебували у злагоді з цією любов'ю. Так, моя доля — це доля вчителя. Моя смерть буде останньою наукою для вас усіх.

— Ні! — закричав Аполлодор.— Ти не смієш так говорити!

— Ти казав, Платоне, що дім — це твоя мушля, твоя шкіра. А моя мушля — цілі Афіни, і, втративши їх, я лишився б сліпою, німою, мертвою колодою. Ти казав, заради філософії відмовився від поезії, від політичної кар'єри. І те, і те неправда. Просто ти до поета в собі долучив ще й філософа та політика, і в цьому твоя перевага. Кажеш, в ім'я філософії хочеш покинути Афіни. Це правда, ти не мав би тут належних умов для праці. Їдь звідси, якщо відчуваєш необхідність. Адже з твого боку це не буде незаконна втеча, якою була б моя, коли б я на неї зважився. І ти сам вирішуватимеш, чи повертатись тобі знову сюди, а я вже повернутись не зміг би. Але ти не надто бійся Афін. Вони будуть тебе лякати, та не скривдять. Тебе — ні.

Платон зрозумів, що Сократ ним не зовсім задоволений. «Я хотів би, щоб він був трохи інакший, і він теж хотів би цього від мене. Хотів би, щоб і я ходив босий і щоб в Афінах не лишилось такого куточка, де б я не побував».

Сократ роззирнувся по темниці.

— Починає сутеніти, друзі.

Всі підвели очі на віконце й здригнулися: незабаром доведеться прощатися з Сократом.

— Любий Платоне, ти не прийняв одного мого заповіту, а саме: моєї жаги,— сказав Сократ.— Філософові не завжди личить розумувати.

— Отже,— з розпачем у голосі запитав Крітон,— ти залишаєшся?

Сократ опустив руки.

— Невже ви не передбачали цього? Ну що ж, уже смеркає.— Він усміхнувся: — Ми з вами провели ще один чудовий день.— І, піднявши глечик з вином, додав: — Завдяки Діонісові.

Тюремник нагадав Сократовим друзям, що час побачення минув. Тільки величезним зусиллям волі Платон узяв себе в руки і в дверях востаннє озирнувся на Сократа.

Ввійшли двоє з колегії одинадцятьох, до обов'язків яких належало виконання судових вироків, і врочисто повідомили Сократа про те, що він уже знав: завтра.

11

Нагріті схили Пніксу потемніли. До мерехтливих зірок линув срібний спів цикад. На платані витьохкував соловей. Впала вечірня роса, духмяно пахли лаврові та олеандрові кущі.

Ніч у чорній габі прослизнула крізь вузьке віконце до Сократової камери. Приречений лежав на тапчані, з насолодою вдихав вечірні пахощі і всміхався, поволі поринаючи в сон.

«Усі залишились мені вірними, сьогодні вони стали для мене ще ближчими, ніж були досі,— думав він, почуваючи себе щасливим.— Наше прощання завдяки делоському святу тривало цілий місяць, перетворившись на суцільне освідчення в любові: я освідчувався їм, а вони мені. Ось чого мені бракувало для повного блаженства!»

Тюремник припав вухом до дверей. Мелет у протилежному кінці в'язниці плакав, кричав і гупав ногами в двері, а в камері Сократа було тихо. Тюремник обережно відчинив двері й посвітив каганцем: Сократ спав глибоким, спокійним сном.

«О Зевсе! — подумав тюремник.— Він знає, що завтра помре, і спить сном праведника!»

За годину до сходу сонця Сократ, як завжди, прокинувся, загорнувсь у плащ і почав стежити за квадратним отвором над головою.

«Незабаром народиться день... День останній... Що це за голос переконує мене, ніби десь т а м життя моє триватиме далі? Ця брехня прибрала подобу розради, але вона, навпаки, тільки збільшує мій страх перед смертю. Досі смерть не лякала мене, а тепер мені страшно її німотної непорушності...»

Квадратний виріз у стелі темної камери поволі блід. Сократ постукав у двері; тюремник тієї ж миті відчинив і запитав, чого він бажає.

Сократ попросив, щоб йому дозволили привітати сонце. Тюремникові аж дух забило, коли він почув ці слова: таки зважився!

— Авжеж, Сократе! — квапливо відповів він.— Я покажу тобі, куди краще пройти.

Вони вийшли з хвіртки, навколо — ані душі. Несподівано тюремник обняв і поцілував Сократа:

— А тепер біжи, й нехай тобі помагають боги!

Він швидко зник у хвіртці. Сократ якусь хвилину стояв, нічого не розуміючи. «Чому він так рано мене обняв? Навіщо взяв хвіртку на засув? Доведеться обходити.— Сократ почав неквапливо підійматись на пагорок і раптом зареготав: — Ах, ти мій любий добродійнику! Нарешті я зрозумів... Як же засмутяться твої очі, коли я повернусь...»

На сході за Гіметтом уже пломеніла смуга світанку, з якої за хвилину випливе сонце. О, воно вже випливає! Сократа пройняв легкий дрож. Він глибоко вклонився сонцеві, здійняв руки й тихо промовив:

— Нема чого казати, ти вже знаєш про все...

Він швидко відвернувся, щоб сонце не бачило його очей, і спустився вниз. Головною брамою зайшовши до в'язниці, лагідно всміхнувся приголомшеному тюремникові й відчинив двері своєї камери.

Бліді й мовчазні прийшли сьогодні до Сократа друзі. Здавалось, їх чекає те ж саме, що і вчителя. Сократ радісно привітав їх:

— Заходьте, заходьте! Я з великим нетерпінням чекаю на вас.

— Як тобі спалося? — запитав Антісфен. — У мене таке враження...

— ...що я сьогодні в кращому гуморі, ніж ви,— всміхаючись, докінчив за нього Сократ. — Я ще раз перебрав у думці, любі мої, чи все передав вам у спадок. Вивернув кишені свого гіматія, але там не було вже ні крихти. І все ж таки я щось знайшов, і воно раптом видалося мені не менш важливим, ніж усе, що я вам заповів досі. І дуже не хотілося б забирати його з собою.

— Що ж воно таке? — спитав Аполлодор.

— Ясні задуми й сміх!

У день страти? Учням стало моторошно.

— Колись ви зрозумієте, що це був славний і в ніякому разі не поганий для мене день. Повірте мені, що це правда, й радійте разом зі мною.

— Як ми можемо радіти, коли ти кілька днів тому заповів нам свій біль? — озвався Антісфен.

— От бачите! Я забув сказати вам найголовніше: біль і радість не виключають одне одного. Серйозність і веселість — дві половини серця. Без серйозності людина стає легковажною, порожньою. А без веселості — злостивою, інертною, не вірить у життя. Хоч це й далеко, нести вічний вогонь із храму Зевса на ігри до Олімпії не дуже важко, бо бігуни змінюють один одного. А от нести вічний вогонь із віків у віки може тільки той, хто має в серці рівновагу. Тож цінуйте сміх. Його ніде на світі немає доволі.— Він узяв яблуко, яке йому приніс Аполлодор, і почав смачно їсти: — Я великий грішник, любі мої. Дивіться на мене тверезо. Я так багато нагрішив за своє життя! Але ніколи ні від чого не втікав і через те не маю на душі найтяжчого гріха, а саме: байдужості до людини й до життя. І це приносить мені велику радість. Чого ви на мене так чудно дивитесь? Певне думаєте: «Який спокійний цей

Сократ, як він жартує за кілька годин до смерті». Я спокійний? Хіба може хтось бути спокійним, коли знає, що його жде за хвилину?

Знадвору раптом долинув гамір.

— Ви чуєте ці голоси? — запитав Сократ.— Навколо мене рояться люди, наче бджоли круг матки. Я не зганьблю себе перед Афінами. І, випивши свою чашу, потраплю не тільки до Фессалії, яку ти, Крітоне, вибрав для мене, а й до всіх інших міст, про які навіть сам не здогадуюсь, що вони є або коли-небудь будуть. То хіба це не втіха?

Він замовк. Гамір надворі дужчав і наближався. Тюремник відчинив двері, і до камери зайшли Ксантіппа з Лампроклом. Друзі підвелись. Сократ усадовив дружину на тапчані. Ксантіппа сиділа випростана й марна, з запаленими очима і зібраним у великий вузол чорним блискучим волоссям. Навіть у горі вона зберігала гідність.

Сократ сказав Лампроклові:

— Будь добрим до матері, синку.— І поцілував його.

Хлопець не витримав і розпачливо скрикнув:

— Татусю!

— Ну що ти, що ти,— заспокоював його Сократ, гладячи по голові.— Зі мною не станеться нічого лихого. Я лишуся з вами всіма й перш за все з тобою. Що більше ти підростатимеш, то частіше чутимеш навколо себе те, чого я тебе колись навчав...

Хлопець затулив ліктем очі й вибіг із камери. Ксантіппа ридала.

— Не плач! Не плач, моя лошичко. Для мене так краще. І для тебе теж, ось побачиш.— Він допоміг їй підвестись.— Іди до мене, хочу наостанку обняти тебе. Адже ми любили одне одного. Я знаю,— м'яко всміхнувся він,— тобі трохи легшало на душі, коли ти могла на мене побурчати. І я охоче слухав те бурчання...— Він пригорнув дружину й поцілував.

— Ти не повинен був цього допускати! Все, що завгодно... тільки не це...— Вона зайшлася плачем і припала обличчям до Сократа.

Сократ погладив її по щоці.

— Коли цей день лишиться позаду, ти заспокоїшся. Не забудьте з Лампроклом про наш виноградник у Гуді. А тепер, люба моя, йди вже додому...

Ксантіппа здригнулася.

— Я залишусь біля тебе.

— Ні, ні... Про мене вже подбають. І про тебе також, правда, Крітоне? Отож іди... так нам обом буде легше. Аполлодор проведе тебе до самого дому.— Хлопець узяв Ксантіппу за руку. Біль і сльози геть знесилили її.— Дякую. Дякую тобі за все, моя ворона лошичко.

Ксантіппа здригнулася, вийняла з клуночка чистий хітон і простягла Сократові.

— Ось... візьми...— вимовила вона ледь чутно.

Сонце схилилось до обрію, коли ввійшли двоє з колегії одинадцятьох і звеліли Сократові лаштуватись. Потім відвели його до сусідньої комірки, щоб він там умився. Сократ скинув хітон і почав умиватися. «Чому, чому досі не прийшла Мірто?» Він раптом затремтів од холоду, витерся і, надягши чистий хітон, повернувся до друзів.

— Погляньте, який я ошатний,— мовив приречений і показав на свій сніжно-білий хітон.

Друзі стояли, притулившись до стіни. Раптом до камери ввійшла Мірто.

— Спасибі тобі, Мірто, що ти прийшла! Я цілий день виглядав тебе.

— Думками я весь час була біля тебе.

— А чого це ти запнута? Я навіть не можу тебе погладити по голові...

Мірто подала йому маленький пакуночок.

— Розгорнеш, коли я піду.

Потім витягла з-за пазухи жовту квітку. Сократ розчулено покрутив її в пальцях.

— Як ти вгадала, що саме цю квітку я найдужче люблю?

— А хіба я не знаю, як ти любиш сонце?..

Тюремник підійшов до Мірто.

— Прощайся.

Сократ поклав квітку і обняв Мірто.

— Будь щаслива.

Вона мовчки позадкувала до дверей, весь час усміхаючись. Друзі стояли вздовж стіни, мов кам'яні статуї. І тільки коли двері зачинилися, підійшли до Сократа. Але старий уже не звертав на них уваги — він розгорнув пакуночок Мірто. Там були її золоті коси. В камері мовби аж посвітлішало від них. Сократ узяв їх тремтячими руками, поніс до тапчана і обережно поклав на подушку, наче щось живе. Потім поставив у тонку амфору з водою жовту квітку золотоцвіту.

Сонце зайшло, і в темниці запали сутінки. Сократ пішов до дверей.

— Я вже хочу випити свою отруту,— сказав він несподівано рішуче.

Друзі затремтіли. Під стелею неначе забринів звук, тонкий, як павутинка, що обплутує спійману здобич. Увійшов кат і поставив на стіл каганець.

— Коли вип'єш цикуту, ходи туди й сюди. Так радять знавці труїння. Лягай тільки тоді, коли знесилієш. Я стежитиму, як діє напій, як дубіють твої руки й ноги...

— Аж поки отрута дійде до серця?

Отруйник кивнув, подав Сократові чашу з цикутою. Той узяв, оглянув карбування й усміхнувся. Так він і знав: отруту йому подали в гарній чаші. Сократ подивився на сонячну квітку, подумки приніс їй жертву і одним духом випив усю отруту. Потім пройшов уздовж шеренги своїх скам'янілих друзів.

Поволі, на превелику силу, дійшов він до тапчана, ліг і пригорнув до грудей золоті коси Мірто. Друзі тихо підступили. Сократ невідривно дивився на квітку. Вінчик був повернений до нього й сяяв золотом у світлі каганця. В камері виразно бринів той самий тонкий, мов павутинка, звук.

Крітон раптом помітив, що Сократ усміхається.

— Ти хочеш нам іще щось сказати, мій дорогий?

Сократ не зводив очей із квітки:

— В кожній людині є сонце... Тільки не треба гасити його...

З чеської переклав
Дмитро АНДРУХІВ

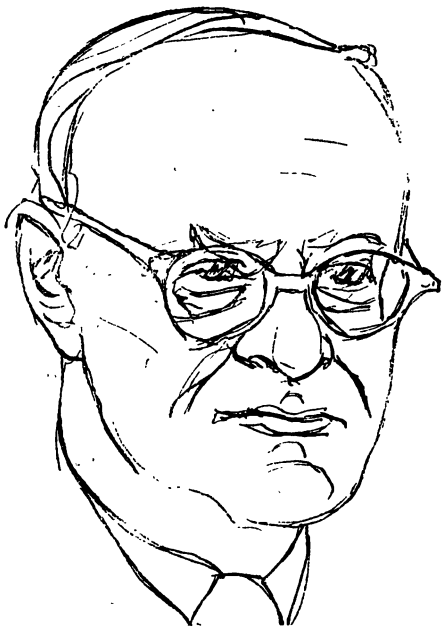

ПІСЛЯМОВА

В шістдесятих роках мій чоловік працював над романом із життя стародавнього Риму «Після нас хоч потоп». Цей твір він переписував чотири рази. Я допомагала йому в роботі над окремими розділами.

Нічого дивного, що по закінченні роботи над згаданим романом Йозеф захотів опрацювати якийсь простіший і веселіший сюжет, у центрі якого був би тип веселого, жартівливого й мудрого діда, схожого на Кола Брюньйона. Таким, на його думку, міг би бути Сократ. Йозеф почав вивчати матеріали про цього грецького філософа, якого в художній літературі переважно трактували як гумористичну постать. Але подавати його спрощено він не хотів. Тим часом матеріалу про Сократа й епоху, в якій він жив, збиралося дедалі більше, і Сократ вимальовувався з них зовсім іншим. Чотири роки вивчав Йозеф матеріали й часом не приховував від мене свого розчарування, що Сократ виявився зовсім не тим типом, якого він мав на увазі. До роботи над романом він усе ще не брався. але й не відмовлявся від свого задуму. Я в цей час почала працювати над новим романом із сучасного життя «Трофей любові», перші три розділи з якого опублікував журнал «Літерарні месічнік». І саме тоді чоловік попросив мене, щоб я розробила сюжет роману, склала план окремих розділів, тобто вибудувала докладний сюжетний та ідейний каркас твору. Мене це привабило. Свій роман я тимчасово відклала й заходилася вивчати джерела. З матеріалів, яких накопичилися цілі гори, Йозеф зробив багато виписок, отож підготовчий етап незабаром був позаду. Я теж переконалася, що Сократ не може бути схожий на веселого й меткого Кола Брюньйона.

Сократ жив у бурхливу добу, в добу невпинної боротьби демократів проти олігархії, в добу тієї гідної подиву найрозвиненішої демократії, яка, проте, існувала в рабовласницьку епоху. Це була доба різких соціальних контрастів, коли після «золотого віку» Перікла, в який розквітнули наука, мистецтво, освіта, будівництво Афін, справа дійшла й до кількох воєн, які Афіни програли, до занепаду держави, до політичного перевороту. Але сімдесятирічний період від народження Сократа й до його смерті насичений стількома цікавими подіями й має в собі стільки повчального для сьогоднішнього дня, що я сказала чоловікові: «Я розумію, чому ти так довго вивчав матеріал і вже хотів був відмовитись від свого наміру. Сократ від природи — справді тип людини веселої й мудрої, але водночас Сократ визначив для філософії нове завдання: не обмежуватися лише вивченням космосу, а **звернути увагу на людину**».

Сократ буквально палав бажанням удосконалити людину, підняти її на вищий

Написано спеціально для «Всесвіту».

культурний рівень і навчити доброчесності як на користь самій собі, так і на користь усій громаді. Його можна назвати першим свідомим учителем життя. Заслуга Сократа полягає в тому, що він перший поставив перед людиною заповідь: «Пізнай сам себе» — і вимагав, щоб кожен удосконалював себе згідно з цією заповіддю. Він оточив себе учнями, але не синками аристократії; навчав кожного, хто траплявся йому на очі під час його невпинних прогулянок по Афінах. Сократ вірив у людину, вірив у можливості її вдосконалення. Його метод — не повчання, проповідь чи картання; він змушував слухача своїми запитаннями, своїми бесідами-діалогами самому робити правильні висновки про хибну поведінку і в такий спосіб виходити з безвиході.

Сократ був філософ реалістичний, земний і непримиренний ворог софістів та софістики, які, вдаючись до перекручування слів і жонглювання ними, переконували, що чорне — це біле, що бридке — це гарне, і так до безконечності... Він добре розумів, що в такий спосіб можна наробити багато лиха (і це підтвердили своєю практикою пізніші софісти, які були запеклими ворогами афінської демократії).

Та про все це, тобто про реабілітацію Сократа, з якого всі глузували, і про реабілітацію його вірної дружини Ксантіппи, про те, хто був головним винуватцем загибелі Афін,— Алківіад чи підступний Крітій, — про все це та інше читач сам довідається з роману.

Тема Сократа захопила мене не менше, ніж мого чоловіка. Адже чимало питань, які хвилювали античних афінян, злободенні і пекучі й досі, вони хвилюють і нас у сучасному все ще розділеному світі нерозв'язаних соціальних і національних проблем за межами країн соціалістичної співдружності, у світі, де ще й досі не укладено угоди про загальне роззброєння, де ще й досі не досягнуто повної досконалості людини. Я певна, що нам не вдалося б опрацювати цей розгалужений сюжет, наповнити його належним ідейним змістом, якби ми добре не знали сучасності, її потреб, того, що вже досягнуто і випробувано. Це означає, що Сократ приходить до нас із глибини повитих пітьмою століть і своєю філософією торкається багатьох аспектів сучасності.

Сократ, цей знавець людини й її потреб, поборник її права на життя без кривд, гніту, воєн, переконує нас із глибини віків, що сучасна система соціалізму — це здійснення одвічних прагнень людства про забезпечення гідного життя для всіх громадян тієї чи іншої країни.

Під час роботи над «Сократом» сили чоловікові танули з кожним днем, і, виконуючи його волю, я почала самостійно писати окремі розділи роману. Твір вийшов друком 1975 року у видавництві «Ческословенскі спісователь». У цьому виданні чоловік дякує мені за співавторство й додає, що без моєї допомоги він нізащо не написав би «Сократа». І я нині йому відповідаю: «Спасибі тобі, мій любий, що ти залучив мене до цієї праці. Це було взаємне й останнє в нашому житті блаженство».

Прага,
грудень 1978 року.

Мирослава ТОМАНОВА,
заслужений діяч мистецтв ЧССР

РОЗМАРІ КІФФЕР

Розмарі Кіффер (нар. 1932 р.) — представниця франкомовної літератури Люксембургу, авторка кількох новелістичних книжок. У своїй країні письменниця очолює Пушкінський культурний центр, активно популяризує літератури народів СРСР, виступає із статтями про життя в Радянському Союзі. Вона кілька разів гостювала в нашій країні, зокрема в Києві, і теми ряду її новел і нарисів навіяні враженнями від цих подорожей.

У своїй творчості Розмарі Кіффер охоче звертається до життя простих людей, актуальних проблем сучасності. Характерна для неї і тема відповідальності дорослих за долю дітей в усьому світі. Саме до таких творів належить і новела «Ніколя і марки» із збірника «Чорний кіт у готелі «Голуей» (1965)

НІКОЛЯ І МАРКИ

Я знаю небеса, роздерті блискавками,
І смерчі, й течії. Ще бачив я зірки
З очима голубів, що мріють вечорами...

Артюр Рембо, «П'яний корабель» [1].

Анна підвела очі від зошита, в який записувала всякі поточні справи, і задивилася на сина. Малий Ніколя сидів по той бік стола і весь поринув у свою щоденну розвагу — переглядав колекцію поштових марок. Русявий чубчик упав хлопчикові на очі. Не відводячи очей від альбома, він відкинув його, насупив брови, зітхнув. Мати підвелась і, нечутно підійшовши до сина, стала в нього за спиною. Спершись ліктями на стіл, він розглядав сторінку альбома, присвячену Італії: вона була майже чиста, і це засмучувало хлопчика. Поклавши обидві долоні на спинку крісла, Анна нахилилась і через синове плече побачила зображення Муссоліні. Лев'яча голова у касці, з важким товстим підборіддям, міцно стуленими губами й маленькими очицями, які запобігливо ловлять тьмяний погляд Адольфа Гітлера. Поруч портрет маріонеткового короля та всяка зброя — гармати, гвинтівки, — а зверху парашутист і такий напис: Armi e cuori devono essere tesi verso la meta — зброя і серця повинні бути спрямовані до мети.

«Навіть марки уславлюють людсь-

[1] Переклад Миколи Терещенка.

ке варварство», — подумала жінка. Здавалося, Ніколя почув ці слова. Він обернувся й запитливо подивився на матір.

— Які марки тобі найбільше подобаються? — запитала Анна, підсуваючи стілець і сідаючи поруч із хлопцем.

Ніколя неквапно гортав альбом, старий альбом, якого прислав з Європи його старший двоюрідний брат. Хлопець дорожив ним, як справжнім скарбом.

— Оці, з Ісландії, — сказав він.— Подивись. Я хотів би жити в тій країні, милуватися морем та гейзерами. І оця ірландська марка мені до вподоби. Тут зображена рука з мечем... Коли я дивлюсь на неї, то пригадую легенду про рицарів, про те, як загинув король Артур. Гарна й оця — з Південної Африки, на якій зображено корабель під напнутими вітрилами. А ось на марці з Каймановых островів — англійський король Георг Шостий і риба. Коли я дивлюся на неї, мене нестерпно вабить у мандри. А поглянь на оцього птаха на марці з Нової Зеландії, він літає всюди, йому не треба сидіти на одному місці. А онде айсберги, пливуть собі куди заманеться. Чому ми не англійці, мамо? Я став би моряком, побував би в усіх країнах світу.

— А що тобі ще подобається? — спитала мати.

— Ось ця марка, — відповів малий Ніколя, показуючи на портрет пілота Мермо[1], — і оця, — додав він, поклавши палець на малюнок індокитайської джонки. — А ще ота, — і хлопець показав марку, де був зображений Гальєні[2] на баскому коні. — Я б хотів скакати верхи, плавати на кораблях, літати. Бачиш, на оцих датських марках намальовано пароплави, і на норвезьких теж. Матусю, а ми завжди житимемо в джунглях?

Не дочекавшись відповіді, хлопчик трохи згодом запитав:

— А які марки подобаються тобі?

— Оця польська, — відповіла мати. — Людина поклала меч і взялася за мирну, корисну працю — спокійно сіє хліб. Над нею сяє райдуга — символ людського щастя й радості.

— А ще? — допитувався малий Ніколя, змагаючись зі сном.

— Оці австрійські краєвиди, — відказала мати так поквапно, ніби чекала, що син заперечуватиме. — Мирне село на березі Дунаю, стежка, яка веде до замку, озеро, затінене деревами.

— О, краще глянь на ці гори на марках з Австрії! — вигукнув малий Ніколя. — Такі високі, покриті снігом... От би туди піднятися! А що, як мені стати альпіністом?

— Сподіваюся, цього не станеть-

---

[1] Мермо, Жан (1901—1936) — французький льотчик, який уперше пролетів по маршруту Франція — Південна Америка.

[2] Гальєні, Жозеф Сімон (1849—1916) — французький генерал.

ся. Я мрію, щоб ти став ученим, як Пастер або Роберт Кох, чи композитором. Таким, як Моцарт. Цих великих людей ти також бачиш на марках.

Ніколя перегорнув кілька сторінок альбома.

— Краще я стану переможцем на Олімпійських іграх, — сказав він. — Я хотів би виграти марафон або біг на десять кілометрів. Знаєш, мамо, якщо ми вже не можемо звідси виїхати, то ти хоч підкажи, кому мені написати, щоб роздобути ще марок.

— Зажди-но, я подумаю. Іноді мені пише Марі-Ізабель Скнар, моя однокласниця. Коли твій тато ще жив із нами, ми надсилали їй подарунки. Я дам тобі її адресу.

Минуло три тижні, і пані Жермен Брюзжант, у дівоцтві Скнар, дуже здивувалася, витягши з поштової скриньки конверт з екзотичною маркою. Дитяча рука вивела на ньому її ім'я й адресу.

Квартирантка, що винаймала перший поверх будинку, покинула сапати в садочку, коли почула, як скрикнула пані Брюзжант, виймаючи з іржавої поштової скриньки конверта.

— Хіба вам часто доводилося отримувати листи? — проказала вона глибокодумно і задоволено.

Умліваючи від нетерплячки, пані Брюзжант розірвала конверт. Звідти вислизнула фотокартка малого Ніколя й упала додолу, на бордюр квітника, до ніг квартирантки.

— Який славний хлопчик! — вигукнула та. — І вбраний гарно!

— Це син моєї подруги Анни, — довірчо пояснила пані Брюзжант. — Здається, я вам розповідала про неї. Коли вона була зовсім юна, її покохав знаменитий автогонщик Дона. Він розбився зі своїм автомобілем «мерседес-бенц» у Італії, і згодом Анна вийшла заміж за агронома, з яким поїхала в Африку. Та невдовзі чоловік покинув її і зійшовся з гарненькою негритянкою-танцівницею. Одного дня, запідозривши, що негритянка зрадила його, він у нападі ревнощів кинувся на неї з ножем і серйозно її поранив. Тепер він у в'язниці, а Анна живе з малим Ніколя в джунглях. У неї ферма, і доводиться їй нелегко. А колись вона вдавала з себе казна-що — так пишалася своєю вродою і своїм славетним прізвищем.

— Але чому це малому заманулося вам написати? — спитала квартирантка.

Марі-Ізабель скоренько проглянула хлопчикового листа.

— Він просить марки, — мовила вона сердито. — Турбувати людей через таку дрібницю! Та й нема у мене ніяких марок.

—О, я вам їх дістану! — зраділо озвалася сусідка, яка, хоч і була надміру цікава, проте серце мала добре. — Мій син Максім має чудову колекцію, і марки його більше не цікавлять. Я попрошу, щоб він вам приніс їх для бідолашного малюка.

Через дві години Максім, молодий бригадир жандармерії, подзвонив до Брюзжантів. Побачивши його, пані Марі-Ізабель відчула глухе роздратування. Максім вручив їй велику коробку з марками, кілька сотень чудових марок — справжній скарб для малого Ніколя!

Склавши пакунок, пані Брюзжант віднесла його на пошту.

— Ви, мабуть, бажаєте відправити пакунок літаком? — запитав службовець. Клієнтка насупила брови й роздратовано одрубала:

— Ви гадаєте, я мільйонерка?

— У такому разі ми відправимо його пароплавом, — сказав службовець і зважив пакунок. — Це коштуватиме дев'яносто сім франків.

Пані Брюзжант мало не впала навзнак. Службовець зареготав, інші клієнти глузливо заусміхалися. Жінці порадили вкласти марки у

два менші пакунки. Тоді, мовляв, обійдеться дешевше.

Увечері Жермен, чоловік Марі-Ізабель Брюзжант, дивився по телевізору змагання з жіночого кетчу.

— Хоч ми люди й заможні, — сказала йому пані Марі-Ізабель, — я не збираюся викидати на вітер дев'яносто сім франків.

У відповідь на ці слова коханої дружини пан Жермен Брюзжант щось невиразно буркнув. Він полюбляв безглузді й жорстокі видовища і, стежачи за змаганнями на екрані, не втрачав надії на те, що якась спортсменка, на його превелику радість, вийде з побоїща калікою.

Марі-Ізабель злагодила два пакунки і подалася з ними на пошту. Витрати знову здались їй надто високими, і, повернувшись додому, вона швиргонула обидва пакунки в брудний і темний сарайчик.

Туди Брюзжанти складали весь свій старий одяг, зубні щітки, обгортковий папір і навіть статистичні звіти Палати депутатів.

— Хто знає, — любила повторювати пані Брюзжант, — можливо, в майбутньому ці речі матимуть ціну, і ми їх вигідно продамо.

А тим часом у джунглях Африки малий Ніколя нетерпляче чекав відповіді від жінки, з якою замолоду дружила його мати. Вечорами він гортав свій альбом і мріяв про той день, коли його поповнять нові марки.

Після восьми тижнів напруженого чекання хлопчик показав матері німецьку повоєнну марку, на якій було зображено дві закуті в кайдани руки, що тяглися до білої голубки миру. Птах з оливковою гілкою в дзьобі летів над просторами, покритими водами потопу.

— Матусю, що означає цей малюнок?

— Він означає, що людина хоче звільнитися від нікчемних пристрастей, які нею керують, — відповіла Анна синові, — від марних забаганок, заздрощів, гніву, зажерливості. Але це їй не вдається: руки в людини весь час залишаються скутими, і вона так і не може дотягтися до чудесної голубки.

— Матусю, хочеш, я зловлю її для тебе? — спитав малий Ніколя, звівши на матір свої великі щирі очі.

Хоч був ще тільки вечір, у нташнику зненацька закукурікав великий чорний півень: мабуть, йому наснилося щось лихе.

З французької переклав
Юрій ЗОРЕНКО

А. К. Шерман (США). Народу Чілі не здолати! (1974).

ПОЕЗІЯ МУЖНОСТІ І БОРОТЬБИ

«Обірвана поезія» — так називається антологія, видана на Кубі до XI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів. У ній вміщено твори революційних латиноамериканських поетів, які віддали життя в боротьбі за свободу і щастя своїх народів.

Деякі з авторів цієї книги загинули в революційних боях або ж стали жертвами терору, інші закатовані у в'язницях чи пропали безслідно. Серед авторів антології, як зазначає її упорядник, уругвайський письменник Маріо Бенедетті, є професійні революціонери, які писали вірші, а також професійні поети, які присвятили себе справі революції.

Твори названого видання і після смерті їх авторів продовжують боротьбу проти тиранії і насильства, вселяють віру в майбутнє.

Пропонована добірка перекладів із «Обірваної поезії» є даниною шани її авторам, даниною солідарності з визвольною боротьбою народів Латинської Америки.

ВІКТОР ХАРА

(Чілі)

ЗВЕРНЕННЯ ДО ХЛІБОРОБА

Встань, підведись і подивись на гори,
де віє вітер
і де сходить сонце.
Всі води рік твоїй підвладні волі,
твоя душа в безмежний лине простір.
Встань, підведись і подивись на руки,
і простягни з любов'ю їх до брата,
так, ми — брати,
і наша кров — єдина,
і ми сьогодні вірим в наше завтра.
Встань, звільни знедолених братів
од гніту й злиднів,
встань і справедливість людям принеси,
очисним вогнем
освячуй нашу зброю,
бурею розвій
всі паростки війни.

Встань і встанови над світом
свою волю,
дай нам, дай нам сили й мужності в борні,
очисним вогнем
освячуй нашу зброю,
бурею розвій
всі паростки війни.

Встань, підведись і подивись на руки,
і простягни з любов'ю їх до брата,
так, ми — брати,
і наша кров — єдина,
і ми сьогодні
вірим в наше
завтра.

■

ОТТО РЕНЕ КАСТІЛЬЙО

(Гватемала)

* * *

Рушаймо, Вітчизно, в дорогу —
я йтиму з тобою,

Я спущусь у безодні, які ти вкажеш.
Я вип'ю гірку твою чашу.
Я віддам свої очі, щоб ти була зрячою.
Я віддам свій голос, щоб ти співала.
Я загину, щоб ти не вмирала,
щоб твоє полум'яне обличчя розцвіло на обрії
в кожній квітці, яка зійде з моїх кісток.

Безперечно, той день настане.
Я втомився, несучи тягар твоїх сліз.
Нині я хочу піти з тобою, вогненна Вітчизно.
Я йтиму з тобою,
бо я — людина з народу.
О, Вітчизно,
полковників, які знущаються з тебе,
ми повинні вирвати з коренем,
повісити на могутньому дереві,
зрошеному гнівом народу.
Ось чому я прагну йти разом з тобою.
З селянами,
з робітниками,
з тими, хто має серце, щоб любити тебе.

Рушаймо, Вітчизно, в дорогу —
я йтиму з тобою.

АРХІМІРО ГАБАЛЬДОН

(Венесуела)

ТУТ НІХТО НЕ ПОМЕР

Проходьте, сеньйори,
проходьте,
тут ніхто не помер,
просто ми схилились над тілом Хуліана Торреса,
людини з народу,
невдоволеного,
одного з тих, кого вбивають щодня, бо вони думають,
бо вони добровільно не беруть подачок,
бо їх обпалює блідість дітей
і їхню душу ятрить злидарство.
Він був ніхто,
саме таким був Хуліан — з ніжною усмішкою,
із серцем відкритим
навстіж, мов степове безмежжя,
один з багатьох, ніхто,
а проте набагато вищий за тих,
хто сам себе звеличує.

Його вбили вночі,
його били нещадно,
в нього тричі вистрілили впритул.
Хтозна, скільки його били прикладами,
лежачого,
і, коли він помер,
боягузи поглумилися з нього,
штурхали ногами в калюжі крові.

Люди не вірили в його смерть,
адже справа його невмируща,
вона росте з пролитої крові
і набирається сил в останньому подиху
тих, хто за неї гине.

Проходьте, сеньйори,
проходьте,
тут ніхто не помер,
скорбота дітей і матері,
гіркий присмак помсти,
що обпікає нам губи,
і тіло, яке покоїться тут,—
не після смерті —
це життя, що рухається вперед,
це хода Історії.

Кров Хуліана пульсує,
проникає в жили народу,
подих його став вітром,
який рухає все вперед.

Сеньйори,
коли ви підете, перекажіть убивцям,
що смерть Хуліана
ми занесли в рахунок
і поквитаємось з ними,
що за все треба розплачуватися,
що слово «пощада» для них не існуватиме,
що майбутнє належить нам,
і вони заплатять сповна.

■

РІКАРДО МОРАЛЕС

(Нікарагуа)

МАЛЕНЬКИЙ ЛИСТ ДО ДРУЖИНИ

Якщо мене вб'ють, я хочу, щоб
знали: я жив
у борні за життя й людину.
За те, щоб світ належав усім.

Якщо мене вб'ють, я залишу тобі
любов —
червону троянду,
схожу на моє серце.

Якщо мене вб'ють, байдуже.
Я не побачу маїс обабіч шляхів,
ані щастя не дочекаюся для
роззутих,
та я знаю: все це буде.

Якщо мене вб'ють, однак
житиме наша справа:
інші її продовжать.

Майбутнє буде прекрасним.

З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

Ірвін ШОУ

НІЧНИЙ ЧЕРГОВИЙ

РОМАН

Дуглас Граймс, колишній цивільний пілот, змушений покинути авіацію через дефект зору, працює нічним черговим у другорядному нью-йоркському готелі «Св. Августін». Однієї ночі в готелі за досить загадкових обставин помирає нікому не відомий пожилець. У номері померлого Граймс знаходить картонний футляр, де сховано сто тисяч доларів. Звабленний перспективою легкого й безтурботного життя, він привласнює ці гроші й вирішує втекти з ними в Європу. У Цюріху, одержуючи в аеропорту багаж, він помилково бере замість своєї валізи з грошима таку саму чужу. Граймс починає розшукувати попутника, який прибрав до рук його валізу, і після ряду пригод натрапляє на його слід. Злодієм виявився Майлз Фабіан, людина без певних занять, що заробляє на життя картярською грою. Він відмовляється повернути Граймсові гроші і пропонує йому партнерство у примноженні капіталу. «Партнери» подорожують по Швейцарії, і Граймс усе глибше занурюється в безупинну гонитву за грішми, у довколишній вовчий світ наживи...

Малюнки художників Є. Попова, Є. Матвєєва та М. Шевченка

17

Ми приїхали у Гштад надвечір. Падав сніг. Місто здавалося чарівним. Та мені згадалися схили Вермонту, написи англійською мовою, і я відчув приплив ностальгії. Цікаво, що зараз робить Пет?

Фабіан більше не згадував про Юніс, і я був йому вдячний. До цієї проблеми я ще не був готовий. Обід справді виявився чудовим, я випив два «мартіні» і півпляшки вина, воля моя ослабла, і Фабіан міг би тепер помалу схиляти мене на своє.

Ми поволі минали вулицю, повну хлопчаків і дівчаток, вдягнених у джинси й барвисті спортивні куртки. Їхній сміх бринів, мов срібні дзвіночки.

— Ось що приваблює сюди людей,— зауважив Фабіан, маневруючи поміж ними. — Діти. Тут є три чи чотири інтернаціональні школи. На лижному курорті завжди повинна бути молодь. Це додає спорту аромату незайманості. А тутешній клімат прикрашає їхні личка. Завтра ви їх усіх побачите на схилах і пошкодуєте, що кінчали школу в Скрантоні.

Коли ми почали видиратися звивистою дорогою на досить круту

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» №№ 3—4, 1979

гірку, колеса забуксували на свіжому снігу. Готель, побудований у стилі середньовічного замку, не справляв враження невинності.

— Що ж, це зрозуміло, — сказав Фабіан. — Гштад намагається досягти рівня Санкт-Моріца, але йому це ніколи не вдасться.

— Дарма, — зауважив я. В мене не було ніякого бажання знову побувати в Санкт-Моріці.

Ми зареєструвалися в готелі. Як і скрізь, усі тут знали Фабіана і, здається, раді були його бачити. Він усюди був бажаним гостем.

— Дами просили передати, — повідомив портьє, — що вони чекають на вас у барі.

— Чудовий сюрприз, — зрадів Фабіан.

Напівосвітлений бар був доволі великий, але я відразу побачив у протилежному кінці його Лілі і Юніс. Вони були в спортивних костюмах і сиділи в товаристві п'ятьох чоловіків. Столик увесь був заставлений шампанським. Лілі щось розповідала, а потім розлігся такий голосний вибух сміху, що всі, хто був у барі, обернулися, щоб подивитись на їхню компанію.

Я зупинився у дверях, не впевнений у тому, чи будуть нам раді.

— Вони тут не марнували час,— мовив я стримано.

— У цьому не може бути сумніву, — озвався Фабіан, незворушний, як завжди.

— Я краще піду до себе і прийму ванну, — вирішив я. — Подзвоніть мені, коли будете йти вечеряти.

Фабіан злегка посміхнувся.

— Треба бути сміливішим, — зауважив він і подався до того столика.

Коли я виходив з бару, почувся новий вибух сміху.

Я підійшов до конторки портьє, і саме в цей час у вестибюль зайшла компанія підлітків, дівчат і хлопців. Усі хлопці мали довгі патли, дехто навіть бороду, хоча навряд чи кому було за сімнадцять років. Розмовляли вони сумішшю англійської і французької мов. Я згадав Фабіанові зневажливі слова про школу у Скрантоні і відчув себе дуже старою людиною, що потрапила не туди, куди треба. Тим часом одна з дівчат, дуже гарненька, не відводила від мене погляду. Її маленьке рожеве личко майже ховалося за довгими світлими недбало зачесаними косами, одягнена вона була у джинси з ніжними квіточками, вишитими на холошах, які щільно обтягували її по-дитячому повні ніжки. Повільним жестом дорослої жінки вона прибрала пасмо з обличчя. Очі її були підмальовані зеленими тінями, але губної помади вона не вживала. Її погляд викликав у мене почуття тривоги, і я швиденько відвернувся до портьє, щоб попросити ключ.

— Містере Граймс... — озвався нерішучий, по-дитячому високий голосок.

Я обернувся. Вона зачекала, доки її приятелі пішли, і лишилася в холі.

— Адже я не помиляюсь, ви — містер Дуглас Граймс? — перепитала дівчина.

— Так.

— Ви — льотчик.

— Так. — Я не бачив потреби говорити про це в минулому часі.

— Ви мене, мабуть, не пам'ятаєте?

— Боюся, що ні, міс.

— Я — Діді. Дороті Уейлс. Звичайно, все це було страшенно давно. Три роки тому. У мене тоді була шпарина між зубами і мені на ніч

надягали шину. — Вона труснула головою, і коси знов затулили її обличчя. — А я іншого й не чекала. Хто там пам'ятатиме тринадцятирічну потвору. — Вона відкинула коси і всміхнулася, демонструючи, що шина їй більше не потрібна. У неї були гарні білі зуби юної американки. — Стоу, — нагадала вона. — Колись ви їздили туди кататися з моїми батьками.

— Справді, — погодився я, насилу пригадуючи дівчину. — Як вони? Я маю на увазі ваших батьків.

— Вони розлучилися, — повідомила Діді. «Цього і треба було чекати»,— подумав я. Я міг би побитись об заклад, що так воно й буде.— Тепер мати заліковує своє розбите серце в Палм-Бічі. З якимсь тенісистом.— Дівчина пирснула.— А мене зіпхнули сюди.

— Мені здається, вам тут не так уже й погано.

— Якби ви тільки знали, — сказала Діді, — як я любила спостерігати за вами на гірці. Ви ніколи не кривлялися, як інші хлопці.

«Хлопець», — подумав я. Єдиною людиною, крім неї, яка назвала мене хлопцем відтоді, як мені виповнилося двадцять років, був Майлз Фабіан.

— Я завжди відразу помічала вас, — провадила далі дівчина. — Навіть якщо сама була за милю від гірки. Ви каталися з дуже приємною і гарною дамою. Вона й тут з вами?

— Ні, — сказав я. — Останнього разу, коли я вас бачив, ви читали «Буремний перевал».

— Дитячі забавки, — посміхнулася вона. — Одного разу ми з вами каталися удвох під час сильного снігопаду. Пам'ятаєте?

— Звичайно, — збрехав я.

— Спасибі, що ви так сказали. Навіть якщо й не пам'ятаєте. Для мене це було подією року. Ви щойно приїхали?

— Так. — Вона була перша людина в Європі, що впізнала мене, і, сподіваюся, остання.

— І надовго? — Вона говорила, немов маленька дівчинка, яка боїться, що батьки залишать її одну на ніч.

— На кілька днів.

— Ви добре знаєте Гштад?

— Я тут уперше.

— Можливо, цього разу я покажу в а м дорогу. — Знов цей вишуканий жест, яким вона поправляє коси.

— Ви дуже люб'язні, Діді, — мовив я.

— Звісно, якщо ви не зайняті чимось іншим, — додала вона для годиться.

У дверях з'явився хлопець з борідкою і закричав:

— Діді, ти що, збираєшся стовбичити тут цілу ніч?

Вона нетерпляче відмахнулася.

— Я розмовляю з приятелем моїх батьків. Забирайся звідси. — І ніжно всміхнулася до мене. — От хлопці пішли в наш час, — сказала вона. — Певні, що володіють вашим тілом і душею. Волохаті тварюки. Ніколи не бачила таких розбещених дітей. Що буде з людством, коли вони повирастають?

Я ледве втримався, щоб не посміхнутися.

— Ви думаєте, що я не при собі? — В її голосі виразно пролунало звинувачення.

— Та що ви, Діді!

— Побачили б ви їх, як вони з'їжджаються в Женеву після канікул,— вела вона своєї.— На приватних літаках своїх батьків. Або як

приїжджають у школу в розкішних «ролс-ройсах». Королівський парад корупції та й годі!

Цього разу я не зміг не посміхнутися.

— Вам здається смішним те, що я кажу? — Вона знизала плечима. — Я багато читаю.

— Знаю.

— Я — єдина дитина в сім'ї. А мої батьки завжди були зайняті чимось іншим.

— Вами психоаналітик не цікавився?

— Серйозно — ні. — Вона знову знизала плечима. — Звичайно, батьки хотіли спробувати зробити це. Я не дуже їх любила, тому вони вирішили, що в мене не все гаразд з нервами. Tant pis[1] для них. Ви розумієте по-французькому?

— Ні,— признався я.— Але здогадуюся, що це може означати.

— Французька мова надто перевантажена,— сказала Діді. — У будь-якого слова безліч рим. Ну, гаразд, наша коротенька розмова мені дуже сподобалася. Як писатиму додому, кому передавати од вас вітання — батькові чи матері?

— Обом.

— Обом,— повторила вона.— Смішно. Обох разом уже нема. Нехай колись поговоримо ще на цю тему. Ласкаво просимо на цю нічию землю, містере Граймс. — Вона простягла мені руку, і я потиснув її. Рука була маленька, суха і м'яка. Вона обернулась, і квітки на її джинсах попливли до виходу.

Я покрутив головою, співчуваючи її батькам, і подумав, що вчитись у Скрантоні не так уже й погано. Потім піднявся ліфтом нагору і прийняв гарячу ванну. Миючись, подумав, як добре було б написати Фабіанові записку й наступним поїздом виїхати з Гштада назавжди.

Вечеряли ми вчотирьох: Лілі, Юніс, Фабіан і я. Я непомітно вивчав Юніс, намагаючись уявити, як воно все буде через десять або через двадцять років. Ось я сиджу з нею за сніданком, ось випиваю пляшку вина з її батьком, який тричі на тиждень їздить на полювання. А ось я стою разом з нею в церкві, де хрестять наших дітей. І Фабіан у ролі хрещеного батька? А мій син вчитиметься в Ітоні? Усе, що я знаю про англійські школи, я вичитав з книжок Кіплінга, Во, Оруелла, Коннолі. Зрештою я вирішив, що не віддам сина в Ітон.

За кілька днів на свіжому повітрі колір обличчя Юніс став ще кращим. Вона була вдягнена у шовкову сукню, що добре підкреслювала її гарну фігуру. Квітка, але що з нею буде завтра?

Коли я побачив її та Лілі в оточенні юрби пихатих вилощених молодиків (в усякому разі вони мені видалися саме такими) за столом, уставленим шампанським, я втік з бару. Ніхто не заперечує, що вона дуже приваблива дівчина, і біля неї завжди увиватимуться чоловіки такої породи. Але як я сприйматиму це, коли стану її чоловіком? Я ніколи не замислювався над тим, до якого класу належу і яким видаюся іншим людям. Майлз Фабіан зміг поїхати з Лоуелла, штат Массачусетс, і видавати себе тепер за англійського сквайра. Щодо мене, то не знаю, чи вдасться мені коли-небудь позбутися скрантонської закваски і видавати себе не за того, хто я насправді — відставний льотчик, який завжди залежав від місячної платні. Цікаво, що б шепотіли про мене

[1] Тим гірше *(франц.)*.

в маленькій сільській церкві, коли б я повів наречену до вівтаря? І чи зміг би я запросити туди брата Хенка з його сім'єю? Або свого брата з Сан-Дієго?

Фабіан може багато чого мене навчити, але завжди залишатиметься межа, якої мені не переступити, хоче він цього чи ні.

,Що ж до сексу... Все ще сердитий на своїх денних суперників, я, проте, відчував, що це б нам вдалося. Але чи зможе ця спокійна потаємна іноземка завжди збуджувати мене? Адже я вважаю, що фізичний потяг — одна з основ шлюбу. І як бути з її сестрою? Кохаючись із Юніс, завжди згадувати ту ніч у Флоренції з Лілі? Подумавши про це, я страшенно захотів, щоб зараз у кімнаті зі мною була Лілі і щоб нам ніхто не заважав. Чому це я завжди тільки наближаюся до своєї мрії, але ніколи не можу прибрати її до рук?

— У нас справді була чудова подорож, — сказала Юніс, беручись уже до третьої страви. Як і її сестра, вона мала чудовий апетит. Не знаю, якими будуть її діти, але в тому, що вони вмітимуть поїсти, немає ніяких сумнівів. — Коли я подумаю про бідних лондонців, — вела далі Юніс, — мій настрій стає ще кращим. У мене виникла чудова ідея... — Вона обвела всіх присутніх поглядом своїх чистих невинних очей. — Давайте залишимося тут, доки розтане сніг.

— Портьє сказав, що завтра знов буде віхола, — зауважив я.

— Ну то й що, Ніжне Серце? — не вгавала Юніс. Вона вже на другий день свого перебування в Цюріху почала мене так називати, хоча я й досі не розумію, що це мало означати. — Тут і під час снігопаду таке враження, ніби світить сонечко. А в Лондоні узимку здається, що воно вже ніколи не з'явиться.

Цікаво, чи схотіла б вона продовжувати цей веселий відпочинок у компанії з Ніжним Серцем, якби почула ту байдужу розмову про її майбутнє в машині по дорозі сюди?

— Їхати в метушливий гамірний Рим, коли тут так чудово, немає ніякого сенсу, — підсумувала Юніс, упоравши вечерю. — А до того ж всі там уже були.

— Я не був,— вихопилося в мене.

— Рим і навесні нікуди не втече, — заперечила Юніс. — Як ти гадаєш, Лілі?

— Це непогана ідея, — озвалася старша сестра. Я ніколи раніше не бачив, щоб жінка так спритно і граціозно управлялась із спагетті. На жаль, сестри ввійшли в моє життя не в тій послідовності, що треба.

— Майлзе, — сказала Юніс, — ви дуже поривaєтесь до Рима?

— Та ні, не дуже, — спокійно відповів Фабіан. — Крім того, у мене й тут є деякі справи.

— Які справи? — запитав я. — Адже ми на відпочинку.

— Так, — підтвердив він. — Але відпочинок буває різний. Не хвилюйтесь, вашому катанню це не завадить.

Закінчуючи вечерю, ми вирішили, що пробудемо у Гштаді ще тиждень. Я сказав, що хочу трохи подихати свіжим повітрям, і запросив Юніс піти прогулятися, сподіваючись, що це зможе покласти початок нашому зближенню, але вона позіхнула, сказала, що дуже стомилася за день і мріє про ліжко. Я провів її до ліфта, поцілував у щоку і побажав доброї ночі. Потім узяв пальто й пішов гуляти сам.

Портьє помилився. Снігопаду не було, ранок видався ясний, морозяний і прекрасний. Я взяв напрокат лижі та черевики, і ми кілька

разів з'їхали з гірок, ризикуючи щоразу скінчити своє катання в лікарні. Фабіана з нами не було. Він мав кудись дзвонити. Сказав, що чекатиме нас на обід у клубі «Орел» на горі Вассенграт. Щоб потрапити у цей вишуканий клуб, треба бути його членом, але Фабіан і тут усе владнав: ми могли ходити туди як гості клубу на час перебування у Гштаді.

То був незабутній ранок, з прозорим повітрям, навдивовижу білим снігом і шаленими швидкостями. Жінки були вдоволені і виглядали прегарно. Я навіть подумав: може, мій вчинок у «Святому Августіні» й не такий уже аморальний? Одне мені не подобалося. Коло нас весь час крутився якийсь молодий американець, що безупинно клацав своїми фотоапаратами, знімаючи нас з усіх боків.

— Ви знаєте цього типа? — спитав я у жінок. Здається, його не було вчора в їхній компанії у барі.

— Уперше бачу,— кинула Лілі.

— Це — данина нашій вроді, — мовила Юніс. — Я маю на увазі всіх трьох.

— Я б чудово обійшовся без такої данини, — буркнув я.

Коли ми стали підніматись на гірку, знову з'явився той молодик і заходився нас знімати. Ввічливо, наскільки міг, я гукнув йому:

— Гей, друже, може, вже досить?

— Ні, — озвався він. Це був худий, скромно вдягнений молодик. Він і далі нас фотографував. — У нашій газеті вимагають, щоб був великий вибір.

— У газеті? — перепитав я. — В якій газеті?

— «Вімінз веар дейлі». Я роблю репортаж про Гштад. А ви — те, що мені потрібно. Шикарні й фотогенічні разом з вашими лижами. Щасливі люди, що розважаються і чхають на все у світі.

— Ви так думаєте? — похмуро сказав я. — Але тут і крім нас багато людей. Чому б вам не зайнятися кимось іншим? — Мене зовсім не приваблювало те, що моє фото з'явиться у нью-йоркській газеті тиражем не менш як сто тисяч. Хтозна, що читають вранці ті двоє, які приходили до Друсака?

— Але якщо дами заперечують, — люб'язно всміхнувся молодик,— я більше не буду.

— Ми не заперечуємо, — озвалася Лілі. — Тільки пришліть і нам фотографії. Я страшенно люблю свої знімки. Особливо коли вони гарні.

— Вони не можуть бути іншими, — галантно відповів репортер. За своє життя він, певно, фотографував тисячі жінок і знав, як з ними розмовляти Йому можна було позаздрити в цьому.

Потім він пішов, і ми побачили його знов тільки на терасі клубу, де разом з Фабіаном випили по «кривавій Мері».

Але до того виникло ще одне ускладнення. Тільки опівдні я помітив неподалік чиюсь невисоку постать. Це була Діді Уейлс. Вона не підходила до нас ближче, ніж на п'ятдесят кроків, але з'їжджала з гірок щоразу, коли й ми, і тупцяла на місці, коли ми перепочивали. Діді каталася дуже добре, і хоч би яку шалену швидкість я розвивав, вона не відставала, ніби була прив'язана до нас невидимим міцним мотузком.

Коли ми востаннє пішли на підйомник, я навмисне посадив дівчат удвох, а сам лишився чекати. Скоро з'явилася Діді, вона була в тих самих джинсах, коротенькій оранжевій курточці, коси її цього разу були перехоплені на потилиці стрічкою.

— Сідай, Діді, — сказав я, коли підійшли крісла, запропонувавши їй місце біля себе.

— Не заперечую, — Діді підійшла, грюкаючи важкими черевиками, й сіла. Ми мовчки попливли над вершинами, освітленими ясним зимовим сонцем.

— Ви не проти? — спитала Діді, виймаючи пачку сигарет.

— Проти, — буркнув я.

— Гаразд, татку, — погодилась Діді. Потім захихотіла. — У вас усе гаразд? — спитала вона.

— Усе прекрасно.

— Але катаєтеся ви тепер гірше. Докладаєте більше зусиль.

Я знав, що це правда, але мені неприємно було її почути.

— Утома, — відповів я з гідністю. — У мене було багато справ.

— Воно й видно, — спокійно промовила Діді. — Адже ви тут з дамами. — Вона тихенько клацнула язиком. — Одного дня ці жінки розіб'ються на смерть.

— Я теж казав їм це.

— Б'юсь об заклад, якби поруч з ними не було чоловіків. — не знаю, чи таке буває взагалі, — вони б і двох метрів не проїхали до ладу. Зате як чудово одягаються! Якось я зустріла їх у магазині, вони хапали там усе, що їм траплялось на очі.

— Вони — гарні жінки, — спробував я виправдати своїх подруг,— і хочуть виглядати якнайкраще.

— Якби їхні штани були ще вужчі хоча б на дюйм, — сказала Діді, — вони б уже вбилися на смерть.

— Але з тебе теж штани не спадають.

— Ото порівняли! — вигукнула вона. — Я належу до іншого покоління.

— Ти казала, що можеш показати мені місто.

— Коли ви не будете зайняті, — нагадала Діді. — Але я бачу, у вас мало вільного часу.

— Ти можеш приєднатися до нас, — запропонував я. — Дами радо познайомляться з тобою.

— Не хочу, — відказала вона твердо. — Ви, звичайно, будете обідати в клубі «Орел».

— Звідки ти знаєш?

— Але ж будете?

— Так.

— Я здогадалася. — В її голосі пролунав скорботний тріумф. — Жінки, які так одягаються, завжди там обідають.

— Але ж ти їх навіть не знаєш.

— Я живу у Гштаді вже другу зиму. І навчилася розрізняти людей.

— Хочеш пообідати з нами?

— Ні, дякую. Це не для мене. Не люблю пустих балачок. Особливо з жінками. Коли знищують чиїсь репутації. Коли крадуть чужих чоловіків. Містере Граймс, ви змушуєте мене розчаровуватись у вас.

— Я? Чому?

— Бути в такому місці... З такими жінками...

— Це дуже порядні дами, — сказав я. — Не суди не знаючи. Вони ще не знищили жодної репутації.

— Мене примусили сюди приїхати, — провадила вона уперто. — Це ідея моєї матері: молода, добре вихована дівчина має здобути освіту у відповідному місці. Освіту! Ха! Чого нас тут навчать? Як бути нікому не потрібними і говорити при цьому трьома мовами? І що таке розкішне життя?

Гіркота в її голосі була зовсім дорослою, геть несподіваною для вгодованої гарненької шістнадцятирічної американки, яка поволі летить над казковими, запорошеними снігом і осяяними сонцем Альпами.

— Гаразд, — мовив я, відчуваючи всю непереконливість того, що кажу, — я певен, що ти не виростеш непотрібною людиною. Хоч скільки б ти знала мов.

— Якщо все це не вб'є мене.

— В тебе є якісь плани на майбутнє?

— Я хочу стати археологом, — відповіла Діді. — Розкопувати рештки давніх цивілізацій. Чим старіших, тим краще. Хочу втекти якомога далі від двадцятого століття. Принаймні від того двадцятого століття, яким його бачать мої батьки.

— Думаю, ти до них занадто сувора. — Я захищав не тільки її батьків, а й самого себе. Адже ми з ними належали майже до одного покоління.

— Не будемо говорити про моїх батьків, якщо ви не заперечуєте,— попросила Діді. — Давайте краще поговоримо про вас. Ви ще не одружилися?

— Ні.

— Я теж не хочу одружуватись. — Вона з викликом подивилася на мене, ніби запрошуючи прокоментувати цю заяву.

— Як я чув, це тепер входить в моду, — зауважив я.

— На це є поважні причини. — Ми наближалися до верхівки гори, треба було виходити з підйомника. — Якщо ви коли-небудь схочете покататись зі мною наодинці, — на останньому слові вона зробила наголос, — залишіть для мене в готелі записку. Я там часто буваю. — Ми зійшли з крісел і взяли лижі. — На вашому місці я не лишалася б тут довго. Тутешній клімат вам не підходить.

— А що мені підходить?

— Вермонт. — Вона нахилилась і почала швидко і вправно пристібати лижі. — Маленький Вермонт, де люди самі заробляють собі на життя.

Я взяв свої лижі на плече. До клубу, який був за півсотні кроків від підйомника, вела добре утоптана стежка.

— Будь ласка, не сердьтеся на мене, — попросила Діді. — Я недавно вирішила в деяких випадках говорити тільки те, що думаю.

Щось штовхнуло мене до неї, я нахилився і поцілував її рожеву холодну щічку.

— Чудово, — сказала вона. — Дякую. Бажаю вам розкішно пообідати. — Вона, безумовно, чула, як розмовляють Лілі і Юніс. Потім вона відштовхнулась і помчала вниз. А я пішов у клуб.

Фабіан з'явився на терасі клубу, коли ми вже допивали другу порцію коктейлю. Він був одягнений не для катання, але мав дуже елегантний вигляд у своєму светрі з високим коміром, блакитному тірольському жакеті, світло-коричневих вельветових штанях, що добре сиділи на ньому, та високих замшевих спортивних черевиках. На мені був лижний костюм, який я придбав у Санкт-Моріці. Штани вже обвисли ззаду й на колінах, і я почував себе не зовсім зручно. Я був певен, що інші добре вдягнені відвідувачі ресторану пошепки цікавилися, що за дивна персона з'явилась у такій вишуканій компанії. Діді має рацію — моє місце у Вермонті.

Високо в блакиті неба над нами непорушно висів птах, розкинувши широкі крила. Це міг бути орел. Чим він годується в цій долині?

— Добрі новини? — спитав я у Фабіана, коли він, поцілувавши жінок, замовив собі коктейль.

— Час покаже. — Фабіан полюбляв з усього робити таємниці.

Я намагався не показувати стурбованості.

— Сподіваюсь, Дугласе, ви нічого не матимете проти, — озвався він трохи згодом. — Після обіду в нас ділове побачення.

— Якщо дами нам вибачать, — зауважив я.

— Я певен, що вони знайдуть з ким покататися, — сказав Фабіан.

— Я теж.

— Сьогодні ввечері буде великий прийом, — мовила Лілі. — Нам треба піти в перукарню...

— А мене запрошено? — спитав я.

— Звичайно, — відповіла вона. — Усі знають, що ми нерозлучні.

— Ви дуже передбачливі, — сказав я.

Вона гостро позирнула на мене.

— Здається, Ніжне Серце чимось невдоволений.— Тепер і вона вже називала мене так. — Можливо, він віддає перевагу товариству молодших дам? — Вона більше нічого не сказала, але я зрозумів, що моя розмова з Діді Уейлс не лишилась непоміченою.

— Вона — дочка мого приятеля, — пояснив я з гідністю.

— Але цілком уже дозріла для розпусти, — сказала Лілі. — Ходім обідати в зал. Тут надто холодно.

Після обіду ми мали зустрітися з агентом по продажу нерухомого майна, контора якого містилася на центральній вулиці містечка. Фабіан пояснив мені, що хоче купити трохи землі.

— Це — дуже вигідне капіталовкладення, — пояснив він. — Моя філософія дуже проста. Ми живемо у світі, де запаси природних багатств дедалі зменшуються. Зникають боби, золото, цукор, пшениця, нафта і багато іншого. Наша планета страждає від перенаселення, страху, воєн, нечистого сумління. Зберіть усе це докупи, і ви зрозумієте, що згодом усе зникатиме ще швидше. Швейцарія — маленька нейтральна країна, яка не бере участі в жодних воєнних авантюрах. Незабаром землю тут продаватимуть переляканому людству на унції. Серед моїх знайомих немало таких, хто хотів би придбати бодай клаптик швейцарської території. Але за тутешніми законами продавати землю чужинцям заборонено. А у нас з вами — швейцарська фірма, точніше — ліхтенштейнська, що майже те саме. То чому б нам не придбати трохи землі і не заорендувати якийсь невеличкий замок з гарно упорядкованими кімнатами, скажімо, років на двадцять? Я маю рацію?

— Як завжди. — Чесно кажучи, в цьому випадку він мав навіть більше рації, ніж завжди. Я згадав, як підскочили ціни на землю у Вермонті, коли там збудували лижні підйомники.

— Любий мій партнер, — з усмішкою мовив Фабіан, — справді Ніжне Серце.

За годину ми підписали угоду на піврічну оренду ділянки в гірській місцевості за п'ять миль від Гштада, яку після закінчення цього терміну ми могли придбати назавжди. Агент сказав, що на оформлення контракту за всіма правилами потрібний деякий час, але запевнив нас, що все буде гаразд.

У мене ніколи не було ніякої власності, крім одягу. Тепер я став співвласником маєтку, який через рік, запевняв мене Фабіан, коштуватиме понад півмільйона доларів. Руки мої аж побіліли від напруги, коли я сидів за кермом «ягуара», повертаючись до готелю.

Фабіан мав дуже вдоволений вигляд.

— Це тільки початок, — сказав він.

Я збирався на прийом, коли раптом задзвонив телефон. То був Фабіан.

— Ви не будете проти, — спитав він, — якщо підете на прийом без мене?

— А в чому річ?

— Я щойно зустрів у вестибюлі Білла Слоуна.

— Цього тільки бракувало! — Я відчув, як по спині в мене покотився холодний піт. Білл Слоун був свідком не найкращого періоду мого перебування в Європі.

— Колись ви повинні розповісти, що між вами сталося.

— Еге ж, — буркнув я.

— Він тут сам. Дружину відіслав в Америку.

— Це його найрозумніший вчинок за цілий рік, — зауважив я. — І все-таки, чому ви через нього не можете піти з нами?

— Він хоче пограти в карти. Почнемо просто зараз.

— Але ж ви більше не граєте в бридж. — Тепер, коли Фабіан навчив мене науки великих грошей, грати в бридж здавалося мені просто дивацтвом.

— Він хоче грати не в бридж, — сказав Фабіан. — У нього відраза до бриджу.

— У що ж ви будете грати?

— У покер на двох,— мовив Фабіан.— В його номері.

— Боже мій! Майлзе! Ви не можете сказати йому, що зайняті?

— Ні. Я почуваю себе в боргу перед ним. І хочу підтвердити свою репутацію джентльмена.

— Ви чините нерозумно.

— Вірте в мене, Ніжне Серце, — сказав Фабіан.

— А як ви граєте в покер?

— Можете не хвилюватися. Я подбаю про успіх. Особливо граючи з Біллом Слоуном.

— От-от, — сказав я. — Кожен мріє стати багатієм за один вечір.

— Якщо ви так перелякані, приходьте до нас, будете стежити за грою.

— Я побоююсь за свою нервову систему, — відмовився я. — Крім того, навряд чи містер Слоун буде радий мене бачити.

— У всякому разі, вибачтесь, будь ласка, перед дамами.

— Я вибачусь.— У моєму голосі чулася погроза.

— Дугласе, будьте гарним хлопчиком. Якщо ви так переживаєте, я гратиму тільки на свої гроші.

Я трохи повагався, потім відчув сором.

— Не звертайте на мене уваги,— сказав я примирливо.— Усі витрати, незважаючи на те, як скінчиться гра, ділимо навпіл.

— Ну, от і добре,— мовив Фабіан.

Поклавши трубку, я твердо вирішив дістати повну втіху від сьогоднішнього прийому.

18

На прийом зібралося чоловік п'ятдесят. У великій вітальні старовинного замку, умебльованого під сільський будинок, були накриті столи на шість і вісім персон. Омарів для вечері замовили з Данії. Стіни залу були прикрашені картинами Ренуара і Матісса, що не дуже пасували до сільського характеру приміщення. Враховуючи інтереси дам, освітлення у залі було тьмяне, але не настільки, щоб думати, ніби ти сидиш поруч з привидами. Проте дами, здається, не потребували цих хитрощів. Вони поводилися так, ніби ладні були залюбки позувати отому репортерові з «Вімінз веар дейлі».

Господар замку, високий сивий чоловік, був відставний банкір з Атланти. У його вимові чувся м'який південний акцент. І він, і його молода дружина-шведка, здавалося, щиро раділи нагоді побачити мене в себе. Виявилося, що вони святкують п'ятнадцяту річницю свого шлюбу. Якби серед гостей була Діді, вона б їм висловила все, що думає про їхнє подружжя.

У залі панувала атмосфера здорових веселощів і щирого прагнення заприятелювати з незнайомцями. Прислухаючись до розмов, я не чув жодних спроб нищення чиїхось репутацій. Цікаво, де ці ділові, заклопотані люди встигають так чудово засмагнути? Я не задавав нікому ніяких запитань, і ніхто в свою чергу не цікавився моїми справами.

Подивляючись на бездоганно вдягнених чоловіків і прекрасних жінок, я ще раз відчув обгрунтованість аргументів Фабіана на користь багатства. Якщо в цьому середовищі й існували ревнощі, сварки, протиріччя, вони були добре приховані, в усякому разі від мене. На перший погляд, тут зібралася весела компанія добрих приятелів, застрахованих від будь-яких невдач, не знайомих з дрібною метушнею. Сидячи поруч з Юніс, яка у своїй шовковій сукні вирізнялася навіть з-посеред цих вишуканих красунь, я подивився на неї стороннім поглядом. Тоді потиснув під столом її руку і дістав у відповідь теплу, звабливу усмішку.

Розмова за нашим столом торкалась усього потроху: розповідали звичні для таких місць анекдоти про поламані ноги, критикували вистави паризьких, лондонських і нью-йоркських театрів, обговорювали нові фільми. Звідусіль чулися різні мови — товариство було інтернаціональне.

Я не бачив жодної п'єси й більшості фільмів, про які говорилося, тому мовчав, час від часу перешіптуючись з Юніс, яка, знаючи всі театри Лондона і Парижа, сміливо й дотепно характеризувала їх. До її думки всі уважно прислухалися. Лілі сиділа за іншим столиком, отже, Юніс мала більшу свободу і була впевненіша в собі. Виявилося, що свого часу вона хотіла стати акторкою і навіть навчалася в Королівській академії драматичного мистецтва. Дівчина викликала в мене дедалі більшу зацікавленість. Якщо вона не розповіла мені досі про такий важливий факт у її житті, скільки ще цікавого зможу я дізнатися про неї?

Під час десерту, на який подали лимонний шербет у шампанському, розмова звернула на політику. (Я потай підрахував, що вечеря обійшлася господарям щонайменше в дві тисячі доларів, але потім мені стало соромно своїх думок.) З чоловіків за нашим столиком сиділи гладкий американець років п'ятдесяти, який очолював страхову компанію, французький мистецтвознавець з гострою темною борідкою і кремезний англійський банкір. Усі три джентльмени спокійним тоном, але досить гостро засуджували уряди власних країн.

Я весь час мовчав і тільки кивав головою на знак згоди з їхніми словами, показуючи, ніби і я тут не зайвий. Я боявся говорити, щоб якимсь необережним словом не виказати, що я зайда з нижчих класів, який, на їхню думку, мабуть, може уособлювати собою революцію.

Після вечері у великому залі на першому поверсі почалися танці. Юніс, яка страшенно любила танцювати, літала від одного кавалера до іншого, а я стояв біля бару, пив, поглядав на годинник і почував себе нещасним і приниженим. Я ніколи не вмів добре танцювати, не полюбляв подібних розваг і тим більше не хотів соромитись перед цими людьми, які кружляли по залу так, ніби вивчали наймодніші танці у спеціальних школах. Я вже збирався непомітно вислизнути звідти й податись до свого готелю, коли Юніс покинула партнера й підійшла до мене.

— Ніжне Серце,— сказала вона милим голоском.— Вам, я бачу, не дуже весело?

— Не дуже.

— Вибачте мені. Може, підемо додому?

— Я саме збирався. Але вас це ні до чого не зобов'язує.

— Не вдавайте з себе жертву, Ніжне Серце. Ненавиджу жертви. До того ж я вже натанцювалася донесхочу.— Вона взяла мене за руку.— Ходімо.— І повела із залу, тримаючись далі від Лілі. Потім ми вдяглися й пішли, ні з ким не попрощавшись.

Ми йшли засніженою стежкою, ніч була холодна, і сніг рипів під ногами. Відійшовши ярдів двісті, коли замок позад нас обернувся на маленький вогник серед ночі, ми несподівано для себе зупинилися, поглянули одне на одного й поцілувалися. Один раз. Потім не кваплячись побрели до готелю.

Взяли ключі й піднялися ліфтом. Юніс мовчки вийшла на моєму поверсі. Потім повільно, ніби на параді, пішли по застеленому килимом коридору. Ми ніби хотіли надати урочистості кожній хвилині цього вечора.

Я відімкнув двері свого номера і пропустив Юніс уперед. Потім зайшов у маленький хол і ввімкнув світло.

— Боже! — скрикнула Юніс.

На великому ліжку, напівосвітлена лампою з холу, лежала Діді Уейлс. Вона спала. Зовсім гола. Її одяг був охайно складений на стільці, під яким стояли лижні черевики. Хоч би які вади були властиві її матері, проте охайності вона свою дитину навчила.

— Дозвольте мені вийти звідси,— прошепотіла Юніс, ніби злякавшись того, що може скоїтись, коли дівчина прокинеться.— Ця ваша мала...

— Юніс...— почав я у розпачі.

— На добраніч,— сказала вона.— Розважайтесь.— Тоді рвучко пройшла повз мене і вибігла з номера.

Я подивився на Діді. Її коси, розкидані на подушці, здіймалися від дихання. В неї була по-дитячому рожева шкіра, засмагла тільки на шиї і на обличчі. Діді мала невеличкі повні груди і сильні спортивні ноги дівчини-підлітка. Нігті на пальцях ніг були вкриті рожевим лаком. Вона спала, простягши руки вздовж тулуба. Якби ця дівчинка була хоч трохи вдягнена й не мала того педікюру, її можна було б малювати як живий образ незайманості і чистоти.

Але це була не картина. Це була жива шістнадцятирічна дівчина, чиї батьки, хай і формально, вважалися моїми приятелями. Тим часом наміри цієї голої школярки були не такі вже й безневинні. У мене виникло бажання тихенько втекти з номера й залишити її саму. Але замість цього я взяв пальто і вкрив ним Діді.

Це її збудило. Вона повільно розплющила очі й поглянула на мене, відкинувши пасмо з обличчя. Потім всміхнулась і стала схожа на десятирічну дитину.

— Чорт забирай, Діді,— обурився я,— чого вас тільки навчають у ваших школах?

— Навчають тікати серед ночі з гуртожитку через вікно,— відказала вона.— Я думала, що зроблю вам сюрприз.— Вона володіла своїм голосом набагато краще за мене.

— То ти зробила мені сюрприз?

— Хіба ви не вдоволені?

— Ні,— сказав я.— Звичайно, ні.

— Спробуймо здійснити мою ідею,— запропонувала вона,— і ви, можливо, зміните свою думку.

— Діді, будь ласка...

— Якщо вас відлякує моя незайманість,— мовила вона майже повчально,— можете не турбуватись. Я вже мала справу з чоловіком, причому він був набагато старший за вас. Один розбещений старий грек.

— Перестань,— владно сказав я.— Я хочу, щоб ти негайно встала з ліжка, вдяглася, пішла звідси і через те саме вікно повернулася в свій гуртожиток.

— А я певна, що ви цього не хочете! — заперечила вона спокійно.— Ви здіймаєте галас тільки тому, що знаєте мене з тринадцяти років. Але мені вже не тринадцять.

— Я добре знаю, скільки тобі років,— сказав я,— ти ще зовсім мала.

— Мене завжди дратує, коли люди думають, ніби я ще дитина! — Вона не поворухнулась, тільки знов поправила пасмо кіс.— Цікаво, а який вік вам найбільше пасував би? Двадцять, вісімнадцять?

— Ніякий.— Я відчув, що від роздратування перейшов на високі ноти, і, щоб зберегти гідність, відступив від ліжка.— Просто я не звик лягати в ліжко з дівчатами, з якими, крім десятихвилинної розмови, не маю нічого спільного.

— А я була певна, що ви людина з достатнім досвідом у цій галузі.— Вона вклала в ці слова всю свою зневагу.— З такими чарівними жінками і своїм «ягуаром» ви могли б його набути.

— Ні,— відрубав я.— Я не маю достатнього досвіду в цій галузі. А тепер вставай і одягайся.

— Хіба я вам не подобаюсь? Мені казали, що я дуже зваблива. Знавці.

— Ти мені подобаєшся. І ти дуже зваблива, як ти кажеш. Але все це ні до чого.

— Половина хлопців у цьому місті хотіли б затягти мене до себе в ліжко. І чимало чоловіків, якщо вже бути відвертою до кінця.

— Я не маю щодо цього ніяких сумнівів. І все-таки забирайся звідси.

— Ви розмовляли зі мною куди більше, ніж десять хвилин, тому це не може бути для вас виправданням. А скільки ми з вами розмовляли ще тоді, у Вермонті. Чи ви цього вже не пам'ятаєте?

— Діді, це просто смішно,— сказав я наскільки міг твердо і рішуче.— Мені соромно за нас обох.

— У коханні немає нічого смішного.

— У коханні? — сердито перепитав я.

— Я закохалась у вас ще три роки тому...— Голос її затремтів, на очі набігли сльози.— А тепер, коли знов побачила вас, усе повернулося. Та ви, мабуть, надто старий і забагато бачили, щоб вірити в кохання.

— Дурниці.— Я вирішив вплинути на неї жорстокістю.— Просто в мене є свої правила.

— Яке жахливе слово! — Тепер вона вже відверто ридала.— Я не думала, що ви можете так говорити зі мною.

— Але я маю право розсердитись,— мовив я голосно,— а надто коли відчуваю, що потрапив у дурне становище. А тепер я і сердитий, і загнаний на слизьке.

— Мабуть, це піде вам на користь,— проказала вона крізь ридання.— Якщо я почну кричати, сюди збіжиться весь готель, і я скажу, що ви намагалися мене згвалтувати.

— Мила панночко, не верзіть нісенітниць.— Я встав, щоб набрати погрозливого вигляду.— До речі, коли я сюди заходив, зі мною був один мій друг...

— Друг! — вигукнула вона саркастично.— Одна з ваших старих шльондр.

— Не має значення. Але якщо ти щось таке утнеш, вона посвідчить, що ти вже була тут і спала гола на моєму ліжку. Це поставить усе на свої місця. Тобі доведеться ганебно тікати з цього міста.

— А я й рада буду поїхати звідси. Тільки ганьба впаде на вас, а не на мене.

Я зробив ще одну спробу:

— Діді, дитинко...

— Я вам не дитина. І ніколи мене так не називайте.

— Гаразд, я не називатиму тебе дитиною.— Я лагідно всміхнувся їй.— Діді, хочеш бути моїм другом?

— Ні. Я хочу бути вашою коханкою. Всі повинні мати те, чого вони хочуть,— заскиглила вона.— А мені не можна?

Я дав їй свій носовичок, щоб вона утерла очі. Діді висякалась. Я був радий, що двері замикаються на автоматичний замок, отже, ніхто не зможе зайти в кімнату і побачити нас. Було б марно пояснювати зараз Діді, що коли вона проживе скільки я, то знатиме, чи можуть усі мати те, чого хочуть.

— Сьогодні на горі ви мене поцілували,— схлипувала вона.— Навіщо ви це зробили?

— Поцілунки бувають різні,— спробував я пояснити.— Мені дуже шкода, якщо ти мене неправильно зрозуміла.

Раптом вона скинула моє пальто і сіла на ліжку. Тоді простягла до мене руки.

— Спробуйте поцілувати мене ще раз,— попросила крізь сльози.

Від несподіванки я відступив назад.

— Я йду звідси,— попередив я її.— Якщо ти ще будеш тут, коли я повернусь, я подзвоню до твоєї школи і попрошу, щоб по тебе прийшли.

Вона засміялася.

— Боягуз,— сказала вона уїдливо,— боягуз, боягуз...

Вона повторювала це слово, аж доки я похапцем вибіг з кімнати.

Я подався до бару. Мені треба було випити. На щастя, я не зустрів нікого із своїх знайомих. Умостившись на високому стільчику, я замислився, дивлячись у склянку. Я переконував себе у думці, що поводився з честю, адже жодний порядний чоловік не скористався б з незрілої пристрасті цієї бідолашної дитини. Але десь у глибині душі мені муляла думка про те, як усе обернулося б, якби Юніс не прийшла зі мною і не побачила Діді. Чи був би я зараз у барі? Чи все-таки залишився б у номері? Я мусив зізнатися, що Діді справді дуже приваблива дівчина. У моїй підсвідомості навіть майнула легенька тінь жалю за тим, що все склалося саме так. Цікаво, що вчинив би в подібній ситуації Майлз Фабіан? Мабуть, сказав би, посміхнувшись: «О, який приємний сюрприз!» І, подумавши, що в цьому році йому страшенно щастить, скочив би в ліжко? Напевно, так.

Я вирішив нічого йому не розповідати.

А Юніс? Мене кинуло в холодний піт від думки про те, як завтра за сніданком, коли ми зберемося всі разом, Юніс скаже: «А найцікавіше почалося, коли ми з Ніжним Серцем повернулися з прийому...»

Я допив склянку, розрахувався і пішов до виходу. В дверях зіткнувся з Лілі, що прямувала в бар з трьома чоловіками, які ніби щойно зійшли зі сторінок дорогого журналу мод: кожен з них був не менш як шести футів і чотирьох дюймів на зріст.

Я бачив, як на прийомі вона танцювала з одним із них. Так, сьогодні вона побила всі рекорди на якість своїх кавалерів. Побачивши мене, Лілі зупинилась.

— Я думала, ви пішли разом з Юніс.

— Так, ми пішли разом.

— А тепер ви один?

— Так.

Вона покрутила головою. В її очах з'явився насмішкуватий вираз.

— Хочете приєднатись до нас?

— Я не підходжу за зростом,— заперечив я.

Чоловіки засміялись, і їхній сміх луною відбився в пляшках над стойкою.

— Ви бачили Майлза? — спитала Лілі.

— Ні.

— Він збирався закінчити все до першої години. — Лілі знизала плечима.— Напевно, він так захопився, грабуючи того пентюха Слоуна, що забув про таке скромне створіння, як я. Вам сподобався прийом?

— Надзвичайно,— відповів я.

— Все було так, ніби ми побували десь у Техасі,— сказала вона якось двозначно.— То що, хлопці, вип'ємо?

— Я замовлю шампанське,— зголосився найдовший і поплив між столиками, мов океанський лайнер.

— На добраніч, Ніжне Серце,— сказала Лілі.— Дерзайте.

Вона підійшла ближче і поцілувала мене в щоку. Де та незабутня Флоренція? Я злегка вклонився у відповідь і пішов.

«Вже визріла для розпусти»,— сказала вона про Діді. І таки мала рацію!

Через хвилину я вже стояв біля дверей Юніс. Я прислухався, але зсередини не долинало жодного звуку. Не знаю, що я сподівався почу-

ти. Сміх? Плач? Гамір вечірки? Я постукав у двері, хвилинку почекав, потім знову постукав.

Двері прочинилися. На порозі стояла Юніс у мереживному пеньюарі.

— А, це ви,— сказала вона. В тоні її не було ні радості, ні гніву.

— Можна увійти?

— Якщо хочете.

— Хочу.

Вона відчинила двері ширше, і я зайшов. По всій кімнаті був безладно розкиданий її одяг. Вікно було відчинене, і крізь нього вривався холодний альпійський вітер. Я трохи здригнувся: події цієї ночі послабили мій опір стихіям.

— Ви тут не змерзли? — спитав я.

— Не забувайте, що я англійка,— відповіла Юніс. Але вікно зачинила. Гарна, босоногa, у хмарці мережив.

— Дозвольте мені сісти?

— Якщо хочете.— Вона вказала на невисокий стільчик.— Киньте той одяг куди завгодно.

Я взяв шовкову сукню, в якій вона була на прийомі. Тканина ще зберігала тепло її тіла. Обережно поклавши сукню на письмовий стіл, я сів на стілець. Юніс прилягла на ліжко, пеньюар трохи розгорнувся, відкривши її ноги. Ноги в неї були довгі, як і в сестри, але повніші. «І кращої форми»,— подумав я. До мене долинув легкий аромат запашного мила. І мені стало нестерпно шкода цього вечора.

— Юніс,— озвався я.— Я прийшов дещо вам пояснити.

— Нічого не треба пояснювати. Просто хтось переплутав години побачення, от і все.

— Невже ви думаєте, ніби я сам запросив до свого номера цю маленьку дівчинку?

— Я нічого не думаю. Просто вона була там. І не така вже вона й маленька. Досить добре розвинена.— Юніс говорила стомленим голосом.— Третій завжди зайвий. Третя була я.

— Я думав, що сьогодні ввечері ми нарешті...

— Я теж мала таке враження.— Вона криво посміхнулася.

— Шкода, що я не був рішучіший,— сказав я.— І навіть сьогодні. Але я, мабуть, зліплений з іншого тіста.— Я скрушно розвів руками.— До того ж з нами завжди були Майлз і ваша сестра.

— Майлз і моя сестра! А хіба вона не казала вам, що зі мною церемонії не потрібні? — В її голосі несподівано вчулася прикрість.

— Я не хочу передавати, що казала ваша сестра.

— Вона полюбляє видавати мене за найрозпуснішу дівчину в Лондоні. Паскуда,— сказала вона.— До самісіньких нігтів.

— Про що ви? — спитав я спантеличено.

— Не звертайте уваги.— Вона лягла головою на подушку і затулила руками обличчя. Так, крізь пальці, й говорила далі.— Якщо хочете знати, я приїхала в Цюріх не заради вас. Хоч би який ви там були. До речі, виявилося, що ви, Ніжне Серце, набагато приємніший, ніж я сподівалась від американця.

— Дякую.

— Мені шкода, якщо я вас розчарувала.

— Ми можемо забути про той маленький інцидент в моєму номері?

Я побачив, як вона заперечливо хитає головою.

— Я не зможу. Я дуже вдячна тій гладкій дівчинці. Тому що я прийшла до вашої кімнати зовсім не з тієї причини, про яку ви думаєте.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я б зробила це не заради вас. І не заради себе.

— А заради кого ж?

— Заради Майлза Фабіана,— мовила вона жорстоко.— Я вирішила на очах у всіх закрутити з вами такий одвертий і безсоромний роман, щоб довести йому...

— Що о йому довести?

— Що я більше анітрохи ним не цікавлюся. Що я можу бути такою ж мінливою і бездушною, як і він.— Юніс почала ридати. За сьогоднішню ніч я, мабуть, надивлюся доволі на жіночі сльози.

— Може, ви поясните мені, Юніс, про що йдеться,— сказав я поволі.

— Послухайте ви, американцю, не клейте з себе дурника,— кинула вона.— Я кохаю Майлза. З першого дня нашого знайомства. Кілька років тому я просила його одружитися зі мною. А він утік від мене. Просто в обійми моєї падлючої сестрички.

— А-а... — Це було все, що я спромігся сказати.

Вона опустила руки. Сльози лишили на її щоках сріблясті доріжки. Але вираз обличчя був спокійний.

— Якщо ви не будете баритись,— сказала вона,— ви ще зможете застати в себе ту дівчину. І тоді вечір не буде зіпсований остаточно.

Але Діді вже пішла, лишивши на столі цидулку, написану круглим шкільним почерком: «Я взяла на згадку ваше пальто. Може, колись ви схочете забрати його назад. Де мене знайти, Ви знаєте. Люблю Вас. Діді».

Коли я скінчив читати, задзвонив телефон. Я не хотів знімати трубку. Навряд чи сьогодні я вже почую щось приємне.

Повагавшись, я таки взяв трубку.

— Дуглас?— Це був Фабіан.

— Так.

— Сподіваюсь, я не відірвав вас від серйозних справ,— захихотів він з натяком.

— Ні.

— Я подумав, що ви схочете дізнатися про наслідки ще сьогодні.

— Звичайно.

У телефоні почулося зітхання.

— На жаль, усе склалося не так, як гадалося. Слоунові феноменально щастило. Завтра нам треба буде піти в банк.

— Скільки?

— Близько тридцяти тисяч,— відповів Фабіан спокійно

— Франків?

— Доларів.

— Сучий син,— вилаявся я і поклав трубку.

19

Наступного ранку мене чекала ще одна новина.

На таці поруч із сніданком лежала записка від Юніс: «Ніжне

Серце! О дев'ятій годині я поїду із Гштада. Ви знаєте, чому я це зроблю. Щиро Ваша Юніс».

Я знав.

Потім мені подзвонив Майлз Фабіан і запропонував зустрітися з ним об одинадцятій біля Швейцарського державного банку.

А потім мене заарештували. Принаймні я вирішив, що мене заарештували.

Коли я голився, з відразою розглядаючи в дзеркалі червоні стомлені очі, у двері постукали. Навіть не витерши обличчя, я відчинив. За дверима стояв помічник адміністратора, у бездоганно випрасуваному темному костюмі й білій сорочці, та кремезний, коротко стрижений сивий чоловік у темному плащі, підперезаному ременем.

— Містере Граймс,— сказав помічник адміністратора,— дозвольте увійти?

— Я голюся,— пояснив я.— І, як бачите, ще не вдягнений. — На мені були тільки піжамні штани, до того ж я стояв босоніж.

Помічник адміністратора сказав щось по-німецькому сивому, але той відповів тільки:

— Nein [1].

— Офіцер поліції Бругельман каже, що не може чекати,— сказав помічник, вибачаючись.

Офіцер поліції Бругельман пройшов повз мене в кімнату.

— Тільки після вас,— помічник злегка вклонився мені.

Я пішов у ванну кімнату, взяв рушник, витер з обличчя мильну піну і надяг халат. Бругельман стояв посеред кімнати, роздивляючись гаманець, защіпку з грошима і годинник, які лежали на письмовому столі; потім втупився у мої дві валізи, поставлені одна на одну на столику біля вікна.

«Діді,— подумав я,— вони дізналися про Діді».

Я не знав, у якому віці в Швейцарії дівчат вважають повнолітніми. Можливо, цей вік змінюється в кожному кантоні, як у багатьох країнах? Ми перебували в Бернському кантоні. Зважаючи на кількість тутешніх шкіл, повноліття в них, мабуть, досягають у двадцять один рік.

— Я вважаю ваш візит вторгненням,— кинув я холодно.— І вимагаю ваших пояснень.

Помічник адміністратора щось швидко заговорив по-німецькому. Поліцейський кивнув. Цей здоровань з гладкою червоною шиєю, що випирала над комірцем, рухався як автомат.

— Офіцер поліції Бругельман,— заторохтів помічник,— уповноважив мене пояснити вам, містере Граймс, що в нашому готелі сталася крадіжка. Вчора вночі. На п'ятому поверсі. Зникло коштовне діамантове кольє.

На п'ятому поверсі був номер Юніс.

— А яке це має відношення до мене? — спитав я з полегкістю. Принаймні Діді тут ні до чого.

— Учора вночі бачили, як ви скрадалися коридором,— сказав помічник.

— Я був у гостях,— пояснив я.— І зовсім не скрадався.

— Я тільки перекладаю, що мені кажуть,— мовив помічник з нещасним виглядом. Його місія йому дуже не подобалась, і, мабуть, у цей момент він шкодував, що колись вивчив англійську мову.

Поліцейський щось неголосно сказав.

---

[1] Ні *(нім.)*.

— Дама, яку ви відвідували,— переклав помічник адміністратора,— сьогодні вранці поїхала. Ви знаєте куди?

— Ні,— відповів я. І майже не збрехав. Я ніколи не питав у Юніс домашньої адреси. Її записка лежала в кишені мого халата. Я сподівався, що вона не вистромиться звідти.

Поліцейський щось буркнув доволі роздратованим тоном.

— Офіцер поліції просить дозволу зробити у вас обшук,— сказав помічник. Здавалося, слова застрягали у нього в горлі.

— А він має ордер на обшук? — запитав я, відчуваючи, що всім своїм єством я все-таки американець, який добре знає свої права.

Вони знов заторохтіли по-німецькому.

— Ні. Поки що,— відповів помічник.— Офіцер поліції Бругельман пояснив: якщо ви наполягаєте на подачі такого документа, він може відвезти вас до поліції, де ви зачекаєте, поки ордер випишуть. Але він попереджає, що це займе багато часу. Можливо, дві доби. І тоді не уникнути публічного скандалу. Адже тут багато іноземних репортерів. Бо в нас відпочивають дуже поважні люди.

— Усе це сказав в і н? — спитав я.

— Дещо я додав від себе,— зізнався помічник адміністратора.— А тепер вирішуйте самі.

Я подивився на Бругельмана. Той відвів очі вбік. У кімнаті було дуже тепло, але він навіть не розстебнувся.

— Гаразд,— сказав я. І сів на стілець.— Мені нема чого приховувати. Хай шукає. Але поспішайте. У мене об одинадцятій побачення.

Помічник переклав, і поліцейський на знак згоди кивнув головою. Потім показав мені, щоб я встав.

— Що він хоче? — запитав я.

— Він хоче оглянути стілець.

Я підвівся, дивуючись кмітливості поліцейського. Звичайно, якби кольє було сховане в стільці, я обов'язково сів би на нього. Відійшовши, я став спостерігати, як поліцейський спритно обмацує сидіння. Скінчивши, він чемно показав мені, що я можу сісти.

Потім швидко обшукав усі мої речі. Переглядаючи одяг, він чомусь затримав у руках мої лижні штани, і щось сказав помічникові адміністратора. Той, нервово смикаючи гудзик у себе на піджаку, переклав:

— Офіцер поліції Бругельман хоче знати, чи це ваші єдині лижні штани.

— Так,— відповів я.

— А те ви пуф до цього? — Очевидно, поліцейському набридла метушня з перекладом, і він запропонував свій варіант англійської мови.

— У Санкт-Моріці,— відказав я.— І в Давосі.

— У Санкт-Моріці? Маючи тільки о ц е? — недовірливо перепитав поліцейський.— А тепер ще й приїхали у Гштад?

— Вони зовсім непогано мені служать,— зауважив я.

— Скільки ви збираєтесь тут пробути, містере Граймс?

— Три тижні. А можливо, й більше.

Поліцейський похмуро повісив штани назад у шафу. Потім повернувся до мене спиною, дістав чорний блокнот у пластмасовій оправі й сів до письмового столу, щоб було зручніше писати.

— Мушу ще потурбувати вас кількома запитаннями,— сказав він.— Ваша адреса в Сполучених Штатах?

Я мало не сказав: «Готель «Святий Августін»,— але, схаменувшись, назвав свою адресу на Вісімдесят першій східній вулиці. Принаймні

мене не зможуть звинуватити у брехні, хоча це моє помешкання було таке саме тимчасове, як і всі інші.

— Професія? — Поліцейський писав, низько схилившись над столом.

— Я займаюся приватними капіталовкладеннями.

— Банк?

З виразу його обличчя я зрозумів, що мені доведеться пояснити це детальніше. Провалля ставало дедалі глибшим.

— Швейцарський державний банк. Цюріх.— Подумки я дякував Фабіанові за те, що він поклав наші «гроші для прогулянок» на кожного окремо.

— А в Америці?

— Я забрав усі гроші з Америки, маючи намір переїхати в Європу. Економіка...

— Чи були ви колись раніше під арештом? — урвав мене поліцейський.

— Послухайте, — звернувся я до помічника адміністратора. — Я гість вашого готелю. Вважається, що це один з кращих готелів у Європі. Я не повинен відповідати на запитання, що ображають мою честь.

— Але ж це звичайна поліцейська процедура. — Його гудзик уже ледь тримався на своєму місці. — Це стосується не тільки вас. Інших теж допитуватимуть.

Поліцейський, не підводячи голови від блокнота, й досі щось писав.

— Ви знаєте містера Майлза Фабіана? — спитав я.

— Звичайно. Містер Фабіан — один з наших давніх і почесних клієнтів, — сказав помічник адміністратора.

— От і чудово. Він — мій друг. Чому б вам не подзвонити йому і не розпитати його про мене?

Помічник щось швидко забубонів по-німецькому. Поліцейський ствердно кивнув, але сказав:

— Скажіть, чи були ви колись раніше під арештом?

— О боже! Звичайно, ні.

— Ще одна формальність. — Поліцейський встав. — Мені потрібен ваш паспорт.

— Навіщо він вам?

— Я мушу бути певним, що деякий час ви ще пробудете в Швейцарії, містере Граймс.

— А якщо я його вам не дам?

— Тоді мені доведеться вдатися до інших заходів. Наприклад, посадити вас у в'язницю. Швейцарські в'язниці мають добру репутацію. Але все-таки це в'язниці.

— Будь ласка, містере Граймс.— У голосі помічника адміністратора чулося благання.

— Я сьогодні ж постараюсь побачити адвоката, — зауважив я, дістаючи паспорт з гаманця.

— Це — ваше право, — буркнув Бругельман, запихаючи мій паспорт у кишеню свого плаща. — Думаю, нам з вами ще випаде нагода побалакати. А на сьогодні все.— Він кивнув і вийшов.

Помічник адміністратора заломив руки.

— Від імені адміністрації ласкаво прошу нам пробачити. Все це просто жахливо.

— Невже? — Я зовсім не збирався полегшувати йому життя.

— У всьому винні безтурботні багаті жінки, що не знають справжньої ціни грошам, — виправдовувався він. — Вони можуть забути в

поїзді якусь коштовну прикрасу, а потім битися в істериці. На щастя, ми у Швейцарії...

— Знаєте, друже, не можу сказати, що почуваю себе надто щасливим у вашій Швейцарії, — урвав я його. В цей момент я навіть пожалкував, що напередодні ми придбали тут ділянку землі.

— Ми зробимо все, що в наших можливостях, містере Граймс, — шанобливо запевнив помічник адміністратора.— Ми цю справу так не залишимо.

— То заберіть принаймні назад мій паспорт, — попросив я. — Гадаю, це у ваших можливостях. Я хочу поїхати з Швейцарії. І якнайшвидше.

— Розумію, — кивнув він. — Дозвольте мені висловити, містере Граймс, глибоке переконання в тому, що ви — не злочинець.

— Дякую, — кивнув я неприв'ітно.

— Я зроблю все, що можу, — ще раз повторив він і пішов.

Фабіан чекав на мене біля банку. Він був у своєму тірольському убранні і мав чудовий вигляд, як, зрештою, й завжди. В усякому разі ніхто не міг би запідозрити, що цієї ночі він програв тридцять тисяч доларів. Побачивши мене, Фабіан усміхнувся, але потім спохмурнів, розгледівши, мабуть, вираз мого обличчя.

— Друже мій, що сталося? — запитав він.

Я не знав, з чого почати, тому сказав:

— Усе гаразд.

— Я вже чув про Юніс. Маю на увазі її від'їзд. Уявляю собі, який це для вас удар! — Його співчуттю не було меж.

— Давайте спочатку владнаємо наші справи,— запропонував я. Про Юніс ми з ним побалакаємо іншим разом, коли я трохи охолону і зможу втриматись від того, щоб не заїхати йому по зубах.

— Я почуваю себе дуже винним, — спробував виправдатись він, коли ми увійшли в приміщення.— Проте Слоуну щастило, як ніколи. Я дав йому розписку, та він зажадав готівкою. Тоді я пообіцяв сплатити борг до четвертої години. Я вже подзвонив у Цюріх, але потрібно відбути якісь формальності... — Він знизав плечима. — Примхи швейцарських банків!

Після того, як усе було закінчено, Фабіан сказав:

— Я пообіцяв Лілі покататися сьогодні з нею на лижах. Думаю, ми не будемо їй нічого розповідати про цю маленьку прикрість?

— Не будемо, — погодився я.

Біля машини, яку він залишив за кілька ярдів від банку, Фабіан раптом зупинився.

— Послухайте, Дугласе, ви мене дуже непокоїте. Надто вже похмурий. Адже це дурні гроші. У нас ще стільки всього попереду...

— Не в тім річ,— урвав я його і розповів про візит поліцейського. Про Діді Уейлс і Юніс я не сказав нічого.

Фабіан захихотів, ніби я розповів йому щось дуже кумедне.

— А ви справді не брали того колье? — спитав він.

— Майлзе, бісова ваша душа, — обурився я. — За кого ви мене маєте?

— Ну, бачте, ми ще так мало знаємо один одного, хлопчику мій,— сказав він ухильно. — До того ж ви деякий час працювали в готелях.

— Тільки в одному готелі, — уточнив я. — І все, що там можна було взяти, це пару дешевих запонок.

— А як я вам ще дещо нагадаю? — сказав Фабіан. Я зрозумів, що він справді вважає мене здатним на крадіжку. — Дещо набагато коштовніше, ніж запонки.

Я грубо вилаявся і запропонував:

— Ходімо краще на гірку.

До готелю ми їхали мовчки. Навряд чи цей день можна назвати найщасливішим в історії нашого знайомства.

Фабіан катався непогано, в його рухах відчувалася добра школа. Але він не ризикував, тому я залишав його і Лілі далеко позаду. Побачивши мене вранці, Лілі почала була розпитувати:

— Скажіть, Ніжне Серце, що ви вчинили з моєю сестрою, що вона втекла серед ночі, нікого не попередивши?

— Спитайте краще у неї самої, — ухилився я від конкретної відповіді. — Якщо ви її взагалі коли-небудь побачите.

— В усьому винний, мабуть, цей південний вітерець, — сказала Лілі. — Він усім псує настрій.

Коли ми вже обідали у клубі, туди несподівано заявився Слоун. Він підійшов до нас, гупаючи лижними черевиками набагато гучніше ніж треба. Обличчя його сяяло радістю перемоги. Побачивши Слоуна, я відклав ніж і виделку. У мене пропав апетит.

— Привіт! — вигукнув він. — Сьогодні чудовий день.

— Еге ж, — буркнув Фабіан, посьорбуючи вино.

— Ви не хочете запросити мене до свого столу? — спитав Слоун.

— Ні, — спокійно відповів Фабіан.

Слоун гмукнув, але очі його світилися ворожістю.

— Що я люблю, — проказав він голосно, — то це гомоніти з нікчемними гравцями. — Він дістав з кишені якийсь папірець і помахав ним у Фабіана перед носом. — Сподіваюся, ви не забули про це?

— Не будьте грубим, — холодно відказав Фабіан. — З нами дама.

— Добридень, мем, — уклонився Слоун, ніби щойно помітив Лілі. — Здається, ми з вами вже бачилися торік.

— Я вас добре пам'ятаю, сер, — сказала Лілі, категорично перепинивши його спроби заговорити з нею. Слоун підкреслено дбайливо склав папірець і заховав його в кишеню. Потім переключив свою увагу на мою персону й поплескав мене по плечу.

— А ви чого тут отираєтесь, Граймсе? Якщо мене пам'ять не зраджує, ви зламали були ногу?

— Діагноз, на щастя, не підтвердився, — пояснив я.

— У чиї ще кімнати ви встигли вдертися, красунчику?

Я стривожено озирнувся. Слоун говорив дуже голосно, але, здається, всі були зайняті своїми справами.

— Поки що ні в чиї, — відповів я стримано.

— Цей молодик — великий жартун, — вів своєї Слоун. — Він взуттєвий фетишист.— Слоун грубо заіржав, і його очі набігли кров'ю.— А як посувається торгівля годинниками? — загорлав він.— Шукаєте щастя в цьому місті?

— Забирайтеся геть, Слоуне, — сказав я і раптом відчув, що до мене повертається апетит.

Той засміявся.

— Стережіться цього молодика, — застеріг він Фабіана. — Він любить жартувати. А тепер, оскільки мене не запрошують до товарист-

ва, я краще піду покатаюся. Не забудьте, Фабіане, я чекатиму на вас о четвертій. — Цього разу Слоун уже не жартував.

Коли він пішов, Фабіан зітхнув.

— І оце з такими типами доводиться мати справи, — поскаржився він.

— Американець, — підсумувала Лілі. І, збагнувши, що сказала, поклала свою руку на мою. — Вибачте, Ніжне Серце. Я не хотіла вас образити.

— Американці — такі самі люди, як і всі інші, — сказав Фабіан.— Я бачив деяких англійців...

— Я теж, — погодилась Лілі.

— Вибачаю вам усім, — припинив я дискусію.— А чи не час нам замовити ще одну пляшку вина? — Я потребував якоїсь розрядки після цілої низки прикрощів. Крім того, я весь час переборював бажання виказати Лілі і Фабіанові, що знаю про їхні стосунки з Юніс, і помститись їм, розголосивши деякі деталі моєї першої зустрічі з Лілі. Проте це тільки на довгий час зіпсувало б наші відносини, не давши мені бажаного вдоволення. Тому я вирішив зосередитись на їжі, вині й порожній балачці з Фабіаном і Лілі.

— Містере Фабіан, містере Фабіан... — У ресторан забіг молодий лижний інструктор, голос його тремтів від хвилювання. Лижні інструктори ніколи не обідають в одному залі з членами і гостями клубу, тому присутні поглянули на хлопця з відвертим невдоволенням.

— Що сталося? — Фабіан дав знак хлопцеві, щоб той не кричав.

— Ваш приятель... — запинаючись, почав той пояснювати, — містер Слоун... Вам краще піти зі мною. Він саме збирався надіти лижі...

— Не так голосно, Гансе, — спробував заспокоїти його Фабіан. Він пам'ятав усі імена. Це було однією з причин його широкої популярності серед офіціантів та консьєржок. — То що все-таки скоїлося?

— Йому стало погано, — сказав інструктор. — Він упав. Думаю, що він уже мертвий.

Фабіан поглянув на мене, в його очах майнув якийсь дивний вираз. Можу заприсягтися, що то було вдоволення.

— Дурниці! — сказав він різко. — Я піду подивлюся сам. Лілі, вам краще лишитися тут. Дугласе, можете ви піти зі мною? — Він піднявся й повагом рушив до виходу, знаючи, що на нього дивляться всі присутні в залі. Я пішов за ним. Наші черевики гупали так, що здавалося, ніби то цілий піхотний полк крокує мостом. Жалобний барабанний дріб по американцю, в кишені якого лежить розписка на тридцять тисяч доларів.

Біля підйомника зібралася невеличка юрба. Усі мовчали. Слоун лежав горілиць, дивлячись у небо. Ще один лижний тренер тер снігом його обличчя, червоне й зелене водночас. Фабіан опустився на коліно й розстебнув замок на куртці Слоуна та гудзики на його сорочці. У Слоуна були волохаті груди. Я відчув, що мене так трусить від холоду, аж клацають зуби. Фабіан нахилився і приклав вухо до грудей Слоуна.

— Треба відвезти його вниз, у лікарню, — порадив він лижним інструкторам. — І чим скоріше, тим краще. — Він закрив обличчя долонями, ніби хотів приховати своє горе. — Бідолаха, — сказав він. — Не можна було йому так сильно пиячити. Висота і холод... Я поїду разом з вами, — кинув він інструкторам. — Дугласе, можна вас на хвилинку? — Він обійняв мене за плечі, і ми відійшли убік, двоє друзів, приголомшені горем, що спіткало їх так несподівано.

— Дугласе, хлопчику мій, — сказав неголосно Фабіан, погладжую-

чи моє плече і ніби заспокоюючи мене. — Я поїду разом з ними. Треба витягти розписку. Ви не пам'ятаєте, в якій вона кишені?

— Так, треба віддати останню шану небіжчику, — погодився я. — У лівій.

— Ви просто молодець, Ніжне Серце,— мовив захоплено Фабіан.— Тільки-но в когось станеться сердечний удар, ви вже тут, як вродилися. — Потім він відпустив мою руку і голосно сказав: — Ідіть до Лілі і сповістіть їй цю сумну новину. Бідолашна буде дуже переживати. Вам треба її підтримати.

Фабіан повернувся і, низько схиливши голову, пішов до інструкторів. А я попрямував у клуб, де ми з Лілі випили ще по чарці бренді.

20

Коли я повернувся в готель, портьє переказав мені, що містер Фабіан чекає на мене в своєму номері. Ми доволі довго просиділи з Лілі у ресторані і добряче випили. Смерть заохочує до застілля.

Розлучилися ми з нею біля перукарні.

— Не бачу потреби псувати собі цей вечір, — сказала вона.

Пообідавши, ми спустилися з гори підйомником. Їхати на лижах після того, що сталося, було б блюзнірством. Жоден з нас не згадував про Юніс.

— Які були останні слова, що ви їх сказали тому чоловікові? — спитала Лілі, поки ми повільно спускалися в долину.

— Забирайтеся геть, — повторив я.

Вона кивнула головою.

— Так, я теж пригадала. Привітались і розпрощались. — Вона обвела рукою засніжені гори. Десь високо в небі над нами ширяв орел. — Люди помирають і в гірших місцях. І чують на прощання гірші слова. Якби в світі існувала справедливість, він мав би позбавити свою дружину спадщини.

— Я впевнений, що він цього не зробив.

— Я сказала: «Якби у світі існувала справедливість».

— А ваш чоловік теж мав би позбавити в а с спадщини?

— Не будьте таким типовим американцем, — сказала вона.

Ми замовкли.

По дорозі до готелю я зайшов у магазин і купив собі пальто. Нехай Діді Уейлс згадує мене на здоров'я. А пальто — не така вже й велика ціна за її відсутність.

Коли я зайшов у номер Фабіана й Лілі, той саме пакував речі. Майлз не звик подорожувати порожнем. У двох кімнатах стояли чотири великі валізи. Як завжди, скрізь були розкидані газети, розгорнуті на фінансових сторінках. Фабіан укладав речі швидко і охайно: в одну валізу — взуття, у другу — сорочки, складені акуратними стосиками.

— Я повезу небіжчика на батьківщину, — повідомив він. — Це — найбільше, чим я можу йому допомогти. Як ви гадаєте?

— Я цілковито з вами згодний.

— Ви мали рацію, — сказав Фабіан. — Наша розписка лежала в лівій кишені. Усі формальності з перевезенням тіла будуть закінчені до вечора. Швейцарці не баряться, коли треба відправити додому мертво-

го іноземця. Йому було всього п'ятдесят два роки. Він забагато метушився. Я подзвонив його дружині. Вона мужньо знесла цей удар. Завтра вона зустрічатиме мене й труну в аеропорту Кеннеді. Вона вже розпочала підготовку до похорону. До речі, ви не знаєте, де Лілі?

— Пішла зробити зачіску.

— Незворушна жінка. За це вона мені й подобається. — Він зняв телефонну трубку і попросив з'єднати його з перукарнею. Чекаючи на відповідь, спитав мене: — Ви зможете завезти нас завтра в Женеву?

— Якщо поліція випустить мене з міста, — нагадав я. — Мій паспорт і досі у них.

— Ах, так, — похопився Фабіан. — Мало не забув. — Він дістав з кишені паспорт і поклав його на стіл. — Ось ваш документ.

— Як вам пощастило його забрати? — спитав я. Хоча, по правді, мене це чомусь не здивувало. З одного боку, я вже звик до його опікувань, з другого — не відчував за собою провини.

— Коли я повернувся до готелю, мені віддав його помічник адміністратора, — пояснив Фабіан. — Кольє знайшлося.

— Хто ж його вкрав?

— Ніхто. Дама заховала його в лижний черевик і забула, де поклала. А її чоловік сьогодні вдень його знайшов. Помічник адміністратора заніс вам у номер письмове вибачення. На вас чекає також розкішний букет квітів і кілька пляшок шампанського... Алло! Алло! — закричав він у трубку. — Покличте, будь ласка, леді Еббот. — Потім обернувся до мене. — Ви нічого не маєте проти, якщо залишитесь на деякий час самі?

— Одверто кажучи, я нічого так гаряче не бажаю.

Від здивування у Фабіана брови поповзли угору.

— Тобто... — почав був він.

— У мене таке відчуття, ніби я вже кілька тижнів беру участь у марафоні, — признався я. — Мені треба відпочити.

— А мені здавалося, що ви непогано розважаєтесь. — У його голосі пролунав докір.

— Кожна людина має право на свою думку, — зауважив я.

— Лілі, — сказав Фабіан у трубку. — Я повинен завтра вилетіти до Америки. На два-три тижні. Хочеш поїхати зі мною? — Він хвилину слухав, потім усміхнувся. — Моя люба дівчинка! Тоді швидше повертайся, щоб устигла зібратися. — Він поклав трубку. — Вона дуже любить Нью-Йорк. Ми зупинимось у «Сент-Реджісі». Я кажу вам це на той випадок, якщо ви схочете нас розшукати.

— Як же ви обійдетесь без звичної розкоші?

Фабіан знизав плечима.

— Цей готель дуже зручний, — мовив він. — До того ж мені подобається їхній бар. Так чи так, а мені однаково треба було б злітати в Америку. У мене там є справи. Можливо, ми підскочимо на якийсь тиждень у Палм-Біч. Після похорону.

— Америка — дуже черства країна.

— Мені вчувається у вашому голосі образа, Дугласе. — Він потримав у руках пухнастий светр.— Мабуть, він мені не знадобиться.

— У Палм-Бічі, мабуть, таки ні.

— Ви говорите так, ніби я їду розважатись, — Я відчув м'який докір. — Повірте мені, я з більшою насолодою поїхав би з вами в Італію. До речі, вам треба буде залагодити там для мене, пробачте, для нас, одну справу. У мене є там один знайомий італієць. Його прізвище

Квадрочеллі. Цим італійцям щастить з іменами. Я пошлю йому телеграму, щоб він чекав вас. І ви разом проведете одну нескладну операційку.

— Яку саме?

— Знову цей недовірливий тон!

— Але ж вашу останню операційку аж ніяк не можна назвати успішною.

— Так усе ж обійшлося! — весело вигукнув Фабіан.

— Я не думаю, що в наших справах ми повинні вірити в с і м до кінця.

Фабіан засміявся, демонструючи прегарні білі зуби.

— Хіба ж про це дізнаєшся наперед? А крім того, я наближаюся до такого віку, коли...

— Майлзе, вас і дубцем не доб'єш,— заперечив я.— І ви самі це чудово знаєте.

Він знову засміявся.

— І все-таки ви повинні зустрітися з доктором Квадрочеллі. Поясніть йому, будь ласка, чому я не зміг приїхати сам. Ви знайдете його в Порто-Ерколе. Туди дві години їзди від Рима. Чудове містечко. Я збирався провести в ньому не менше двох тижнів. Там є гарний невеличкий готель на самому березі моря. Називається «Пелікан». Ідеальне місце, щоб побути удвох з жінкою. — Він зітхнув, згадуючи той гарний готель. — Лілі від нього просто в захваті. Може, ми поїдемо туди трохи згодом. Попросіть номер з великим балконом. А в нашого доктора неподалік звідти вілла.

— Що мене чекає ц ь о г о разу?

— Передусім я б хотів, щоб ви не були такий похмурий. Я люблю оптимістичних партнерів.

— У мене не такі сталеві нерви, як у вас.

— У мене теж. Вино.

— Що?

— Ви питали мене, що вас чекає цього разу. Я маю намір зайнятися виноробством. Друже мій, люди тепер так п'ють, що було б страшенною дурістю випустити з рук таке діло. Ви помітили, як зростають ціни на вино? Особливо в Америці.

— Не мав нагоди.

— Тоді повірте мені, що це справді так. У Квадрочеллі невеликий маєток поблизу Флоренції. Він виробляє пречудове к'янті. Але в мізерній кількості. Тільки для себе і своїх друзів. Його маєток оточений невеличкими фермами, на яких теж займаються виноробством. Торік ми з ним вирішили скупити все вино в околиці, розлити його в пляшки і під назвою «Квадрочеллі» надсилати у Штати просто в ресторани. Без втручання будь-яких посередників. Уявляєте собі переваги цього бізнесу?

— Поки що ні,— признався я.— Мені досі не траплялося уникати посередників у бізнесі. Але в и, мабуть, знаєте, як це робиться.

— Головне, щоб ви повірили в це, — сказав Фабіан. — Звичайно, в діло треба буде вкласти певну суму грошей. Торік ні в мене, ні в містера Квадрочеллі їх не було.

— А тепер вони у вас є.

— У н а с є. Перша особа множини, мій друже. — З виглядом старшого брата він погладив мене по руці. — Від сьогодні і назавжди. Я вже зв'язався з містером Квадрочеллі, тепер він саме робить обрахунки. Я був би вам дуже вдячний, якби ви їх переглянули, а потім зателефонували мені в Нью-Йорк. І взагалі було б непогано, якби ви

дзвонили мені кожні два-три дні, скажімо, о десятій ранку. Може, ще щось підвернеться.

— Атож, — сказав я.

— Це сприятиме правильному кровообігу всередині нашої фірми,— додав він весело. — Передайте містеру Квадрочеллі, що я тим часом поцікавлюсь американськими ресторанами. У мене там є деякі знайомі.

— Майлзе! — сказав я.— Скільки ще цікавих ідей спаде вам на думку, а потім звалиться на мою голову?

Він засміявся.

— Ідей поки що немає, вони мене не цікавлять, Ніжне Серце. А ви повинні бути мені вдячні.

— Я вам дуже вдячний.

— Після вечері, — мовив Фабіан, — я вам дам номер телефону і адресу Квадрочеллі. А також адресу мого кравця у Римі. Скажіть йому, що ви мій друг і замовте собі все нове. А ваш теперішній одяг викиньте на смітник. Я вас не дуже образив?

— Навпаки, — відповів я бадьорим голосом. — Я вас добре зрозумів. Коли ми знову побачимось, я вас уже не компрометуватиму.

— Ну от і чудово,— підсумував він. — Може, дати вам і телефони гарненьких італійських дівчат?

— Ні. Якщо ви нічого не маєте проти, з цим я упораюся сам.

— Я просто хотів зберегти вам час.

— А я нікуди не поспішаю.

— Колись ми таки виженем з вас старого, нудного пуританина. А поки що я сприйматиму вас таким, який ви є.

— Так само, як і я вас.

Він увесь час ходив з кімнати в кімнату, збираючи одяг. На цей раз він приніс із спальні новий синій тірольський жакет.

— Дугласе, на вас це виглядатиме чудово, — сказав Фабіан. — А на мене він трохи завеликий. Берете?

— Ні, дякую. З мене вистачить лижних прогулянок на цей сезон.

Він сумно кивнув головою.

— Я вас розумію. Після всього, що сталося, настрій не для катання. До речі, ви не розкажете мені, чого втекла Юніс?

— Ні.

— Мені дуже шкода, що ви не послухалися моєї поради, — мовив Фабіан. — Це була розумна порада.

— Облиште, Фабіане. Юніс мені все розповіла. — Не знаю чому, але нараз вигляд цього випещеного чоловіка у бездоганному костюмі і з гарною модною зачіскою роздратував мене. — Усе про вас. Або принаймні дуже багато.

— Не уявляю собі, що ви маєте на увазі, друже мій.— Він саме складав у куток валізи кілька пар шкарпеток.— Що це вона могла вам нагородити?

— Вона любила вас.

— Дуже добре!

— У вас з нею був роман. І я не хочу підбирати чиїсь покидьки.

— Дуже добре, — повторив він. — І це все, що вона сказала?

— Ні, ще багато чого.

— Мій друже, відколи я вас знаю, — сказав Фабіан, — мене непокоїть ваша цнотливість. Ви надто вразливі. У всіх людей бувають романи. Це — вияв життя. Ви бачили коли-небудь наречену, в якої не було роману з кимось із гостей на її весіллі?

— Але ви повинні були мені сказати, — зауважив я, відчуваючи, що верзу дурниці.

— А що, власне, сталося? Будьте розумною людиною. Я запропонував її вам з найкращими намірами. Можу вас запевнити, Юніс — чудова дівчина. І в ліжку, і взагалі.

— Але вона хотіла одружитися з в а м и!

— Миттєва примха. По-перше, я для неї застарий.

— Не кажіть. Майлзе. П'ятдесят років — це не так багато.

— Мені не п'ятдесят. Якщо хочете знати, мені набагато більше.

Я недовірливо поглянув на нього. Якби він при першій нашій зустрічі не сказав, що йому п'ятдесят, я б не дав йому більше сорока років.

— Скільки ж вам? — запитав я.

— У наступному місяці мені виповниться шістдесят.

— Колись ви повинні будете відкрити мені свою таємницю.

— Нехай колись.— Він рішуче застебнув валізу.— Юніс належить до тих жінок, які не думають про майбутнє. У чоловікові, який їм сподобався, вони вбачають тільки коханця і зовсім не уявляють собі стару знесилену людину, яка через кілька років сидітиме в капцях біля каміна. Сподіваюся, ви нікому не розповідатимете про те, що тут дізналися.

— А Лілі знає?

— Ні, — коротко відповів він. — Як бачите, я щиро бажав допомогти вам з Юніс.

— Тільки вийшло це не дуже вдало, — зазначив я.

— Шкода.

Я мало не розповів йому й про те, як знайшов у своєму ліжку голу Діді Уейлс, але відчув, що ця історія навряд чи підніме мою репутацію в очах Фабіана.

— У певному розумінні, — підсумував я, — для всіх нас краще, що Юніс поїхала додому.

— Можливо, ви маєте рацію,— погодився він.— Але хтозна, хтозна... До речі, вам нічого не треба передати в Америку? Може, комусь подзвонити?

Я замислився.

— Подзвоніть моєму братові у Скрантон, — надумав я врешті і записав Фабіану адресу Хенка. — Спитайте, як його справи. І скажіть, що в мене все гаразд. Що я знайшов друга.

— І то доброго друга, — задоволено всміхнувся Фабіан. — Кому ще подзвонити?

Повагавшись, я сказав:

— Нікому.

— Гаразд. — Фабіан поклав папірець з братовою адресою в кишеню. — А тепер, якщо ви не заперечуєте, я зроблю кілька йогівських вправ перед тим, як прийняти ванну. Сподіваюся, за цей час ви встигнете переодягтися до вечері?

«Йогівські вправи», — подумав я, виходячи з його розкішного номера. Можливо, й мені треба буде цим зайнятися.

Я простежив, як над женевським аеропортом Куентрен знявся літак, серед пасажирів якого були Фабіан, Лілі і труп Слоуна. Небо було сіре, сіявся дрібний дощик. Я казав, що хочу побути на самоті, і нетерпляче очікував їхнього відльоту, як школяр чекає на канікули, але тепер відчув себе покинутим і самотнім. В моїй кишені лежав папірець з адресами Квадрочеллі, кравця і майстерні, де шиють сорочки, список

ресторанів і церков, які Фабіан рекомендував мені відвідати. Але я насилу подолав спокусу купити квиток на наступний рейс у Нью-Йорк. Так почуває себе людина, змушена нидіти на самоті в той час, як інші пішли на веселу вечірку.

А що, як їхній літак розіб'ється? Тільки-но я подумав таке, все видалося мені можливим. Але чому я про це подумав? Як колишній льотчик я завжди цікавився причинами авіакатастроф і знав, як багато причин може до цього призвести. Я уявив собі, як Фабіан падає у холодному повітрі і в останню мить, перш ніж пірнути в океан, сповіщає Лілі свій справжній вік.

За останній час я вже бачив дві смерті — спочатку той старий у «Св. Августіні», потім — Слоун. Невже буде ще й третя? Чи, може, на грошах, які я вкрав, лежить прокляття? Може, не треба було відпускати Фабіана? Як я житиму без нього далі? Якби я міг якимсь чудом повернути літак, я б зараз помчав по квіти для мого приятеля.

У цю вогку погоду Європа здавалась мені повною пасток. Можливо, подумав я, йдучи до «ягуара», Італія виправить мій настрій. Але не дуже вірив у це.

21

По дорозі з Женеви у Рим я з почуття обов'язку відвідав усі церкви і ресторанчики, які рекомендував мені Фабіан. Ніяких звісток про катастрофу літака над Атлантичним океаном не надходило. Погода була чудова, «ягуар» ішов упевнено і швидко, країна, якою я подорожував, була прекрасна. Про таку мандрівку я мріяв змалку і тепер мав би відчути повну насолоду від неї. Та, в'їхавши в Рим і опинившись на просторій Пьяцца дель Пополо, я вперше в житті по-справжньому відчув, що то значить бути самотнім. Слоун таки взяв наді мною реванш.

Зазираючи у план міста, я дістався до «Гранд-Отелю», також рекомендованого Фабіаном. Машини в місті гасали, мов навісні, здавалося, всі водії з глузду зсунулися. Мене не покидало відчуття, ніби ось-ось я не туди заверну й загублюся в цьому місті, повному ворогів.

Кімната, яку мені дали в готелі, була завелика для мене і, незважаючи на сонячну погоду, надто темна. Я розвісив у шафі свій одяг. Фабіан сказав мені, що Квадрочеллі кудись поїхав і повернеться додому тільки в кінці тижня. А сьогодні був понеділок. Отже, попереду чотири дні: я міг розважатись або впасти у відчай.

На дні валізи я побачив конверт, який дала мені Евелін Коутс. Десь у мене були записані ім'я, адреса і телефон її приятеля з посольства. Я знайшов їх у нотатнику. Лорімер, Девід Лорімер. Евелін просила не дзвонити йому на роботу. Була перша година дня, час, коли він міг приїхати додому обідати. Я вже тиждень ні з ким не спілкувався, відгороджений від усіх бар'єром мови, тому був би радий, якби містер Лорімер запросив мене пообідати разом з ним. Минули ті часи, коли я міг сам один висиджувати довгі ночі у «Св. Августіні». Я сумував за Фабіаном і Лілі, мені бракувало рідного звучання англійської мови і багато чого іншого.

Я назвав телефоністці номер. І за хвилину почув, як чоловічий голос сказав:

— Pronto[1].

— Говорить Дуглас Граймс, — повідомив я. — Евелін...

[1] Слухаю *(італ.)*.

— Знаю, — не дав мені доказати голос. — Звідки ви телефонуєте?

— Я спинився у «Гранд-Отелі».

— Буду у вас через п'ятнадцять хвилин. Ви граєте в теніс?

— Я...— Що це, може, пароль? — Трохи.

— Я саме збирався їхати в клуб. Нам потрібен четвертий гравець.

— Але я нічого не маю з собою...

— Усе необхідне візьмемо в клубі. А в мене є зайва ракетка. Зустрінемось у барі. У мене руда чуприна. Спробуйте не впізнати мене.— І він одразу ж поклав трубку.

У бар зайшов довготелесий рудий чоловік, хода його була енергійна і пружна. Він мав доволі довгу зачіску, принаймні для дипломата, різко виліплене обличчя, густі руді брови і трохи кирпатий ніс. Він сказав правду: не впізнати його було важко. Ми потисли один одному руки. Чоловік був приблизно мого віку.

— Я знайшов у себе старі тенісні черевики. Який у вас розмір?

— Десятий.

— Чудово. Вони вам прийдуться якраз.

Його блакитний двомісний «альфа-ромео» з відкритим верхом стояв біля готелю, заважаючи вуличному руху. Біля машини на нас чекав поліцейський з лицем мученика. Він стиха щось проспівав Лорімеру своїм музичним голосом, той умить з ним домовився, і ми поїхали. Лорімер їздив одчайдушно, як і його колеги італійці, і я не знаю, як нам пощастило дістатися живими до місця. За весь цей час він заговорив тільки один раз.

— Перед вами вілла Боргезе,— сказав він, коли ми в'їхали у парк.— Вам треба відвідати цей музей.

— Дякую за пораду,— сказав я. У мене почав з'являтися інтерес до музеїв. Та й Фабіану буде приємно почути, що я там побував. Бо він теж радив відвідати цей музей. «Особливо зверніть увагу на Тіціана»,— рекомендував він.

Коли ми в'їхали у ворота клубу, Лорімер зупинив машину в затінку тополь. Там уже стояло кілька авто, але їхніх власників не було видно. Я хотів відчинити дверцята, проте Лорімер простягнув руку і торкнув мене за плече.

— Воно з вами? — спитав він.

— Так.— Я дістав з внутрішньої кишені піджака конверт і віддав його Лорімеру. Той, навіть не глянувши, запхнув його собі в кишеню.

— Евелін написала мені, що ви маєте бути в Римі. Дякую, що не подзвонили у посольство.

Ми вийшли з машини. Лорімер узяв з собою стару тенісну сумку. Поки ми йшли до приміщення клубу, він сказав:

— Я радий вас бачити. У цей час важко з кимось домовитись пограти. Я люблю розім'ятись до обіду, а італійці — після. Фундаментальна різниця між двома цивілізаціями. Вона ніколи не зникне.— Він помахав двом присадкуватим чоловікам, що грали на одному з кортів.— За хвилину буду! — гукнув він.

Чоловіки ще тільки розминались, але рухалися дуже спритно.

— Боюся, що зіпсую вам гру,— сказав я, спостерігаючи за ними.— Я не грав багато років.

— Хай це вас не тривожить,— заспокоїв він.— Тільки намагайтесь триматися ближче до сітки. Вони не витримують енергійного натиску.— Лорімер усміхнувся. Це була добра дружня усмішка.

Черевики мені підійшли, шорти й теніска виявилися заширокі, але грати в них було можна.

— Якщо з вами є цінні речі, візьміть їх краще на корт,— порадив Лорімер.— Зрідка тут трапляються деякі непорозуміння. І ні в якому разі не залишайте свого паспорта, бо за якийсь місяць зможете прочитати в газеті, що сіцілієць на ім'я Дуглас Граймс заарештований за торгівлю наркотиками.— Я помітив, що разом з годинником і гаманцем він забрав також конверт Евелін.

Гра дала мені набагато більше задоволення, ніж я очікував. Завдяки лижам я зберіг пристойну спортивну форму. Доктор Райєн мав рацію, моя хвороба не заважала займатися спортом. Лорімер встигав бігати по всьому корту, відбиваючи удари. Як він і попереджав, італійці не витримали енергійного натиску, і перші два сети ми виграли. Але потім я намуляв собі водянку на великому пальці, і мені довелося припинити гру. А шкода.

Після душу італійці запросили нас на обід у цьому ж клубі.

— Скажіть мені,— запитав Лорімер,— ви перший раз у Римі?

— І перший день,— відповів я.

— Тоді ми не будемо тут обідати. Поїдемо туди, де годують туристів. «Tre scalini» [1] на п'яцца Навона. — Я кивнув на знак згоди. Фабіан теж згадував це місце.— Коли мої знайомі приїздять у Рим,— сказав Лорімер,— я завжди кажу їм: поводьтесь, як звичайні туристи, робіть усе, як усі. Відвідайте Ватікан, Сікстинську капелу, замок Сант-Анджело, подивіться Мойсея, Форум і таке інше. За сотні років у тутешніх маршрутах ніщо не змінилося. А читати в Римі треба Стендаля. Ви знаєте французьку мову?

— Ні.

— Шкода.

— Жаль, що я не можу знов піти до школи.

— За цим шкодуєте не тільки ви,— сказав він.

— Ну, як вам сподобався обід? — спитав Лорімер. Ми сиділи на прикрашеній чотирма велетенськими жіночими фігурами терасі, що виходила на велику гору.

— Чудовий! — захоплено вигукнув я.

— Не говоріть так голосно,— порадив він.— У певних колах тут існує доктрина, що добре попоїсти — ознака невихованості. Ви можете надбати собі погану репутацію, яка ускладнить ваше життя.

— Гаразд. А я можу казати, що мені подобається цей краєвид?

— Скажіть, що ви випадково проїжджали по п'яцца Навона. Пізно ввечері. Та й то, якщо хто-небудь перший заговорить про це.— Він задумливо подивився на гору.— Вони змушують відчувати нашу мізерність, правда?

— Хто вони?

— Ці статуї. Це одна з причин, чому я люблю Рим більше, ніж Нью-Йорк. Тут відчуваєш себе маленьким і непомітним через близькість релігії і мистецтва, а не через сталеві хмарочоси страхових компаній.

[1] «Три сходинки» *(італ.)*.

— А ви тут уже довго живете?

— Не дуже. Тільки ці сучі сини вже хочуть витурити мене звідси.— Поки ми чекали обіду, Лорімер розпечатав конверт і швидко переглянув сторінки. Коли принесли вино і першу страву, він заховав усе в кишеню.— Ось навіщо все це потрібно,— сказав він, торкнувшись конверта.— Вони полюють на мене. Я знаю це, і вони знають, що я знаю, але вони чекають, коли я зроблю бодай один хибний крок. Я написав кілька звітів, які... ну, скажімо... не викликали ентузіазму в певних колах. Я проштовхнув кілька контрактів. Евелін теж має до цього відношення, по лінії правосуддя, але над нею теж висить дамоклів меч. Ми хочемо допомогти декому в цій прекрасній і жалюгідній країні, де люди непогані, але пойняті розпачем... Не хваліться нікому, що ви знайомі зі мною. За мною постійно стежать. Коли я повертаюсь до свого робочого кабінету, я бачу, що всі мої папери порушено. Я не видаюся вам параноїком?

— Я нічого про все це не знав,— сказав я.— Хоча Евелін натякала...

— Таке вже бувало, і, виходячи з того, що діється тепер у Вашінгтоні, може повторитися знову. Згадайте про Маккарті... І ви думаєте, вони схочуть мене терпіти?

Я знизав плечима.

— Я мало на цьому розуміюсь.

Лорімер якось дивно поглянув на мене.

— Що то американці! — Він сумно похитав головою.— Я знаю, що мені залишилося жити тут тільки до наступних виборів. А потім мене переведуть у якусь маленьку африканську країну, де що три місяці відбуваються державні перевороти, під час яких вистрілюють усіх американських дипломатів. Приїздіть до мене туди в гості.— Він гірко посміхнувся і налив собі вина. Але переляканим він не здавався.— Боюсь, я не зможу приділити вам часу на цьому тижні. Мені треба на кілька днів виїхати в Неаполь. Але в суботу я повернуся, і ми могли б ще раз зіграти з вами в теніс, а ввечері — в покер. Там будуть самі журналісти, нікого з дипломатів... Евелін писала, що ви добрий гравець...

— Шкода,— сказав я.— В суботу мене вже тут не буде. Мушу виїхати в Порто-Ерколе.

— Порто-Ерколе? — перепитав він.— Ви зупинитесь у «Пелікані»

— Мабуть. Я замовив там номер.

— Для людини, яка вперше в Італії, ви непогано орієнтуєтесь. «Гранд-Отель», «Пелікан»...

— У мене є приятель, який знає все на світі.

— Вам сподобається в Порто-Ерколе,— сказав Лорімер.— Коли в мене є час, я завжди їду туди на уїкенд. У них там непогані корти. Я вам заздрю.— Він поглянув на годинник і хотів дістати гаманець, щоб розплатитися.

— Будь ласка, не треба.

Він поклав гаманець назад.

— Евелін писала, що ви багатий. Це правда?

— Більш-менш.

— Тоді я вас вітаю. І хай цей обід буде таки на ваш рахунок.— Він підвівся.— Відвезти вас до готелю?

— Я краще прогуляюся пішки.

— Розумна ідея,— погодився він.— Хотів би я мати час, щоб по-

гуляти з вами. Але робота не жде. Arrivedercі [1], друже.— І він рішучою, типово американською ходою подався до своєї машини.

Я поволі допив каву і пішки рушив до готелю, щоб трохи роздивитися місто. Так воно буде краще, ніж з вікна автомобіля.

Я вийшов на вузьку переповнену вулицю, віа дель Бабуіно, де містилося кілька картинних галерей. Вірний заповітам Фабіана, я став заглядати у вітрини. В одній з них висіла картина, на якій був зображений центр американського провінційного містечка, з його типовою аптекою, перукарнею і місцевим відділком банку. Я зайшов у галерею і познайомився з виставкою робіт якогось Квінна. Більшість із них трактувала ту саму тему. Серце мені защеміло, і я відчув страшенну тугу за батьківщиною.

Я вийшов з галереї і пішов галасливими вулицями, міркуючи про побачене. Останнім часом я не раз замислювався й над прочитаними книжками і часто відчував, що мені відкривається щось велике і досі невідоме. Мимоволі виникла думка піти наступного дня у галерею.

Біля самого готелю я несподівано побачив ательє, в якому Фабіан порадив мені замовити костюми. Я зайшов туди і дуже цікаво провів наступну годину, розглядаючи тканини і розмовляючи з кравцем англійською мовою, якою той доволі добре володів. Я замовив п'ять костюмів, вирішивши вразити Фабіана, коли ми зустрінемося знов.

Наступного дня я придбав довідник по діючих образотворчих виставках і відвідав їх усі, перш ніж повернутись до виставки Квінна. Я хотів побачити інші картини, що змальовують сучасні міста. Але жодна з них не вразила мене так, як ті, попередні. Тоді я знов подався в галерею на віа дель Бабуіно і, неквапно переходячи від картини до картини, старанно їх вивчав.

Вони вразили мене ще більше, ніж у перший день. Крім мене, у галереї знову були тільки її власник і молодик, що тримав у руках якийсь журнал з живопису,— їх я бачив і того разу. Не знаю, чи вони мене впізнали, але якщо й так, то нічим цього не виказали. Я подумав, що коли можу дозволити собі замовити п'ять костюмів, то чому б не придбати картину, яка мене вразила. Але оскільки ніколи раніше я картин не купляв, то й не знав, як це робиться. А Фабіана, на жаль, зі мною не було.

— Вибачте,— звернувся я до старого власника галереї, який завчено усміхнувся мені.— Мене цікавить картина, що висить у вітрині. І ця теж.— Я показав на картину, що зображувала залізничні колії.— Скажіть, будь ласка, скільки вони приблизно коштують?

— П'ятсот тисяч лір,— не вагаючись відповів старий. У нього був сильний владний голос.

— П'ятсот тисяч...— Мені це видалось грандіозною сумою. Я все ще страждав від того, що погано орієнтуюся в італійській грошовій системі.— А скільки це буде в доларах?

— Приблизно вісімсот доларів.— Його голос трохи впав.— А як врахувати цей ідіотський курс обміну, навіть менше.

За кожний з костюмів я заплатив по двісті п'ятдесят доларів. Але ж вони нездатні принести мені таке задоволення, якого можна чекати від картин.

— Ви візьмете чек на швейцарський банк?

— Охоче,— погодився старий.— Випишіть його на ім'я П'єтро Бо-

[1] До побачення *(італ.)*.

неллі. Виставка закривається через два тижні. Ми можемо привезти картини у ваш готель.

— Не треба,— поквапився я з відповіддю.— Я заберу їх сам.— Мені забаглося вийти з виставки з картинами під пахвою.

— Маєте бажання познайомитися з художником?— запитав старий.

— Якщо це не завдасть вам зайвого клопоту.

— Ніякого клопоту. Анжело,— гукнув він,— містер Граймс, колекціонер, який купив ваші картини, хоче привітатися з вами.

Молодик, що сидів з журналом, звів на мене очі.

— Привіт і моє шанування.— Він усміхнувся. Білозуба усмішка і чорні очі робили його ще молодшим, схожим на сумну італійську дитину. Він повільно підвівся.— Ходімо зі мною, містере Граймс. Я хочу почастувати вас кавою з такої нагоди.

Квінн повів мене до кав'ярні неподалік і замовив по чашці кави.

— Ви, мабуть, американець?— спитав я.

— Як і яблучний пиріг.— З його вимови не можна було вгадати, з яких він місць.

— Ви тут давно?

— Уже п'ять років,— сказав Квінн.— Вивчаю Італію.

— І всі ці картини, що на виставці, ви намалювали ще до приїзду сюди?

Він розсміявся.

— Ні. Вони зовсім нові. Зроблені по пам'яті. Або просто нафантазовані. Називайте це як хочете. Я малював їх, коли відчував самотність і ностальгію. Мабуть, це й дало їм якусь особливу виразність, правда?

— Мабуть, що так.

— Коли я повернусь у Штати, малюватиму Італію. Як і у всіх митців, у мене є своя теорія. Вона твердить: «Треба покинути домівку, щоб зрозуміти, що це таке». Вам не здається, що я божевільний?

— Ні. Тим паче, якщо це допомагає вам малювати.

— Вам сподобались мої картини?

— Дуже.

— Я вас розумію.— Він посміхнувся.— Збережіть їх. Колись вони стануть дуже цінними.

— Я хочу повісити їх у себе,— признався я.— І придбав їх зовсім не заради вигоди.

— Ви дуже люб'язні.— Він надпив кави.

— Чому вас звуть Анжело?

— Мати так назвала. Вона італійка. Батько привіз її в Америку після війни. Деякий час він був репортером. А взагалі він не витримував довго на одному місці, щось без упину вабило його в нові краї, до нових вражень. Я малюю місця, якими він мандрував. А ви справді колекціонер, як казав старий Бонеллі?

— Ні,— признався я.— Чесно кажучи, я купую картини вперше в житті.

— Свята людина,— мовив Квінн.— Сьогодні ви втратили невинність. Тримайте так і далі. У вас чіпке око, хоч не мені це казати. Я замовлю ще кави. Ви подарували мені чудовий день.

Наступного дня я заніс Бонеллі чек і ще півгодини милувався картинами, які придбав. Бонеллі пообіцяв зберегти їх для мене після закриття виставки і в тому разі, якщо я не зможу вчасно повернутись у Рим. А я подумав, що мої перші відвідини Рима не такі вже й безрадісні.

22

О цій порі року гостей у «Пелікані» було мало, і я відразу отримав велику світлу кімнату, що виходила на море. Я попросив чергову адміністраторку подзвонити містерові Квадрочеллі. Їй відповіли, що він ще не повернувся, але буде вранці наступного дня. На моє прохання вона повідомила, що весь наступний день я чекатиму в готелі на його дзвінок.

У Римі я купив собі необхідне тенісне знаряддя, і вранці мішаними парами ми зіграли кілька спокійних партій з літніми англійськими туристами, що теж зупинилися в «Пелікані». Після тенісу я прийняв душ і сів на терасі, що виходила на море. Аж тут до мене підійшла адміністраторка у супроводі невисокого чорнявого чоловіка в мішкуватих вельветових штанах і блакитному светрі з високим коміром.

— Містере Граймс,— сказала дівчина,— це доктор Квадрочеллі.

Я встав, щоб привітатися з доктором. Рука в нього була велика і мозоляста, як у людини, що займається фізичною працею. І взагалі він був схожий на селянина — кремезний, смаглявий, чорноокий, жвавий. Під очима в нього залягли глибокі зморшки, які могли свідчити, що більшу частину свого життя він усміхався. Йому було років сорок п'ять.

— Радий вас бачити, любий друже,— промовив він.— Сідайте, сідайте. Порозкошуйте цим чарівним ранком. Звідси відкривається чудовий краєвид, правда? — Можна було подумати, ніби і море, і скелясте узбережжя, що тяглося далеко в обидві сторони, були його власністю.— Не хочете чогось випити? — спитав він.

— Ні, дякую. Для мене ще трохи рано,— відмовився я.

— Чудово! — вигукнув Квадрочеллі.— Ви подаватимете мені добрий приклад.— Він говорив англійською майже без акценту і дуже швидко, ніби поспішав висловити свої думки, щоб не розгубити їх.— А як почуває себе наш любий Майлз Фабіан? Шкода, що він не зміг приїхати разом з вами. Моя дружина дуже засмутилася. Вона в нього просто закохана. Як і мої три дочки.— Він весело засміявся. У нього був невеликий рот з ніжно окресленими, майже дівочими устами, але сміх був голосний, по-чоловічому грубий.— Мабуть, його життя цілковито складається з амурних пригод. До того ж він неодружений. Мудрий чоловік. У нього філософський склад мислення, у нашого друга Майлза. Ви зі мною згодні, синьйоре Граймс?

— Я його ще не настільки добре знаю,— ухилився я від прямої відповіді.— Ми нещодавно познайомилися.

— Час іде йому тільки на користь. Особливо якщо порівнювати його з нами, простими смертними.— Квадрочеллі знов засміявся.— Ви приїхали сюди сам?

— На жаль, так.

Він зробив сумну гримасу.

— Дуже вам співчуваю. В такому місці...— Він широко розвів руками, показуючи на чудову італійську природу.— Ви одружені?

— Ні.

— Я познайомлю вас з моїми доньками. Одна з них просто красуня, кажу це не тільки як батько, а двоє інших — дівчата з характером. Кожна має свої переваги. Але я люблю їх усіх однаково. Коли Майлз подзвонив мені з Гштада, він дав вам чудову характеристику. Він сказав, що ви — людина чесна і інтелігентна. В наш час ці риси дуже

рідко зустрічаються в одній особі. Втім, це саме можна сказати й про Майлза.

Я вирішив не казати моєму новому приятелю, що він трохи помиляється в своїх оцінках.

— А де ви познайомилися з Майлзом? — поцікавився Квадрочеллі.

— Ми разом летіли з Нью-Йорка.— Це була правда, хоч я його навіть не бачив у літаку. Зате синьйор італієць більше не буде розпитувати.

— І тепер ви стали партнерами?

Я згадав лампу, яку розтрощив на голові Фабіана.

— Так, так,— підтвердив я.

— Партнерство, як і шлюб,— сказав пишномовно Квадрочеллі,— укладається на небі. Ви добре знаєтесь на винах, містере Граймс?

— Ні. До того, як прилетіти в Європу, я взагалі пив його дуже рідко. Віддавав перевагу пиву.

— Зрештою, це не має значення. Смаку Фабіана вистачить на нас трьох. Мушу сказати, я в захваті від його пропозиції. Щоразу, коли який-небудь американець казатиме: «Мені, будь ласка, пляшку «К'янті Квадрочеллі», я завмиратиму від гордощів. Я не бундючна людина, але почуття гордощів мені не чуже. Бо це буде справжнє вино. Я вам обіцяю. Без будь-яких домішок, як тепер роблять. Мені просто соромно за Італію. Наше вино стало схоже на нашу політику. Низької якості. Знецінене, як наша ліра. І хіба це тільки в Італії? А що діється у Франції! А ми з вами зможемо всім сказати: «Купуючи нашу продукцію, ви не обдурюєте себе». І ми забагатіємо. Я вам покажу обрахунки після обіду — ми з дружиною запрошуємо вас до себе на обід...

— Дякую,— сказав я.

— Вино — одна з небагатьох речей, які не може зіпсувати наш ідіотський уряд,— вів далі Квадрочеллі.— Моє вино. А взагалі я займаюся поліграфією. У мене друкарня в Мілані. Ви не уявляєте собі, як важко втриматись на поверхні. Податки, страйки... Диверсії.— Його обличчя набирало серйозного виразу.— Мирна Італія! Якийсь час я змушений був удень і вночі тримати в своїй друкарні озброєну варту. Я іноді друкую за невеликі гроші деякі матеріали моїх друзів-соціалістів, і за це мені постійно погрожують. Не вірте, містере Граймс, коли вам скажуть, ніби Муссоліні мертвий. У 1928 році мій батько втік в Англію — мене, правда, втішає те, що завдяки цьому я вивчив вашу прекрасну мову,— але я не здивуюсь, якщо одного дня й мені доведеться кудись тікати. Не знаєш, звідки чекати небезпеки: згори, знизу, зліва, справа.— Він нетерпляче махнув рукою, ніби йому самому набрид цей напад песимізму.— Але ви не повинні серйозно сприймати все, що я кажу. Я дуже часто впадаю в крайнощі. Я походжу з південної Італії. У нашій сім'ї ми звикли плакати й сміятися в один і той самий день.— Він весело засміявся, наче демонструючи емоціональні можливості своєї сім'ї.— Вибачте мені, ви приїхали сюди, щоб говорити про вино, а не про цю безглузду політику. Вино вічне. На лозу не спроможні вплинути ні політики, ні бандити. А дріжджі ніколи не страйкуватимуть. Ви з Фабіаном обрали непоганий бізнес. До речі, коли він мені дзвонив, він говорив про чиюсь смерть.

Я вже почав звикати до несподіваних стрибків у перебігові думок містера Квадрочеллі.

— Помер один наш приятель,— відповів я.

— Сподіваюсь, йому не було дуже боляче.

— Мабуть, ні.

— Так, так,— зауважив він,— усі ми смертні.— Він поплескав себе по колінах, ніби хотів переконатися, чи ще служать вони йому.— Давайте побалакаємо про приємніші речі,— запропонував він.— Ви коли-небудь раніше були в Італії?

— Ні.— Я не брав до уваги полювання на Фабіана у Флоренції.

— Тоді я буду вашим гідом. Це чудова країна, повна несподіванок. Деякі з них бувають навіть приємними.— Він засміявся. Він не соромився сміятися з власних дотепів. Мені починав подобатися цей чоловік, з його жвавістю, міцним здоров'ям і грубуватою чесністю.— Тепер ми вже не великий народ, але ми нащадки величі. І повинні пікluватися про неї. Я повезу вас до свого маєтку під Флоренцією. Ви побачите мої виноградники на власні очі. І зможете випити вина там, де воно росте. У моєму підвалі є кілька пляшок, від яких на очі навертаються сльози. Обіцяю вас почастувати. Ви любите оперу?

— Мені не доводилося бувати в театрі.

— Я повезу вас у Мілан, у «Ла Скала». Ви будете в захваті. Скільки часу ви збираєтесь бути в Італії?

— Це певною мірою залежить від Майлза.

— Не поспішайте їхати звідси, прошу вас. Я не хочу, щоб нас пов'язували тільки ділові стосунки,— сказав він серйозно.— Я знаю, що кажу дурниці, але це буде краще навіть для нашого вина. А який з вас моряк?

— Я плавав тільки на маленьких човниках.

— У мене є невеличка яхта. Ми з вами попливемо на Джіаннутрі.— Він указав рукою на маленький острівець на обрії.— Там усе дике й незіпсоване. Добре, що в наш час ще залишилися такі місця. Купатися зараз ще холодно. Але вода там синя, як сапфір. Ми поїдемо на пікнік і спробуємо засмагнути. І вам схочеться залишитися тут на все життя. Де ви живете в Америці?

Я завагався.

— У Вермонті. Але я багато подорожую.

— Вермонт.— Він здригнувся.— Ніколи не розумів людей, які живуть там, де панує сніг і крига. Або Майлза з його безглуздими лижами. Я казав йому, що біля нас продається прекрасна вілла. І я можу домовитись, щоб її продали дешевше. До того ж він прекрасно говорить по-італійському. Він міг би жити, як король. У його віці ще є шанс прожити життя в нормальному світі до того, як усе полетить до дідька. І в нього, здається, з'явилися гроші...— Квадрочеллі допитливо поглянув на мене, аж очі звузилися.— Чи я помиляюся?

— Не знаю,— довелося мені відповісти.— Я вже казав, що ми недавно познайомилися.

— Ну гаразд,— мовив Квадрочеллі,— я бачу, ви не базіка. Якщо Майлз схоче, він сам скаже мені. Так?

— Мабуть.

— Я можу спитати у вас, містере Граймс... А-а! — Він махнув рукою.— Як вас звуть?

— Дуглас.

— А мене Джуліано. От ми і познайомились. А тепер дозвольте вас спитати, Дугласе, чим ви займаєтесь?

Я знову завагався.

— Вкладаю гроші у різні справи,— сказав я.

— Не буду наполягати.— Він випростав руки вперед, ніби фізично стримуючи себе від подальших розпитувань.— Ви — друг Майлза, і цьо-

го з мене досить.— Тоді встав.— Час обідати. Свіжа риба і картопляне пюре. Проста і поживна їжа. Відколи я одружився, я не знаю, що таке страждати на шлунок. Мій лікар каже, що я забагато важу, але я не збираюся бути кінозіркою.— Він знову засміявся.

Я підвівся з місця, і він взяв мене під руку. Ми пішли до виходу з готелю, але не встигли стати на поріг, як двері відчинились, і перед нами з'явилася Евелін Коутс.

— Мені дзвонив Лорімер,— повідомила вона,— і сказав, що ви поїхали сюди. Сподіваюсь, я не порушила ваших планів?

— Ні, ви не порушили моїх планів.

Можливо, тому, що ми були в Італії, або тому, що вона була у відпустці, або просто тому, що вона не у Вашінгтоні, Евелін здалася мені зовсім іншою. Владність і черствість, що образили мене під час нашої першої зустрічі, кудись зникли. Вона стала ніжною, розкритою, намагалася нічим мене не дратувати. Коли ми з нею кохалися, в мене вже не було відчуття, ніби вона шукає щось таке, чого ніколи не знайде. Навіть в останню ніч у Вашінгтоні, незважаючи на всю її ніжність, вона була якась напружена. Тепер ми не розлучалися годинами, багато гуляли на сонці, тримаючись за руки, розводили пусті балачки, сміялися з будь-якого приводу, наприклад, з наших спроб поговорити по-італійському з офіціантом.

Коли ми зустрілися, синьйор Квадрочеллі тактовно залишив нас наодинці, сказавши:

— Мабуть, у вас знайдеться про що поговорити з вашою чарівною американською приятелькою. Ми можемо перенести обід на завтра. Моя дружина зрозуміє це, як належить. І доньки теж.— Він засміявся своїм гучним сміхом.— Ну, Дугласе, тепер я вам більше не співчуваю.— Кажучи це, він підморгнув.— А зовсім навпаки.

Потім він мені подзвонив і, мільйон разів вибачившись, повідомив, що вилітає ввечері у Мілан, бо в його друкарні почався страйк.

— Уявляєте собі,— поскаржився він,— навіть у неділю не можу відпочити.— Але він, мовляв, повернеться, як тільки зможе. Я повинен був передати його вітання чарівній американці. Він подзвонив після обіду, коли ми з Евелін саме лежали в ліжку в моїй чудовій теплій кімнаті над морем, утамувавши першу жагу. Хоча мені було шкода Квадрочеллі, я зовсім не жалкував, що в нього знайшлися свої справи, бо, хоч яким приємним він видавався, з Евелін мені було набагато краще.

Готель стояв майже порожній, бо сезон ще не почався, і ми почували себе, ніби на власній заміській віллі, оточені приязною, але добре вимуштруваною прислугою. Велика тераса у моєму номері була захищена від сторонніх поглядів, і ми могли годинами лежати там голі, підставивши тіло лагідному південному сонечку. Мені здалося, ніби тіло Евелін пом'якшало і якось погладшало. У Вашінгтоні воно було пружке й напнуте, мов струна, готове до життєвої боротьби, його щодня тренували, щоб воно не втрачало форми.

Ми говорили на різні теми, але ніколи не згадували Вашінгтон і роботи Евелін. Я не питав її, скільки вона може бути зі мною, а сама вона цієї теми не торкалась. Я також не розповідав їй про нашу розмову з Лорімером.

Це був чудовий час, коли ні про що не думаєш, нічим не зв'язаний — ні календарем, ні годинником, час, який минає в прекрасній країні, що її мови ти не розумієш, а її проблеми тебе не цікавлять. Ми не

читали газет, не слухали радіо і не укладали планів на майбутнє. Кілька разів мені дзвонив Фабіан, казав, що наші справи йдуть добре, що ми багатіємо день у день, але зараз він дуже заклопотаний, і йому доведеться затриматись у Штатах довше, ніж він сподівався. Квадрочеллі перед від'їздом надіслав мені образунки, а я, навіть не глянувши в них, переслав їх Фабіанові. Фабіан запевнив мене, що все гаразд, і попросив сказати Квадрочеллі, коли той повернеться, що все йде за планом.

— До речі,— спитав я,— як минув похорон?

— Чудово,— відповів Фабіан.— Ой, мало не забув,— ваш брат приїздив у Нью-Йорк зустрітися зі мною. Ви з ним дуже різні, правда?

— Мабуть, що так.

— Він сказав, що у вашої компанії велике майбутнє. Потім розповів мені про свої очі, я послав його до знайомого лікаря, той дав йому якісь нові ліки і пообіцяв, що все буде гаразд. Лілі вас цілує.

У ці дні в мене все мало бути гаразд.

Ми приїхали в Рим по мої костюми і лишилися там на деякий час оглянути історичні місця і вивчити місцеву кухню. Евелін мої обнови дуже сподобались, вона казала, що тепер жодна дівчина не зможе спокійно пройти повз мене. Але я не був сліпий і бачив, яким поглядом проводжали чоловіки її.

Одного разу я привів її в галерею Бонеллі. Моя картина з американським містечком усе ще була виставлена у вітрині. Я не сказав Евелін, що вона належить мені, бо хотів почути її думку. Вона була набагато освіченіша, ніж я, до того ж мешкала разом з власницею галереї і, отже, повинна була розумітися на сучасному живописі. Ми мовчки стояли проти картини, уважно її вивчаючи. Якщо вона не сподобається Евелін, я не признаюся, що придбав картину, і більше ніколи не матиму справ з мистецтвом.

— Ну, як вона тобі? — спитав я нарешті.

— Вона прекрасна,— відповіла Евелін.— Просто прекрасна. Ходімо подивимось усю виставку. Треба буде написати Бренді про цього чоловіка.

Був час обіду, і виявилося, що галерея закрита. Я з цього тільки порадів. Адже інші картини могли б і не сподобатись Евелін, а Бонеллі обов'язково заговорив би зі мною, щоб подякувати за чек, і я відчув би себе приниженим в її очах. Після нашої зустрічі в Порто-Ерколе мені весь час хотілося, щоб вона була про мене високої думки. У будь-якому питанні.

Наступного дня я пішов у галерею забрати картини. Евелін мала зустрітися з кимось у посольстві, і я пішов сам. Бонеллі був задоволений. Виявляється, він продав ще кілька картин. Загортаючи мої картини, він щось наспівував: я впізнав арію з «Тоски». Квінна у галереї не було.

— Він раптом відчув себе неабияким талантом,— сказав Бонеллі.— Після розмови з вами день і ніч працює. Знаєте, містере Граймс, ви на нього дуже добре вплинули. До цього він просиджував у мене годинами, дивився на результати своєї кількарічної праці, і нічого не траплялося. Нічого. Художникові, а надто молодому, час від часу потрібен якийсь свіжий стимул.

— І не тільки художникові,— потвердив я.

— Звичайно, ви маєте рацію,— погодився Бонеллі.— Не тільки в художників трапляються періоди депресії. У мене бувають хвилини, коли я питаю себе, чи не марно прожив життя. Думаю, що навіть в Америці...— Він знизав плечима, не докінчивши речення.

— Навіть в Америці...— погодився я з ним.

Коли я повернувся до готелю, Евелін ще не було. Я поставив картини на камінну полицю і причепив до них папірець, на якому написав: «Любій Евелін. З вдячністю. Рим», — і поставив дату. Потім вийшов на вулицю, пішов на віа Венето, зайшов у кав'ярню і сів пити каву, спостерігаючи за перехожими. Я хотів, щоб Евелін побачила картини і записку без мене.

Коли я повернувся до готелю, вона, примостившись на ліжку, розглядала картини. І плакала. Нічого не сказавши, вона кинулась до мене, поцілувала й потягла мене в ліжко.

Через деякий час вона сказала:

— Я — погань.

— Ну, починається,— пробурмотів я.

Вона відсунулась від мене і сіла.

— Я повинна була сказати тобі, чому я приїхала сюди. Тобто в Італію.

— Я дуже радий, що ти приїхала. І облиш усе це. Я не хочу знати, чому ти назвала себе поганню.

— Я вагітна,— повідомила вона.— Від тебе. В той день, коли ми з тобою познайомились, у мене вдома не знайшлося таблеток. Але ти не повинен мені вірити, якщо не хочеш.

— Я тобі вірю.

— Я вже збиралася перервати вагітність,— сказала Евелін,— коли мені подзвонив Лорімер.

— Я дуже радий, що він це зробив.

— Я завжди думала, що не хочу мати дітей,— вела далі Евелін.— Але коли Девід сказав мені, де ти... Я зрозуміла, що сама себе обдурюю. У цьому. І ще багато в чому. Я кинула роботу. Досить з мене урядових проблем. У Вашінгтоні я сама себе знищувала. Як і всі мої знайомі. І я холоднокровно, як усі юристи, вирішила зробити тобі одну пропозицію...

— Яку?

— Запропонувати одружитися зі мною,— сказала вона.

— Так уже й холоднокровно? — спитав я.

— Я хотіла тобі сказати, що після народження дитини ми зможемо розлучитись. Я не хочу мати байстрюка. Така розумна, сучасна й емансипована жінка, як я.— Вона жалібно засміялась.— І я мало не повелась, як дурна школярка. Але потім, після того тижня на узбережжі...— Вона безпорадно махнула рукою.— Ти був такий д о б р и й. А ці картини стали останньою краплею. Не знаю, як тепер бути.

Я глибоко вдихнув повітря.

— У мене є краща пропозиція,— сказав я.— Ми могли б одружитися, мати дитину й не розлучатися взагалі.— Сказавши це, я відразу ж пошкодував. Наді мною збиралися хмари, я не мав права одружуватись. Однією з цих хмар була Пет. Я мало не одружився з нею, все розладналося не з моєї вини. Я намагався її забути, але марно. Навіть коли Евелін спала поруч зі мною, я дедалі частіше згадував Пет.

І я з полегкістю почув, як Евелін сказала:

— Не треба вирішувати все відразу. По-перше, я могла збрехати.

— Що саме?

— Ну, про те, хто батько дитини.

— Але навіщо?

— Ти не знаєш, що жінки так роблять?

— А ти брешеш?

— Ні.

— Ну й добре,— сказав я.

— Але і в цьому разі,— вона покрутила головою,— не треба поспішати.— Я не хочу потім нудьгувати вдома і каятись. Не хочу все своє життя шкодувати. Збережи своє благородство для чогось іншого, не такого важливого. Нам треба трохи подумати. Нам обом треба все обміркувати. Ми повинні знати, що робимо. Давай зачекаємо кілька тижнів.

— Але ж ти казала...— Її несподіваний опір спонукав мене до впертості.— Адже ти приїхала в Італію...

— Я пам'ятаю, що казала. І знаю, чого приїхала в Італію. Але тепер усе змінилося.

— Що саме?

— Я змінилася,— відповіла Евелін.— Ти був для мене чужою людиною, яку я хотіла використати. Але тепер ти для мене не чужий, і я не можу тебе використовувати.

— Хто ж я тепер?

Вона сумовито засміялася.

— Скажу іншим разом. Ходімо краще трохи вип'ємо. Мені треба випити.

— Пам'ятаєш, що ти мені сказав у перший вечір нашого знайомства у Вашінгтоні? — спитала Евелін. Ми саме прогулювались по віа Кондотті, заглядаючи знічев'я у вітрини. Після нашої розмови в номері ми більше не поверталися до теми одруження. І поводились так, ніби тієї розмови не було взагалі. Але стали уважніші, ніжніші одне до одного. Хоча в наших стосунках з'явився і якийсь присмак смутку.

— То що я тоді сказав?

— Що ти — простий сільський хлопець із багатої родини.

Я кивнув головою.

— І ти мені повірила?

— Ні.

— Правильно зробила.

Вона посміхнулася.

— Ти забув,— зауважила вона,— що за фахом я юрист. То чим же ти займаєшся? Я повинна це знати як твоя майбутня дружина.

— Не турбуйся,— спробував я її заспокоїти.— У мене вистачить грошей, щоб забезпечити сім'ю.— Я вирішив поки що не обговорювати все детально. Хтозна, як воно все буде.

— Я зовсім не прагну, щоб мене хтось забезпечував,— заперечила вона.— У мене в самої є гроші. До того ж я завжди зможу заробити на життя. Я щось не пригадую, щоб юристи в Америці терпіли голод.

— Чому в Америці? Ти не хочеш жити в Європі?

Вона похитала головою.

— Європа не для мене. Я люблю тут відпочивати, але не змогла б жити постійно.— Вона допитливо поглянула на мене.— У тебе є причини не бажати повернутись додому?

— Ні.

— Ти кажеш неправду.— Вона зупинилася.

— Можливо,— погодився я.

— Хіба з цього треба починати подружнє життя?

— Я ж у т е б е нічого не питаю.

— Спитай,— запропонувала вона.

— Краще не буду.

— У мене є гарненький невеликий будиночок на березі затоки в Сег-Харборі,— сказала Евелін.— Це моя спадщина по батьках. Мені там дуже подобається. Я могла б займатися там юридичною практикою. А ти зміг би жити в такому місці?

— Мабуть, зміг би,— відповів я.

— А якби я сказала тобі, що після шлюбу хочу жити т і л ь к и там, ти не змінив би свого рішення одружитися зі мною?

— А ти це к а ж е ш?

— Так.— Уперше після нашої зустрічі в Італії в її голосі з'явилися владні нотки. Тихої, покірної дружини з неї не вийде. Ми мовчки рушили далі.— Ти відповіси мені?

— Не зараз,— сказав я.

— А коли?

— Сьогодні ввечері, через кілька днів, через місяць...— Вона змусила мене подумати про Америку, і я розсердився на неї. Картини Квінна викликали у мене ностальгію, з кожним днем це почуття дужчало, і я знав, що однаково повернуся додому, сам чи з Евелін — не має значення. Знав і те, що Фабіан не схвалив би моїх дій: «Боже мій, друже, невже вам так кортить дістати кулю в голову?» Але я не можу прожити все життя, киваючи на Фабіана.

— Я не казав, що не хочу жити в Америці,— промовив я.— І не відмовляюсь їхати з тобою в Сег-Харбор. Але якби я, не пояснюючи тобі причин, сказав, що волів би залишитися в Європі, ти одружилася б зі мною?

— Я не вірю людям на слово. Навіть тобі. Поясни.

— Тепер моя черга ставити запитання. То ти вийдеш за мене заміж?

— Я не можу відповісти зараз.— Вона засміялася. Сміх її пролунав дуже невесело.

— А коли?

— Сьогодні ввечері, через кілька днів, через місяць...

Ми знову пішли мовчки. І раптом я відчув, що Рим мені набрид.

— До речі, хто така Пет? — спитала Евелін.

— Звідки ти знаєш про Пет?

— Я знаю, що в тебе є знайома, яку звуть Пет.

— А хто тобі сказав, що це — знайома? — Вона поставила своє запитання зненацька, і я не знав, що казати. Я ніколи не розповідав Евелін про Пет.— Адже це — чоловіче ім'я.

— З тону, яким ти його вимовляєш, це ім'я ніяк не віднесеш до чоловічих.

— А коли я його казав?

— Сьогодні вночі. Уві сні. Двічі. Це не чоловік.

— А-а...— Я знов зупинився.

— Отож-то й воно.

— Це одна моя знайома. Давня знайома,— виправився я.

— І ти знав її дуже добре?

— Я?

— Так, ти.

— Знав.

— Ти був у неї закоханий?
— Я думав, що люблю її. Колись.
— Коли ви бачились останній раз?
— Три роки тому.
— Але ти все ще кличеш її уві сні.
— Я цього не знав,— сказав я.
— Ти все ще любиш її?
Я довго думав, перш ніж відповісти.
— Не знаю.
— Може, краще буде, якщо ти побачишся з нею і тоді вже знатимеш точно?
— Так,— погодився я.

23

Поїздка в Порто-Ерколе наступного дня минула дуже спокійно. Розмовляли ми мало. Я був заклопотаний своїми думками, Евелін, напевно, своїми. Вона сиділа, склавши руки на колінах, обличчя її було дуже зосереджене. В машині відчувалася присутність Пет, яка жила за тисячі миль звідси в засніженому Вермонті і якої ніхто не згадував. Я пообіцяв Евелін, що зустрінуся з нею.
— Чим скоріше, тим краще,— сказала Евелін.
Я збирався подзвонити Фабіану і сказати, що вилітаю в Нью-Йорк. А потім подамся в Нову Англію.
Коли ми приїхали в «Пелікан», мені сказали, що напередодні мене розшукував містер Квадрочеллі. Я попросив чергову по готелю зателефонувати йому.
— Вітаю вас! — радісно вигукнув він, коли нас з'єднали.— Як вам сподобався Рим?
— Я трохи стомився від нього.
— Ну, це вже від пересичення.— Він засміявся. Почувши його голос, ніхто б не сказав, що ця людина щойно вгамовувала страйк на власному підприємстві.— Сьогодні чудовий день,— сказав він.— Саме такий, щоб прогулятись на Джіаннутрі. І море дуже спокійне. Ви хочете туди поїхати?
— Я спитаю у своєї приятельки.— Евелін стояла поруч зі мною.— Він запрошує нас покататись на його яхті. Поїдемо?
— А чому б і ні?
— Ми з радістю приєднаємось до вас,— сказав я в трубку.
— Чудово. Моя дружина збере нам щось попоїсти. Вона з нами не поїде. Вона ненавидить морські прогулянки. На жаль, вона передала цю рису у спадок і нашим донькам.— Він розповідав про це тим самим бадьорим голосом.— Я завжди змушений шукати собі компанію. Ви знаєте, де наш яхт-клуб?
— Так.
— Зможете бути там через годину?
— Коли вам зручно.
— Тоді через годину. Я буду вже на яхті. Не забудьте взяти светри. Бо на морі можна змерзнути...
— А що чути у вашій друкарні? — спитав я.
— Та так,— відповів Квадрочеллі невиразно,— для Італії непогано. До речі, ви не знаєте, хто міг би придбати гарну сучасну друкарню?
— Не знаю.

— Я теж.— Вішаючи трубку, він знов засміявся.

Евелін пішла в номер перевдягтись, а я вирішив тим часом подзвонити Фабіану. Чекаючи, поки нас з'єднають, я переглядав «Роум дейлі америкен» і в колонці хроніки побачив замітку про переміщення Девіда Лорімера у Вашінгтон. З цього приводу відбулася прощальна вечеря. Я жбурнув газету на підлогу. Евелін я її не покажу.

— Боже мій, Дугласе! — були перші слова Фабіана, коли нас нарешті з'єднали.— Ви знаєте, котра тепер година?

— Полудень.

— Це в Італії,— жалібно уточнив Фабіан.— А в Нью-Йорку — шоста година ранку. Хіба стане цивілізована людина будити своїх друзів о такій порі?

— Вибачте,— попросив я його.— Але я хотів сповістити вам добру новину, не відкладаючи.

— Яку ще новину? — В голосі його з'явилися тривожні нотки.

— Я повертаюся в Штати.

— Що ж тут доброго?

— Розкажу, коли побачимося. Це приватна справа. Ви мене добре чуєте? На лінії щось заважає!

— Я вас чую,— сказав він.— Цілком добре.

— Я дзвоню вам, щоб спитати, де залишити машину.

— Чому б вам не почекати, доки я приїду? Тоді ми обговорили б усе спокійно.

— Я не можу чекати, а крім того, я й тепер говорю спокійно.

— Ви не можете чекати...— Я почув, як він зітхнув на тому кінці лінії.— Гаразд... Ви можете перегнати машину в Париж? Скажіть портьє у «Пляс-Атене», щоб її поставили в гараж. Для мене. Мені треба буде заїхати в Париж.

Він міг би назвати й зручніше місце, наприклад, Ф'юмічіно. Адже йому скрізь треба буде заїхати — і в Рим, і в Мілан, у Ніццу, Брюссель, Женеву, Хельсінкі. Він навмисне назвав Париж, щоб я ще трохи подумав. Але я не став сперечатися.

— Гаразд,— погодився я.— Пережену її в Париж.

— Ви знаєте, що зіпсували мені день?

— Попереду ще багато днів,— сказав я.

Приїхавши в порт, ми побачили Квадрочеллі на палубі невеликої білої яхти, він саме згортав канат. Помітивши нас, Квадрочеллі вискочив на берег і побіг нам назустріч.

— Ходімо скоріше,— сказав він, поцілувавши руку Евелін і енергійно труснувши мою.— Усе готове. Море, як бачите, спокійне і синє, як на рекламних листівках. У кошику на нас чекають смажене курча, варені яєчка, садовина, сир, вино. Знаєте, який апетит з'являється під час морської прогулянки!..

Ми були за двадцять ярдів від яхти, коли вона раптом вибухнула. На нас посипалися уламки дерева, скла, шматки дроту. Потім настала мертва тиша. Квадрочеллі, не спускаючи очей з яхти, повільно пішов до неї. Вона була понівечена до невпізнанності.

— Тебе не зачепило? — спитав я Евелін.

— Здається, ні,— майже пошепки відповіла вона.— А тебе?

— І в мене все гаразд.— Я підійшов до неї ближче і обійняв її за плечі. Потім гукнув Квадрочеллі: — Джуліано!..

Але той не звернув на мене уваги. Він усе ще дивився на яхту.

— Фашисти,— прошепотів він.— Кляті фашисти.— Навколо нас почали збиратися люди, вони підходили ближче, штовхалися, розпитували одне одного. Квадрочеллі ніби не помічав їх.— Заберіть мене звідси,— ледве чутно попросив він.— Боюсь, я не зможу сам сісти за кермо. Я хочу додому.

Ми продерлися крізь натовп і пішли до машини. Квадрочеллі навіть не обернувся, щоб ще раз поглянути на свою біленьку яхту, яка помалу зникала у воді.

У машині його зненацька почало трусити. Стриматись він не міг.

— Вони могли вбити й вас,— насилу проказав він, клацаючи зубами.— Якби ви приїхали на дві хвилини раніше. Вибачте мені, будь ласка. Вибачте нам усім. Dolce Italia [1]. Рай для туристів... — Він засміявся. Від його сміху нам стало моторошно.

Коли ми під'їхали до його дому, він сказав:

— Прошу пробачення. Мені треба поговорити з дружиною. Я не хотів би справити враження нечемної людини, але волів би зробити це без сторонніх.— І він пішов, по-старечому зігнувшись, човгаючи підошвами по землі.

— Бідолаха,— зітхнула Евелін.

Повернувшись у готель, ми відразу ж попрямували в бар. Трохи підкріпившись, Евелін сказала:

— Давай вип'ємо за сонячну Італію. O sole mio! [2] Час їхати додому. Ти зі мною згоден?

— Так,— відповів я.

«Двоє мертвих,— мовив я подумки,— один у Нью-Йорку, другий у Швейцарії. Третій врятувався чудом. Так, треба їхати».

Щоб доїхати до аеропорту Орлі, ми найняли машину з шофером. Наш «ягуар» був у гаражі, чекав на Фабіана. Евелін мене проводжала: вона вирішила ще кілька днів побути в Парижі. Вона не була тут багато років і сказала, що було б соромно обминути його просто так. Я летів у Бостон, а вона мала прибути прямо в Нью-Йорк... Останню ніч ми провели у передмісті Парижа, в гарному старовинному готелі у Барбізоні. Там ми замовили собі святкову вечерю, під час якої я їй усе розповів: і звідки у мене з'явилися гроші, і як я познайомився з Фабіаном, і в чому полягає наше партнерство. Абсолютно все. Вона слухала мене спокійно. Коли я скінчив, засміялася.

— Ну от,— сказала вона,— тепер я розумію, чому ти хочеш одружитися з юристом.— Вона нахилилася в мій бік і поцілувала мене. — Шукаєш захисту? — спитала вона усміхнено.— Не треба хвилюватися, любий. Я нічого не маю проти доброчесної крадіжки.

Цю ніч ми проспали, міцно обнявшись. Ми знали, що скінчився певний етап у нашому житті, але мовчали про це. Жоден з нас також не згадував Пет.

Коли ми приїхали в Орлі, вона не схотіла виходити з машини.

— Ненавиджу аеропорти,— сказала Евелін,— і залізничні вокзали. Коли не я їду.

Ми поцілувалися. Вона по-материнському поплескала мене по щоці.

— Будь обережний у Вермонті, адже там зовсім інші кліматичні умови.

[1] Ніжна Італія *(італ.)*.
[2] О моє сонце! *(Італ.)*

— Буду обережний,— пообіцяв я.— Загалом, здається, ми непогано провели з тобою час.

— Загалом непогано,— погодилась вона.— Побачили такі гарні місця.

На очі мені набігли сльози. Її очі були сухі, тільки виблискували більше, ніж звичайно. Вона була в тій самій сукні, в якій з'явилась уперше в Порто-Ерколе.

— Я тобі подзвоню,— пообіцяв я, виходячи з машини.

— Чекатиму,— сказала вона.

Я знов нахилився, щоб ще раз її поцілувати.

— Іди вже,— мовила вона ніжно.

Я пішов за носильником до аеропорту. І, здавши багаж, уважно перевірив усі квитанції.

У літаку я застудився, і коли ми приземлилися в Лоуджені, у мене почалась жахлива нежить. Митник, зважаючи на мій стан, не став мене довго затримувати. Я взяв таксі й поїхав у готель «Ріц-Карлтон». Від Фабіана я навчився зупинятись у найкращому готелі міста, коли не знаєш нічого конкретніше. В готелі я зайняв простору сонячну кімнату і послав коридорного купити мені біблію. Наступні три дні я пив гарячий чай з ромом, ковтав таблетки аспірину, гортав «Книгу буття» і дивився телевізор. На жаль, жодна з передач не дала мені відчуття щастя від того, що я повернувся до Америки.

На четвертий день я очуняв, виписався з готелю і взяв напрокат машину. День був неприємний, накрапав дрібний дощик, їхати нікуди не хотілося, але я поспішав. Що повинно статися, нехай станеться якнайскоріше.

У Барлінгтон я дістався о третій і відразу ж поїхав до школи. Зупинивши машину, вимкнув мотор і лишився в ній чекати. Коли пролунав дзвоник, на вулицю висипала юрба школярів, потім вийшли вчителі. Нарешті з'явилась і Пет. На ній було велике незграбне пальто і вовняний шарф на голові. Я знав, що для її короткозорих очей моя машина, що стояла за сорок ярдів від неї, буде тільки кольоровою плямою, тим більше не побачить вона, хто в ній сидить. Я вже намірився відчинити дверцята і підійти до Пет, коли її зупинив якийсь учень — високий гладкий хлопець у вельветовому пальті. Вони довго стояли, розмовляючи, вітер потріпував кінці її шарфа. Вікна в машині почали запотівати від мого дихання, і я витер їх, щоб краще бачити Пет.

Ні вона, ні хлопець, здавалось, нікуди не поспішали, і я не знаю, скільки там просидів. Я вирішив спокійно оцінити і саму Пет, і своє ставлення до неї. Переді мною стояла симпатична невисока жінка, доволі гарна, але через кілька років вона матиме суворий вигляд. Я не відчував, дивлячись на неї, ні радощів, ні жалю. Була тільки згадка про минулі дні, проведені разом.

Я ввімкнув мотор і проїхав повз неї. Вона все ще розмовляла і не звернула на машину ніякої уваги. Я востаннє поглянув на неї і поїхав.

Зробивши зупинку в сусідньому містечку, я подзвонив Евелін у Сег-Харбор.

— Любов, любов,— з презирством повторював Фабіан. Ми сиділи у вітальні його розкішного номера у «Сент-Реджісі». І, як завжди,

всюди були розкидані газети багатьма мовами. Ми були самі. Лілі повернулася в Англію. Я приїхав прямо в Нью-Йорк. Евелін я сказав, що буду в Сег-Харборі наступного дня.— Я думав, що ви переросли бодай ц е,— вів своєї Фабіан.— Ви говорите, наче якийсь шмаркач. Усе йшло так добре, і раптом маєте...

Мені не дуже сподобалися його висловлювання, бо я саме згадав один ранок в Порто-Ерколе. Але не став заперечувати. Вирішив дати йому змогу виговоритись до кінця.

— Господи, поїхати у Сег-Харбор! — театрально вигукнув Фабіан і забігав по кімнаті. Його номер виходив вікнами на П'яту авеню, але вуличний гамір заглушався товстими стінами і килимами на підлозі.— Це ж за кілька годин їзди від Нью-Йорка. Через деякий час вас знайдуть з кулею в голові. Ви були коли-небудь у Сег-Харборі взимку? Що ви там робитимете, коли мине перша хвиля пристрасті?

— Щось надумаю,— сказав я.— Може, просто читатиму. А вам дам змогу працювати на себе.

Він пирснув. Посміхнувся і я.

— До речі,— сказав я,— а чи не здається вам, що в Америці, оточеній мільйонами інших американців, я буду в більшій безпеці, ніж у Європі. Ви ж самі бачили, що серед європейців я наче біла ворона, і мене одразу було видно.

— Але я хотів зробити з вас європейця.

— Майлзе, на це знадобилося б сто років,— заперечив я.— І ви це добре знаєте.

— Усе не так безнадійно. Навіть за цей короткий час відбулися відчутні зміни. До речі, ви, я бачу, побували у мого кравця?

На мені був один з костюмів, замовлених у Римі.

— Так,— потвердив я.— Вам подобається?

— Вас просто не впізнати,— зауважив Фабіан.— Бачу, що ви й перукарню відвідали у Римі?

— Ви все помічаєте, добрий старий Майлзе.

— Я з жахом думаю, на кого ви будете схожі після того, як підстрижетесь у Сег-Харборі.

— Можна подумати, ніби я збираюся жити в пустелі. Ця частина Лонг-Айленда вважається в Штатах одним з найреспектабельніших районів.

— Наскільки мені відомо,— заперечив Фабіан,— у Штатах взагалі немає, як ви зволили висловитись, респектабельних місць.

— Пробачте,— не вгавав і я,— але мені саме згадалося, що ви народились у Лоуеллі, штат Массачусетс.

— А ви у Скрантоні, штат Пенсільванія,— сказав Фабіан.— Тільки не про це зараз мова. Ви хочете одружитися? Чудово, я не проти. Ви тішитесь мрією мати сина. І знов-таки я не проти, хоча це й суперечить моїм принципам. До речі, ви бачили сучасних американських дітей?

— Бачив. Наберуся терпіння.

— Ця жінка таки здорово закрутила вам голову.— Він знову пирснув.— Жінка — юрист! І навіщо я лишив вас самого? Скажіть, вона колись була вже в Європі? До цього разу?

— Так.

— То чому б вам не запропонувати їй таке: ви одружитесь, але рік проживете в Європі. Американки страшенно люблять жити в Європі. Там за ними, аж поки їм виповниться сімдесят, вервечкою ходять

залицяльники, а надто у Франції та Італії. Хай вона побалакає з Лілі. А тоді вирішує. Хочете, я поговорю з нею?

— Ви можете поговорити з нею, — погодився я,— але не про це. До речі, не тільки вона воліє жити в Америці. Я волію. Я не хочу в Європу.

— Ви хочете жити у Сег-Харборі? — Він мелодраматично застогнав.— Але чому?

— На це є багато причин, і справа не тільки в Евелін.— Мені не хотілося говорити з ним про Анжело Квінна та його картини.

— Зрештою, я можу познайомитися з нею? — спитав він підупалим голосом.

— Якщо не будете намагатись її переконати,— поставив я умову.— Ні в чому.

— Оце так партнер! — сказав він.— Гаразд, я згоден. Коли ми зустрінемось?

— Завтра вранці я виїжджаю до неї.

— Сподіваюсь, не о шостій? — перепитав Фабіан.— Я домовився де з ким зустрітись о десятій.

— Згода,— мовив я.

— За вечерею я вам усе поясню. Ви будете дуже задоволені.

— Не маю найменшого сумніву,— запевнив його я.

Під час вечері з'ясувалося, що за час нашої розлуки з Фабіаном я помітно збагатів. І Фабіан, звісно, теж.

У Евелін ми були о шостій вечора. По дорозі Фабіан узяв собі номер у готелі в Саутгемптоні, прийняв там ванну, переодягся і двічі поговорив по телефону з Європою. Я сказав, що Евелін приготувала йому кімнату для гостей, але він відмовився.

— Мене це не влаштовує, друже мій. Не хочу прокидатися вночі від того, що за стіною хтось кохається. Особливо, якщо цей хтось — твій близький приятель.

Я згадав, як зустрів колись у помешканні Евелін Бренду Моріссі, і не став наполягати.

Коли ми під'їхали до будинку, то побачили, як біля вхідних дверей засвітився ліхтар. Евелін не любить, щоб її заставали зненацька.

Ліхтар заливав м'яким привітним світлом широку галявину перед будинком, що стояв на високій кручі над водою. Садибу відгороджували від світу зарості дворічного карликового дуба і перехляблені од вітрів хирляві сосни. Ніяких інших будинків поблизу видно не було. Останні відблиски сонця голубили лагідну гладінь затоки. Будинок із сірого, вивітреного кейпкодського каменю був невеликий, але його прикрашав високий крутий дах зі слуховими віконцями. Невже мені справді судилося лишитися тут до кінця мого життя і бути похованим десь поблизу?

Фабіан захопив з собою дві пляшки шампанського, хоча я й переконував його, що в Евелін, яка полюбляє трохи випити, є все потрібне для цього. Йому й на думку не спало допомогти мені занести в будинок мої валізи. Напевно, він вважав, що дві пляшки шампанського — цілком достатня ноша для людини його становища.

Фабіан дивився на будинок так, ніби перед ним був його ворог.

— Вам не здається, що він замалий? — спитав нарешті Фабіан.

— На мою думку, він доволі великий,— заперечив я.— Просто у нас із вами різні мірки.

— Шкода,— зауважив Майлз, погладжуючи вуса. На мій превеликий подив, він нервував!

— Ходімо,— запросив я його.

Але він раптом відступив назад.

— Ідіть краще ви один,— мовив Фабін.— А я трохи прогуляюсь і прийду через п'ятнадцять хвилин. Хіба ви не хочете погомоніти з дамою наодинці?

— Ваша тактовність робить вам честь,— зауважив я,— але зараз у цьому немає потреби... Я про все домовився по телефону.

— Ви певні, що робите все як слід?

— Цілком.— Я міцно взяв його під руку і повів до дверей.

Не можу сказати, що вечір удався до кінця. Будинок і всередині виявився гарний, і зі смаком, хоча й недорого, умебльований. Але Фабіан мав рацію — таки не дуже великий. Евелін повісила картини, які я їй подарував, у вітальні, і вони запанували там над рештою речей. Сама Евелін була, як завжди, у темних штанях і трохи світлішому светрі, ніби підкреслюючи цим, що вона не збиралася вразити мого друга. Вона подякувала за шампанське, але сказала, що зараз воно їй не до смаку, отже, нехай собі постоїть до весілля, а вона тим часом зробить нам «мартіні».

— Але там, де я взяв, шампанське є ще, люба Евелін,— спробував відстояти свою думку Фабіан.

— Це не має значення,— відказала Евелін і пішла на кухню.

Фабіан задумливо поглянув на мене, ніби хотів щось сказати, потім зітхнув і сів на стілець. Коли Евелін повернулась, він став смикати свої вуса і тільки удавав, ніби коктейлі йому подобаються. Я бачив, що він хотів би все-таки випити шампанського.

Евелін допомогла мені віднести валізи у спальню. Вона не належала до тих жінок, які вважають, ніби їм личить мати в руках тільки сумочку. До того ж вона була сильніша, аніж здавалося на перший погляд. Спальня виявилась великою, з неї були двері у ванну кімнату. У спальні стояло просторе подвійне ліжко, туалетний столик, книжкова шафа і два плетені крісла-гойдалки в алькові. Поряд з ними було прилаштоване світло — так, щоб зручно було читати.

— Як тобі здається, ми будемо тут щасливі? — В її голосі чулося занепокоєння.

— Навіть дуже,— запевнив я й поцілував її.

— Але твій приятель, здається, не дуже радіє з усього цього.

— Дарма, звикне.— Я намагався, щоб мій голос пролунав якнайпевніше.— До того ж не він одружується з тобою, а я.

— Будемо сподіватися,— сказала вона якось двозначно.— Але цей чоловік прагне влади. Я добре відчуваю. Поглянь, як він міцно стуляє вуста. Він був в армії?

— Так.

— Полковником? Він схожий на полковника, який шкодує, що війна скінчилася надто швидко.

— Я ніколи не питав у нього про це.

— А мені здалося, що у вас дуже дружні стосунки.

— Так.

— І ти ніколи не питав, у якому званні він служив?

— Ні.

— Дуже цікаві у вас стосунки,— сказала вона, вивільнившись із моїх обіймів.

Фабіан стояв біля каміна з недопитою склянкою «мартіні» в руці. Він розглядав картину Квінна, на якій була зображена центральна вулиця американського містечка. Він нічого не сказав, коли ми вийшли до нього, лише винуватим жестом підніс склянку до вуст.

— А тепер, любі мої діти, я хочу запропонувати вам повечеряти в одному ресторанчику у Саутгемптоні, де годують морськими стравами...

— Для цього зовсім не треба їхати в Саутгемптон,— заперечила Евелін.— У нас у Сег-Харборі є місце, де готують найкращих омарів у світі.

Я помітив, як Фабіан зціпив зуби, але вголос він проказав:

— Ваша воля, люба Евелін.

Вона пішла нагору по пальто, і ми з Фабіаном лишилися наодинці.

— Люблю жінок,— сказав він з сердитим блиском в очах,— які вміють відстоювати власну думку. Бідолашний Дуглас!

— Нема чого мене жаліти,— заперечив я.

Він знизав плечима, погладив свої вуса, потім повернувся до стіни.

— Звідки в неї це? — спитав, указавши на картину.

— З Рима,— відповів я.— Це я їй подарував.

— Ви? — спитав він недовірливо.— Цікаво. Ви пам'ятаєте, як називається галерея, де ви її придбали?

— Галерея Бонеллі. Вона міститься...

— Не треба мені розповідати, де що міститься в Римі. Я знаю Бонеллі. Старий чоловік з вставними зубами. Якщо я буду в Римі, я зайду до нього...

В цю хвилину з'явилась Евелін, і Фабіан кинувся подати їй пальто, яке вона принесла з собою. Як і завжди, коли Фабіан допомагав одягтися жінці, котру вважав привабливою, він робив це скоріше як коханець, аніж як гардеробник. Я сприйняв це за добру ознаку.

Вечеря минула чудово. Фабіан розбалакався і доволі дотепно розповідав про наші мандри, не згадуючи, певна річ, ні Лілі, ні Юніс. Мабуть, він надумав причарувати Евелін, і я сподівався, що йому це вдасться.

— Скажіть, будь ласка, Майлзе,— спитала Евелін, коли ми вже пили каву,— під час війни ви були полковником? Я питала про це у Дугласа, але він не знає.

— Ні, люба дівчинко,— засміявся Фабіан.— Я був молодшим лейтенантом.

— А я була певна. що ви полковник у відставці, принаймні підполковник.

— Чому?

— Не знаю,— сказала Евелін і поклала свою руку на мою.— Просто у вас такий вигляд, ніби ви належали до командного складу.

— Мила Евелін, я просто змушую себе так поводитись,— пояснив Фабіан,— щоб приховати брак самовпевненості. Вип'ємо трохи бренді?

Він розрахувався і сказав, що й слухати не хоче, щоб ми відвезли його в готель.

— І завтра не здумайте рано вставати,— попередив він мене.— Мені треба зранку поїхати в Нью-Йорк, але в готелі для мене знайдеться машина.

Коли нарешті під'їхало таксі, він сказав:

— Я провів чудовий вечір. Сподіваюсь, їх буде у нас багато. Якщо дозволите, Ніжне Серце... якщо дозволите...— він нахилився до Евелін,— я поцілую на прощання цю добру дівчинку.

— Звичайно,— випередила мене Евелін і, не чекаючи мого дозволу, сама поцілувала його в щоку.

Ми зачекали, доки таксі зникло в тумані.

— Отак!— сказала Евелін, беручи мене під руку.

Я був радий, що тієї ночі і наступного ранку Фабіан був не з нами.

Він не зміг прийти й на наше весілля, бо виїхав в Англію. Але передав нам з Лондона через знайому стюардесу розкішний подарунок— срібний кавник часів короля Георга. А коли в нас народився син, він прислав з Цюріха п'ять наполеондорів.

24

Я прокинувся від грюкоту молотка і поглянув на годинник. За двадцять буде сьома. Я зітхнув. Тесляр, який прибудовував нове крило до нашого будинку, працював не за страх, а за совість. Евелін поворушилася поруч зі мною, але не прокинулась. Вона тихенько дихала і розкрилась уві сні так, що було видно її груди. Виглядала вона дуже звабливо.

Я встав з ліжка і розсунув завіси, щоб подивитись, яка надворі погода. Був чудовий сонячний ранок, і навіть о цій порі сонце гріло вже досить гаряче. Я вдягнув піжамні штани і купальний халат, взяв рушник і босоніж пішов з кімнати, дякуючи долі за те, що одружився з жінкою, яка мала будинок на узбережжі.

Внизу я зазирнув у кімнату для гостей, яку ми обернули на дитячу. Анна, дівчина, що доглядала немовля, поралася в кухні, а дитя лежало в колисці і смоктало з пляшечки молоко. Я поглянув на сина: він був серйозний, рожевий і пухкий, не схожий ні на мене, ні на Евелін. Звичайнісінька собі дитина. Я не став аналізувати своїх почуттів до сина, але, виходячи з кімнати, всміхнувся.

Потім я відімкнув замок на вхідних дверях, який сам поставив, коли оселився в Евелін. Вона казала, що це непотрібно, що ніколи в житті ні її батьки, ні вона не мали справ із злодіями; але я все-таки щовечора перевіряв, чи добре замкнений будинок.

На подвір'ї я ступив у холодну, приємну вранішню росу.

— Доброго ранку, містере Джонсон,— привітався я з теслею, який саме вставляв віконну раму.

— Доброго ранку, містере Граймс,— відповів Джонсон. Він працював на мене, тому розмовляв зі мною суто офіційно. Решта майстрів прийде о восьмій, але містер Джонсон казав, що воліє працювати на самоті, коли йому ніхто не заважає. Тим часом Евелін, що знала теслю змалку, пояснила, що він просто хоче своїм грюкотом збудити всіх ін-

ших. Він дістав суворе пуританське виховання і зневажає ледацюг, які довго сплять.

Прибудова була майже готова. Ми переведемо туди дитячу кімнату і обладнаємо кабінет для Евелін, де вона триматиме свої книжки і працюватиме. Поки що їй доводиться займатися своїми справами в їдальні. У місті в неї є робочий кабінет, але там весь час дзвонить телефон, і вона не може зосередитись. Незважаючи на те, що в неї є секретарка і клерк, багато роботи доводиться брати й додому. Аж смішно, як багато людей позиваються в цьому світі.

Скупавшись, я повернувся в кухню і ввімкнув радіо, щоб послухати новини, поки готуватиму собі сніданок. Виявляється, президента Ніксона примушують подати у відставку. Я згадав Девіда Лорімера і його прощальну вечерю у Римі. Сидячи за столом, я ласував яєчнею з беконом, свіжим помаранчовим соком і кавою. За чотирнадцять місяців подружнього життя я звик їсти вдома і дуже полюбляв отакі прості, але поживні сніданки. Часто, коли Евелін затримувалась у місті, я готував обід для нас обох. Але просив Евелін нікому про це не казати, навіть Майлзу Фабіану, який іноді нас навідував. Вони з Евелін так і не стали справжніми друзями, але ставились одне до одного непогано.

Фабіан ось уже три тижні жив в Іст-Гемптоні, допомагаючи мені підготувати відкриття картинної галереї. Взимку він відвідав Рим, познайомився з Анжело Квінном і підписав з ним контракт, за яким збирався купувати всі твори цього художника. Такий самий контракт він підписав і з художником, чиї літографії придбав у Цюріху. Потім він прилетів у Сег-Харбор і виклав мені свій план, який спочатку видався мені безглуздим, але його, на мій великий подив, підтримала Евелін. Фабіан вирішив відкрити неподалік від Іст-Гемптона картинну галерею, якою я мав управляти.

— Однаково ви нічого не робите,— сказав він, і це була правда,— а я завжди зможу допомогти вам, якщо це буде потрібно. Звичайно, ви повинні підучитись. Але змогли ж ви помітити Квінна!

— Я просто купив дві картини для своєї нареченої і зовсім не збирався робити на цьому кар'єру.

— Хіба я досі направляв вас на щось погане? — спитав Фабіан.

— Ні,— змушений був визнати я.

Крім того, що нам пощастило у всіх наших справах з золотом, цукром, канадським цинком і швейцарською землею (наш пансіонат відкриється на різдво, а всі місця в ньому вже заброньовано), той неподобний фільм Надін Бонер сім місяців з шаленим успіхом ішов у найбільших кінотеатрах Нью-Йорка, Чікаго, Далласа і Лос-Анджелеса, незважаючи на галас, зчинений церковними діячами. На щастя, наших імен у титрах не було, і єдине, що пов'язувало нас з тим «витвором мистецтва»,— це грошові перекази, які ми одержували щомісяця і відправляли прямо в Цюріх. Мої рахунки у банках — і відкритий, і таємний — досягли, м'яко кажучи, значних розмірів.

— Ні,— повторив я.— Ви все робили правильно.

— Цей край,— вів далі Фабіан,— має три багатства: гроші, картоплю і художників. Навіть залучаючи самих тільки місцевих митців, ви зможете влаштовувати по п'ять виставок на рік і матимете з цього чималий зиск. Ті, що тут живуть, ц і к а в л я т ь с я мистецтвом і залюбки вкладатимуть у нього свої капітали. Тут, як і в Палм-Бічі, у людей багато вільного часу і дурних грошей. Отже, тут без зайвих клопотів і вдвічі дорожче можна продати картину, яку доводилося б нав'язувати кому-небудь, скажімо, в Нью-Йорку. Почнемо ми з малого,

але згодом можна буде відкрити філії у Палм-Бічі, Х'юстоні, Беверлі-Хіллз і навіть у Нью-Йорку. Ви ж, мабуть, нічого не маєте проти того, щоб місяць або два взимку пожити в Палм-Бічі? — спитав він у Евелін.

— Та мабуть, що ні,— погодилась вона.

— До того ж, Дугласе,— вів далі Фабіан,— це дасть вам змогу вільно подорожувати по Європі. Пошук талантів — причина досить поважна. І час від часу навідуватись до цюріхських банків. А принагідно ви й мені зможете допомогти в одній справі.

— З цього б і починали,— не дуже чемно зауважив я.

— Я вже не сподіваюся на вашу вдячність,— сказав Фабіан образжено,— але просто хочу, щоб ми допомагали одне одному.

— Прислухайся до Майлза,— мовила Евелін.— Він має рацію.

— Дякую вам, люба.— Фабіан повернувся до мене.— Ви ж нічого не матимете проти, якщо котрийсь із моїх проектів, вигідний для нас обох, виявиться особливо дорогим моєму серцю?

— А може, й матиму,— заперечив я.

— Дугласе, я знаю, що ви вмієте бути нелюб'язним,— сказав він.— І все-таки дозвольте мені доказати до кінця. Ми з вами оббігали досить багато музеїв і картинних галерей, щоб ви могли зрозуміти моє ставлення до мистецтва. І до митців. Ви знаєте, що для мене все це не тільки гроші. Я люблю художників. І сам хотів би стати одним з них. Але не зміг. Тому все, що я можу зробити, це стати корисним для них, допомагати їм, відкривати нові таланти.— Частина цієї промови була правдою, частина — риторикою, вжитою для того, щоб переконати мене. Думаю, що й сам Фабіан не міг розрізнити, де перше, де друге.— Анжело Квінн — художник непоганий. Але, можливо, одного дня до мене увійде хлопець з папкою в руках, і, зазирнувши в неї, я скажу: «Тепер я можу покінчити з усім іншим. Я чекав цієї хвилини все своє життя».

— Згода,— сказав я. Від самого початку я знав, що не зможу йому протистояти.— Ви мене переконали. Як завжди. Я згоден присвятити своє життя створенню музею імені Майлза Фабіана. Де ви хочете його розташувати? Може, на пагорбі в Сен-Поль-де-Вансі, поряд з музеєм Мегт?

— Ви надзвичайно люб'язні,— зауважив Фабіан спокійно.

Незабаром ми заорендували велику комору неподалік від Іст-Гемптона, відремонтували її, пофарбували стіни і замовили вивіску «Галерея «Південне роздоріжжя». Я відмовився поставити на ній своє ім'я. Не знаю, чому саме — через скромність або через страх видатися смішним.

І ось тепер ми мали о дев'ятій зустрітися там з Фабіаном. Чотири дні ми витратили на те, щоб розмістити на стінах комори тридцять картин Анжело Квінна. Запрошення на відкриття виставки ми розіслали два тижні тому. Фабіан пообіцяв почастувати шампанським близько тисячі своїх знайомих, що приїхали влітку на узбережжя. Двоє поліцейських повинні були стежити за порядком на автомобільній стоянці.

Коли я допивав другу чашку кави, задзвонив телефон. Я пішов у хол і зняв трубку.

— Слухаю вас,— сказав я.

— Дуг? — озвався чоловічий голос.— Це Генрі.

— Хто?

— Генрі. Боже мій, твій брат Хенк!

— А-а,— протягнув я. Я вже дзвонив йому один раз після того, як одружився, але більше ми не бачились і не розмовляли. Він двічі писав

мені, сповіщаючи, що наші справи йдуть добре, але мені не дуже в це вірилось.— Як у тебе справи?

— Добре, дуже добре,— відказав він квапливо.— Послухай, Дуг. Нам треба зустрітися. Сьогодні.

— Але я сьогодні дуже зайнятий. Чи не можна...

— Не можна. Послухай, я зараз у Нью-Йорку. За дві години ти можеш бути тут...

Я зітхнув. Сподіваюсь, він цього не почув.

— Хенку, це неможливо,— сказав я.

— Гаразд. Тоді я сам до тебе приїду.

— Але ж...

— Адже ти збираєшся сьогодні обідати? — спитав він таким тоном, ніби звинувачував мене у чомусь.— Хіба ти не можеш приділити братові одну годину за два роки?

— Звичайно, можу,— відповів я.

— Я буду у вас ополудні. Де ми зустрінемось?

Я дав йому адресу ресторану в Іст-Гемптоні і пояснив, як його знайти.

— Чудово,— погодився він.

Я пішов нагору і одягнувся.

Евелін саме вставала, і я поцілував її. Сьогодні вона не була сонною.

— Від тебе пахне морською сіллю,— прошепотіла вона, коли я її обійняв.— Такий приємний запах.— Я поплескав її по спині і сказав, що в обід буду зайнятий, але потім подзвоню і розповім, як справи.

По дорозі до Іст-Гемптона я вирішив, що дам Хенкові ще десять тисяч доларів. Не більше. І взагалі було б краще, якби він подзвонив мені іншим разом.

Фабіан походжав по галереї, поправляючи картини, які й без того висіли дуже рівно. Дівчина, яку ми найняли через агентство Сари Лоуренс, діставала з ящиків келихи для шампанського і розставляла їх на переносному столі, який ми встановили в кутку приміщення. Шампанське привезуть сюди в другій половині дня. Дві картини з нашої вітальні теж висіли на стіні. Фабіан причепив до них червоні клаптики тканини, які показували, що картини вже продано.

— Це щоб розбити кригу,— пояснив він.— Ніхто не хоче купувати перший. У великому бізнесі є свої маленькі хитрощі, хлопчику мій.

— Не знаю, що б я робив без вас,— сказав я.

— Я теж. Знаєте, про що я подумав?

Я впізнав цей тон. Він знов щось вигадує.

— Про що ж ви подумали цього разу? — спитав я.

— Ми поставили занадто низькі ціни,— зауважив Фабіан.

— Здається, ми про все вже домовились.— Питання про ціни ми обговорювали не один день. І вирішили продавати більші картини по півтори тисячі доларів, а менші — по вісімсот і по тисячі доларів.

— Я пам'ятаю, що ми про все домовились. Але ми просимо дуже мало. Ми занадто скромні. Люди подумають, що ми не дуже віримо в цього художника.

— Що ви пропонуєте?

— Продавати великі картини по дві тисячі доларів. А маленькі по тисяча двісті й по півтори тисячі. Це виглядатиме набагато солідніше.

— А що, як ми відлякаємо майбутніх власників творінь Анжело Квінна? — спитав я.

— Повірте у моє передчуття,— поважно мовив Фабіан.— Сьогодні ми здобудемо нашому приятелю славу.

— Добре, що його тут немає,— сказав я.— А то він зомлів би від щастя.

— Я дуже шкодую, що він не зміг приїхати. Якби цього хлопця постригти й поголити, він мав би дуже привабливий вигляд. Особливо для дам.— Фабіан пропонував Квінну оплатити квиток від Рима, але той відмовився летіти, сказавши, що не скінчив малювати Америку.— Отже,— повторив Фабіан,— дві тисячі. Згода?

— Якщо ви на цьому наполягаєте,— здався я.— Але коли питатимуть ціну, я ховатимусь.

— Зухвалість передусім, любий хлопчику,— заохочував мене Фабіан.— Хтозна, що нас чекає. Учора я був на одній вечірці і зустрів там критика з «Таймс». Сьогодні ввечері він збирається завітати до нас.

Я відчув, що нерви мої напнуті, як струна. Італійські газети присвятили Квінну тільки два рядки. Вони дали високу оцінку його творам, але ж усього два рядки!

— Сподіваюсь, ви знаєте, що робите,— сказав я.— Бо я не знаю.

— Той критик буде приголомшений,— впевнено сказав Фабіан.— Подивіться навколо себе. Ця стара комора виглядає, як чарівний палац.

Але я вже так довго і так пильно вивчав картини, що тепер вони не справляли на мене ніякого враження. Якби це було можливо, я заїхав би зараз на Монток-Пойнт і милувався б хвилями Атлантичного океану, доки все скінчиться.

Позад мене щось дзенькнуло, я озирнувся й побачив, що дівчина перекинула келих і він розбився. Мабуть, у Сари Лоуренс їх не вчать, як поводитися з посудом для шампанського.

— Не хвилюйтесь, моя люба,— заспокоїв її Фабіан, допомігши зібрати скалки.— Це добрий знак. Я радий, що так сталося. До того ж я згадав, що в нас у холодильнику є пляшка шампанського.

Дівчина вдячно всміхнулася Фабіанові. За три тижні її роботи на нас Майлз зумів повністю заволодіти її симпатіями. Зате коли до неї звертався я, здавалося, ніби ми розмовляємо крізь грубу шибку.

Фабіан пішов у маленьку кімнатку, що правила нам за контору, і повернувся з пляшкою шампанського. Це він наполіг, щоб у галереї був холодильник.

— Він виправдає затрачені кошти за перший же тиждень,— запевнив він, коли встановлювали агрегат.

Я спостерігав, як він вправно зриває сухозлітку і виймає корок.

— Майлзе,— довелося мені його попередити,— я щойно поснідав.

— От і чудово, друже мій.— Корок вилетів з пляшки.— Сьогодні великий день. І ми повинні провести його якнайкраще.— Я вже зробив для себе висновок, що в його житті чимало таких великих днів.

Він налив шампанського дівчині й мені. Потім підняв свій келих і проголосив:

— За Анжело Квінна... І за нас.

Ми випили. Я подумав про те, скільки шампанського я вже випив, відколи познайомився з Майлзом Фабіаном, і похитав головою.

— До речі, Дугласе,— сказав він, знову наповнюючи келихи.— Сьогодні тут буде присутнє ще одне наше капіталовкладення.

— Що?

— На вчорашній вечірці була почесна гостя.— Він захихотів, згадавши минулий вечір.— Прісцілла Дін.

— О господи! — не втримався я. Однією з причин того галасу, що здійнявся навколо нашого фільму, були виконавиці жіночих ролей. Фотографії Прісцілли, голої-голісінької та ще й у надто сміливих позах, з'явилися у двох журналах, що мають дуже широкий обіг. На вулиці за нею ходили юрмою. А коли вона з'явилася на телевізійній студії, щоб дати інтерв'ю, працівники телебачення її обсвистали. Усе це, звичайно, додає їй скандальної слави, але не знаю, чи сприятиме її поява в нашій галереї репутації Квінна.— Тільки не кажіть мені,— знов озвався я,— що ви запросили її сьогодні прийти до нас.

— Саме це я й зробив,— спокійно мовив Фабіан.— Тепер про нас писатимуть усі газети. Не тривожтесь, Ніжне Серце. Я сказав їй потихеньку, що наші... е-е... зв'язки з нею треба зберігати у суворій таємниці. Вона поклялася здоров'ям власної матері. Доро,— обернувся Фабіан,— ви зрозуміли, що повинні забути все почуте тут?

— Звичайно, містере Фабіан.— Дівчина виглядала збентеженою.— Але я нічого не зрозуміла. Хто така Прісцілла Дін?

— Це одна не зовсім порядна жінка,— пояснив Фабіан.— Я дуже радий, що ви не ходите на порнографічні фільми і не читаєте брудних журнальчиків.

Ми скінчили пляшку шампанського без подальших тостів.

У ресторані я з'явився на початку першої. Генрі вже чекав на мене. Він був не сам. Поруч з ним сиділа дуже гарна молода жінка з довгими косами каштанового кольору. Коли я підійшов до них, Генрі встав і сердечно потиснув мені руку. Він засмаг, мав здоровий вигляд, був без окулярів і, усміхнувшись, продемонстрував чудові білі зуби. Крім того, він пофарбував свою чуприну і тепер виглядав років на тридцять.

— Дуг,— сказав він.— Я хочу познайомити тебе з моєю нареченою. Мадлен, це мій брат.

Ми з жінкою потисли одне одному руки.

— Хенк багато мені розповідав про вас,— мовила Мадлен. У неї був приємний низький голос.

Я сів проти них і відзначив, що на столі зовсім не було спиртного.

— Мадлен ніколи раніше тут не була,— пояснив Хенк.— І тому забажала поїхати зі мною.

— Я дуже хотіла познайомитися з вами,— сказала Мадлен, пильно дивлячись на мене. У неї були великі сірі очі з блакитним відтінком.

— За це треба випити. Офіціанте!.. — гукнув я.

— Дякую, тільки не для нас,— зупинив мене Хенк.— Я більше не п'ю.— Він промовив це з викликом, ніби чекав моїх коментарів. Але я змовчав.

— Я справді тут ніколи не була,— потвердила Мадлен.

— Що ж, у такому разі пити не будемо,— сказав я офіціантові.

— А що замовимо? — спитав Генрі.— У нас не дуже багато часу.

Мадлен підвелась, і ми з Генрі також встали.

— На жаль, панове, я не зможу з вами пообідати,— мовила вона.— Я знаю, вам є про що поговорити. А я трохи прогуляюсь, огляну це гарненьке містечко і повернуся випити з вами кави.

— Не загубися,— сказав Генрі.

— Ні в якому разі,— засміялася вона.

Генрі провів її якимсь дивним напруженим поглядом. Мадлен мала стрункі ноги й ладну поставу, і її хода була гордовита, але водночас і чуттєва. Генрі затамував подих, ніби взагалі забув, що треба дихати.

— Боже мій,— порушив я мовчанку,— що все це означає?

— Як вона тобі? — спитав він, сідаючи.

— Дуже приємна дівчина,— впевнено сказав я. Я говорив це не для того, щоб полестити йому.— Ну, а тепер поясни.

— Я збираюсь розлучитися зі своєю дружиною.

Я кивнув головою.

— А де твої окуляри?

Хенк засміявся.

— У мене тепер контактні лінзи,— пояснив він.— Твій приятель, Фабіан, напровадив мене куди треба. Передай йому при нагоді мої вітання.

— Ти можеш зробити це сам. Я щойно бачився з ним.

— Я б радо це зробив. Але мені треба о четвертій бути в Нью-Йорку.

— А що ти робиш у Нью-Йорку? — Я чомусь не уявляв собі брата ніде, крім Скрантона.

— Я там живу,— відповів Генрі.— Мадлен має в місті своє помешкання. А наша фірма переїхала в Оранджберг. З Нью-Йорка туди їхати всього півгодини.

Підійшов офіціант. Генрі замовив салат з креветок та біфштекси. Його апетит покращав так само, як і його зовнішність.

— Я дуже радий, Генрі, що ти приїхав сюди, щоб побачитися зі мною,— сказав я.— Але навіщо такий поспіх? Чому ти повинен був приїхати саме сьогодні?

— Тому що після обіду юристи мають засвідчити остаточний контракт,— пояснив він.— Ми працювали над ним три місяці і нарешті врахували все. Тепер і комар носа не підточить. Ти ж знаєш цих законників.

— Про що ти говориш? — перепитав я.— Який контракт?

— Я не хотів турбувати тебе до того, як усе стане на свої місця,— сказав він.— Сподіваюсь, ти на мене не гніваєшся?

— Ні в якому разі! Але ти все-таки поясни...

— Я казав тобі, що та справа видалась мені перспективною?

— Так.— Я мимоволі подумав, що слово «перспективний» в його устах пролунало тоді для мене як синонім слова «поразка».

— Виявилося, що все набагато краще, ніж я сподівався.— Він замовк, чекаючи, поки офіціант розставить закуску. — Краще, ніж ми могли мріяти. Уже тепер на нашому заводі працює понад сто чоловік.— Він з насолодою взявся до їжі.— Але нам треба негайно розширити виробництво. Поки що наші акції ще не йдуть на жодній біржі, але ціна їх весь час зростає. Південні компанії уже виявили бажання придбати їх. Найбільша з них — «Норзерн Індастріз». Це велетенське об'єднання. Ти, напевно, чув про нього?

— Ні,— заперечив я.— На жаль, ні.

Хенк осудливо поглянув на мене, ніби він був учителем, а я — учнем, що не виконав домашнього завдання.— Отже, це велетенська фірма,— повторив він.— Можеш мені повірити. І вони хочуть встановити з нами зв'язки. Вони пропонують нам, тобто нашій компанії, півмільйона доларів.— Хенк відкинувся назад, щоб оцінити, яке враження справили на мене його слова.— Тебе ця сума не вражає?

— Звичайно, вражає.

— Гроші ми одержимо протягом кількох місяців,— вів далі Генрі, смакуючи креветок.— До того ж ми — ті два хлопці і я — лишили в себе контрольний пакет акцій і будемо тримати їх ще років п'ять; нарешті ми втричі збільшили свою заробітну платню, а ще ж треба врахувати право опціону. Ти, звичайно, теж матимеш право опціону...

Шкода, що зі мною не було Фабіана. Він дістав би від цієї розмови справжню насолоду.

Офіціант приніс гаряче, і Генрі став наминати біфштекс із смаженою картоплею, заїдаючи шматком білого хліба, щедро намащеного маслом. Думаю, він тепер не скоро повернеться до своїх дієтичних страв.

— От і полічи, Дугласе,— насилу промовив Хенк з повним ротом,— ти вклав у це діло двадцять п'ять тисяч доларів. Третя частина капіталу дасть тридцять три проценти від півмільйона доларів. Це становить сто шістдесят шість тисяч. Твої дві третини від цієї суми становитимуть...

— Я й сам умію рахувати,— урвав я його.

— І все це без опціону,— наголосив Генрі, не забуваючи їсти. Від збудження, а може, від їжі він розшарівся, і на чолі в нього виступили крапельки поту.

Я кивнув.

— Так, виходить непогано.

— Я обіцяв тобі, що ти не пошкодуєш,— нагадав він твердо.

— Еге ж.

— Чужі гроші нам більше не потрібні,— сказав Генрі. Він скінчив їсти і, відклавши ніж з виделкою, пильно подивився на мене. Його очі з контактними лінзами здавалися глибокими й чистими. Маленькі червоні рівчачки на переніссі зникли.— Дуг, ти врятував мене від загибелі,— мовив він стиха.— Я ніколи не зможу віддячити тобі і тому не буду навіть пробувати.

— І не треба,— заспокоїв його я.

— А як твої справи? — спитав він.— Усе гаразд?

— Краще не буває.

— У тебе добрий вигляд, хлопчику.

— У тебе теж,— мовив я.

— Отже...— Він з тривогою засовався на стільці.— Рішення за тобою. Так чи ні?

— Так,— погодився я.— Звичайно, що так.

Генрі широко всміхнувся і знову взявся до їжі. Ум'явши біфштекс, він замовив на третє пиріг з чорницями.

— Якщо ти збираєшся й далі так їсти,— зауважив я,— тобі доведеться вдатись до спорту.

— А я знов граю в теніс.

— Тоді приїзди колись до нас, пограємо разом,— запропонував я.— У цій частині острова багато прекрасних кортів.

— Чудово. До того ж я хотів би познайомитися з твоєю дружиною.

— В будь-який час.— Зненацька я розреготався. Він підозріливо поглянув на мене.

— Чого ти смієшся?

— Коли ти мені сьогодні подзвонив, я вирішив, що дам тобі ще десять тисяч і ні цента більше.

Спочатку він образився. Але потім теж став сміятися. Так ми й реготали, аж заходились, коли до ресторану повернулася Мадлен, щоб випити з нами кави.

— Що сталося? — спитала вона, сідаючи.

— Сімейна таємниця,— відповів я.— Усе залишиться між двома братами.

— Генрі однаково розповість мені пізніше,— сказала вона.— Він усе мені розповідає. Правда, Генрі?

— Правда.— Він взяв її руку і ніжно поцілував. Ніколи раніше він не демонстрував своїх почуттів, але й це змінилося так само, як його очі, зуби і апетит. Якщо новий вираз братового обличчя з'явився внаслідок моєї крадіжки ста тисяч доларів у мерця, я ладний був би ще десять разів пограбувати десятьох небіжчиків.

Я провів їх до машини, і Мадлен лишила мені свою адресу.

— Ви повинні приїхати до нас у гості,— запросила вона.

— Добре,— пообіцяв я. Але ніхто з нас не знав, як скоро це може статися.

Як і запевняв Фабіан, виставка мала великий успіх. На автомобільній стоянці водночас збиралося до шістдесяти машин. Люди заходили й виходили, але в залі весь час було повно. Наше шампанське мало великий попит, але й про живопис ніхто не забував. Уривки розмов, які я чув, вселяли в нас оптимізм.

— Усе йде, як по маслу,— прошепотів мені Фабіан, коли ми вдвох опинилися на якусь мить біля столу з шампанським. Критика з «Таймс» я не бачив, але Фабіан сказав, що йому сподобався вираз обличчя журналіста.

До вечора Дора наліпила червоні стрічки ще на чотири великі картини і шість маленьких.

— Феноменально! — вигукнув Фабіан, проходячи повз мене.— До того ж багато хто з гостей обіцяв завітати до нас і вдруге. Шкода, що Лілі не змогла приїхати. Їй тут дуже сподобалося б. Вона так полюбляє вечірки.— Я помітив, що в Фабіана трохи заплітається язик. Він нічого не їв за цілий день і весь час тримав у руці склянку. Ніколи раніше я не бачив його напідпитку. Я взагалі не уявляв собі, що він може бути напідпитку.

Евелін виглядала трохи розгубленою. Серед гостей були діячі театру й кіно, а також кілька відомих письменників, з якими вона не була знайома. У Вашінгтоні серед дипломатів та державних діячів вона б ніколи не знітилась, але тут ледве розтуляла вуста, коли говорила з автором книги, якою захоплювалась, або з акторкою, чия гра її вразила. Несподівана зніяковілість Евелін мені була до вподоби.

— Твій приятель Майлз,— зауважила вона, похитуючи головою,— знає всіх на світі.

— Але ж тут немає й половини його знайомих.

Евелін пішла рано. Вона пообіцяла Анні звільнити її на вечір.

— Поздоровляю тебе, любий,— сказала вона, коли я проводжав її до машини. Тоді поцілувала мене й додала: — Я чекаю на тебе.

Вечір був прохолодний, такий приємний після задушливої атмосфери виставки, і я кілька хвилин постояв надворі, милуючись чистим темніючим небосхилом. Потім я побачив, як під'їхав великий «лінкольн-континенталь» і з нього вийшла Прісцілла Дін у супроводі двох елегантних молодиків. Обидва були в смокінгах, а Прісцілла — у довгій чорній вечірній сукні з яскраво-червоною накидкою на оголених плечах. Мене вона не помітила, а я вирішив, що обійдуся без вітань з нею.

Я спрокволa попрямував за ними до галереї. Коли Прісцілла увійшла, галас трохи затих, і всі погляди прикипіли до неї, але незабаром гамір відновився. Публіка на виставці була порядна, добре вихована і, напевно, як і Дора, не дуже вчащала на фільми типу «Сплячого принца».

Фабіан особисто супроводив Прісціллу до імпровізованого бару. Я не помітив, щоб вона поглянула хоч на одну картину. Близько десятої гості роз'їхались, і вона залишилася біля столу сама. П'яна. Дуже п'яна. Коли в кімнаті ще лишалося з десяток відвідувачів, ті двоє, що приїхали з нею, стали переконувати її піти.

— Пріссі, люба, нас чекають на вечерю,— сказав один з них.— Треба їхати. Ходімо. Ну, будь ласка.

— До біса вечерю,— відрізала вона.

— Але ж нам треба йти,— втрутився другий.

— Ну, то й ідіть собі,— сказала вона, спираючись на стіл. Її накидка впала на підлогу, відкривши нашим поглядам верхню частину її розкішного тіла.— І вас теж до біса. Сьогодні ввечері я хочу втішатися мистецтвом. А додому мене відвезе мій давній паризький приятель Майлз Фабіан. Правда, Майлзе?

— Звичайно, люба,— відповів Майлз без особливого ентузіазму.

— Він хоч і підтоптаний,— сказала Прісцілла,— але ще ой-ля-ля! Надін Бонер створила йому таку рекламу! Très bien [1]. Це я по-французькому, ви, нікчеми.

У галереї вже нікого не було. Я мовчки подякував богу, що Прісцілла з'явилася так пізно, коли Евелін уже поїхала додому доглядати немовля. Дора дивилась на Прісціллу витріщеними очима і з відкритим ротом. Наймаючись до нас, Дора казала, що шукає тихої спокійної роботи, де вона могла б потроху читати. На Фабіана я не дивився.

— Ви, задрипанці! Перестаньте метушитись,— сказала Прісцілла, звертаючись до своїх приятелів.— Терпіти не можу, коли хтось мигтить перед очима.

Молодики поглянули один на одного і знизали плечима. Вони чемно попрощалися зі мною й Фабіаном і сказали, що картини їм дуже сподобались.

— До речі,— мовив один з них,— не подумайте чогось такого... Ми просто брати.— Вони з гідністю вийшли, і за хвилину я почув ревіння мотору їхнього «лінкольн-континенталя».

Фабіан нахилився, щоб підняти накидку Прісцілли, похитнувся і мало не впав, але втримався на ногах. Потім він укутав накидкою плечі Прісцілли.

— Час іти до ліжечка, люба,— сказав він.— Я не можу братися за кермо в такому стані...— Я з радістю подумав, що він іще щось тямить.— Тому нас відвезе Дуглас.

— У такому стані..— Вона хрипко засміялась.— Я знаю, в якому ти стані, старий цапе. Поцілуй мене, татку.— І простягла до нього руки.

— У машині,— пообіцяв Фабіан.

Прісцілла впала на стіл.

— Не піду звідси, доки мене не поцілують,— уперлася вона.

З тривогою поглянувши на Дору, яка злякано притулилась до стіни, Фабіан нахилився до Прісцілли й поцілував її. Прісцілла утерла долонею вуста, розмазавши губну помаду.

---

[1] Чудово *(франц.)*.

— Я чула, що ви вмієте робити це краще,— зауважила вона.— В чому річ? Довго не мали практики? Може, вам треба повернутися до Франції? — Утім, вона все-таки дозволила Фабіану відвести себе до дверей.

— Доро! — гукнув Фабіан.— Погасіть світло й замкніть двері. Приберемо завтра вранці.

— Добре, містере Фабіан,— прошепотіла Дора.

Коли ми виходили, вона все ще стояла, прихилившись до стіни.

Прісцілла наполягла на тому, щоб сісти між нами на передньому сидінні.

— Обніми мене,— знов причепилася вона до Майлза. Шампанське вона виблювала на свою сукню, і тепер у машині стояв нестерпний сморід. Я відчинив вікно.

— А тепер, люба,— мовив Фабіан,— скажіть, де ви живете.

— У Спрінгсі,— відповіла Прісцілла.— Точно. У Спрінгсі.

— Де саме у Спрінгсі, люба? — терпляче запитав Фабіан.— Якою дорогою їхати?

— Звідки я можу знати, якою дорогою їхати! — сказала Прісцілла.— Поїхали вперед. Я покажу дорогу.

— Як звуть людей, у яких ви зупинилися? Ми їм подзвонимо, і вони скажуть, куди нам їхати.— Фабіан говорив, мов поліцейський, що хоче відвести додому дитину, яка загубилась у місті.— Ви повинні пам'ятати їхнє прізвище.

— Звичайно, я пам'ятаю. Леві... ні, Кохен... ні Мак-Мегон... щось схоже на це. Яка вам різниця? Однаково всі вони г... — Прісцілла нахилилась уперед і ввімкнула радіо. В машині залунала музика з «Мосту через річку Квай».— Поїхали, містере Чистенький,— сказала вона сердито.— Сподіваюсь, ви знаєте, де той Спрінгс.

— Поїхали у Спрінгс,— попросив Фабіан.

Я завів мотор. Але тільки-но ми проїхали напис «Ласкаво просимо у Спрінгс», я вже знав, що тільки чудо допоможе нам знайти будинок, в якому оселилася Прісцілла. Я зупинявся біля кожного перехрестя і біля кожного будинку, але Прісцілла весь час казала:

— Ні, не тут.

«Яка різниця, скільки грошей ми одержали за «Сплячого принца»,— подумав я.— Вони не варті цієї прогулянки».

— Ми просто марнуємо час,— сказала Прісцілла.— У мене виникла чудова ідея. Я знаю двох гарних дівчат у Куогу. Сподіваюсь, ви можете знайти цей Куог на узбережжі.— Вона не стала чекати на відповідь.— Ці дівчата — неперевершені майстрині своєї справи. Вони вам сподобаються. Поїхали до них, і ми чудово розважимось усі разом.

— До Куога цілу годину їхати,— зауважив Фабіан. Голос у нього був дуже стомлений.

— Ну то й що? — заперечила Прісцілла вередливим тоном.— Зате ми добре погуляємо!

— У нас був дуже важкий день,— опирався Фабіан.

— А в мене — ні? — обурилася Прісцілла.— Поїхали.

— Може, перенесемо це на завтра? — зробив ще одну спробу Фабіан.

— Нікчеми! — мовила Прісцілла.

Ми їхали через ліс якоюсь вузькою темною дорогою, якої я не знав і боявся, що не зможу вибратись назад. Я вже вирішив, що по-

вернуся в Іст-Гемптон і залишу Прісціллу в першому-ліпшому готелі. Аж тут я побачив, що на узбіччі дороги стоїть машина з піднятим капотом. У моторі копирсалися двоє чоловіків. Я зупинився й покликав їх:

— Чи не могли б ви сказати мені...— І ту ж мить побачив, що прямо на мене дивиться дуло рушниці.

Чоловіки повільно підійшли до нашої машини. У темряві я не міг розгледіти їхніх облич, але помітив, що вдягнені вони в шкіряні куртки і рибальські картузи з довгими козирками.

— У них рушниця,— прошепотів я Фабіану, відчуваючи, як заціпеніла поруч зі мною Прісцілла.

— Правильно, приятелю,— сказав один з чоловіків.— У нас є рушниця. А тепер слухайте нас уважно. Лишіть ключ від запалення на місці. Ми хочемо позичити вашу машину. А самі виходьте. Тихо і спокійно. Даму залишіть у машині. Її ми теж позичимо на деякий час.

Прісцілла жадібно ковтнула повітря, але не поворухнулась. Коли я відчинив машину, чоловік відступив убік, щоб дати мені змогу вийти. Другий підійшов до дверцят Фабіана і сказав:

— Ідіть до свого приятеля.

Фабіан підійшов до мене. Він важко дихав.

І раптом Прісцілла почала кричати. Такого несамовитого лементу я не чув ніколи в житті.

— Нехай ця сука замовкне! — гукнув чоловік з рушницею своєму товаришеві. Прісцілла все ще кричала, але тепер вона вже лежала на спині, відбиваючись від чоловіка, який намагався схопити її за ноги.

— Ради бога! — крикнув чоловік з рушницею. Він хотів підійти ближче до машини і трохи опустив рушницю. Саме в цю хвилину Фабіан і стрибнув на нього. Знялася метушня, і в наступну мить рушниця вистрілила. Кидаючись на бандита, я почув, як Фабіан вилаявся. Від нашої подвійної ваги бандит не втримався на ногах і впав, рушниця відкотилась убік. Прісцілла все ще лементувала. Я схопив рушницю в ту мить, коли до неї вже підбігав другий. Я вистрілив, але той повернувся і втік у ліс. Бандит, який спочатку був з рушницею, відповз від мене. Я вистрілив у нього, але й він схопився на ноги і теж зник у темряві. А Прісцілла й далі кричала.

Фабіан лежав на спині, притиснувши обидві руки до грудей. Дихав він важко, з присвистом. Від автомобільних фар на нього падало слабке світло.

— Друже, вам треба відвезти мене в лікарню,— сказав він, роблячи довгі паузи між словами.— Якомога швидше. І попросіть Прісціллу, щоб вона замовкла.

Обережно, наскільки це було можливо, я став піднімати Фабіана, щоб перенести його в машину. І раптом побачив, що до нас хтось їде.

— Вибачте,— сказав я Фабіанові, якого встиг уже наполовину затягти в кабіну, і, знову взявши рушницю, став поміж Фабіаном і тією машиною. Прісцілла перестала кричати і тепер голосно плакала, б'ючись головою об панель управління. Я не знав, що гірше: її крик чи оці ридання.

Коли машина під'їхала, я побачив, що в ній сидять поліцейські. Я випустив рушницю, і вона впала на землю. Машина зупинилась, і з неї вистрибнули двоє поліцейських з пістолетами в руках.

— Що тут скоїлося? — запитав один із них хрипким голосом.

— На нас вчинили напад. Двоє чоловіків. Вони сховалися десь поблизу в лісі. Мого друга поранено. Нам треба негайно їхати в лікарню.

— Чия це рушниця? — спитав поліцейський, нахиляючись до моїх ніг, щоб підняти її.

— Їхня.

— І ви кинулись на людину з рушницею? — недовірливо запитав поліцейський.

— Не я, він.

— Свята людина,— лагідно сказав поліцейський.

Він допоміг мені влаштувати Фабіана в кабіні, а його напарник, худорлявий чоловік в окулярах, пішов оглянути покинуту бандитами машину.

— Так воно і є, це — та сама машина,— повідомив він, повернувшись назад.— Ми її розшукуємо. Вчора вночі її вкрадено в Монтоку. Вам пощастило.

— Дуже,— скептично відповів я.

Він з цікавістю поглянув на Прісціллу, яка все ще билася в істериці, але нічого не відповів.

— Їдьте за нами,— звернувся він до мене.— Ми покажемо вам дорогу до лікарні.

Ми поїхали слідом за поліцейською машиною, на якій мигтів сигнальний ліхтар і голосно завивала сирена. По дорозі нам трапилася спочатку одна, потім ще одна патрульні машини, яких, напевно, скликали по радіо.

Операція тривала три години. Фабіана ми привезли в лікарню непритомним. Поглянувши на Прісціллу, черговий лікар дав їй якісь таблетки, щоб вона заспокоїлась, і відіслав її в ліжко. Я сидів у передпокої і намагався відповісти на запитання, що їх ставили мені поліцейські: який вигляд мали ті двоє? Що ми робили в лісі в такий час? Хто ця дама? Як усе відбувалося? Чи збирався я поранити кого-небудь, коли стріляв? Відповідати було важко. Мозок мій стомився і зовсім не хотів працювати. Я ніяк не міг розтлумачити поліцейським, хто така Прісцілла Дін і чому вона забула свою адресу. Зі мною розмовляли чемно, без тіні підозри, але весь час повторювали ті самі запитання, тільки в іншій послідовності. Як тільки Фабіана відвезли в операційну, я подзвонив Евелін і сказав, що з Фабіаном стався нещасливий випадок, але в мене все гаразд, і їй нема чого тривожитись. А деталі я розповім, коли повернуся додому.

Приблизно опівночі прийшов молодий поліцейський і сказав, що ті двоє здалися самі.

— Ви не поранили жодного з них,— сказав він, усміхнувшись.— Завтра вранці вам доведеться приїхати в поліцію для ідентифікації злочинців. І дамі теж,— додав він.

Коли Фабіана везли з операційної, вигляд у нього був мирний і спокійний. Лікар, що вийшов слідом, знімаючи гумові рукавички, сказав:

— Радіти поки що нема чого. Через добу знатимемо точніше.

— Через добу...— похмуро мовив я.

— Він ваш близький друг? — спитав лікар.

— Дуже близький,— відповів я.

— А звідки в нього той жахливий шрам на грудях і животі?

— Шрам? Я ніколи не бачив ніякого шраму.— Від подиву я навіть закліпав очима. Адже я ніколи не бачив Фабіана роздягненим.

— Схоже на слід від шрапнелі,— мовив лікар.— Він був поране-

ний на війні? — Лікар був молодий, приблизно мого віку. Цікаво, що він знає про війну?

— Так, він воював,— потвердив я.— Але він ніколи не розповідав мені про поранення.

— Вік живи — вік учись,— зауважив лікар.— На добраніч.

Коли я виходив з лікарні, у мене перед очима щось спалахнуло, і я мимоволі зупинився. Але це був тільки репортер, який надумав мене сфотографувати. «Зачекай до завтра, друже,— подумав я,— коли Прісцілла Дін з'явиться у поліції. Там тобі буде що знімати».

Я повільно вирушив додому. Евелін чекала на мене, ми випили в кухні трохи віскі, і я їй усе розповів. Коли я скінчив, вона закусила губу і сказала:

— Мерзотниця! Я б задушила її власними руками.

25

Уранці вся ця історія разом з моїм фото з'явилась у більшості лонг-айлендських газет. Звичайно, там були і фотографії Прісцілли. Перш ніж їхати в поліцію, я подзвонив у лікарню, і там мені сказали, що Фабіан саме спить і про відвідини зараз нема чого думати. Прісцілла приїхала в поліцію раніше за мене у супроводі ескорту поліцейських. Там на нас уже чекало не менш як десяток репортерів. Потім ми обоє посвідчили, що впізнали бандитів. Щоправда, я не міг збагнути, як це Прісцілла могла їх упізнати, коли вона так і не вийшла з машини та ще й весь час репетувала. Але й незважаючи на це, вони у всьому зізнались, і наша участь у цьому була чистою формальністю.

При денному світлі обидва чоловіки мали зовсім інший вигляд. Власне, вони були ніякі не чоловіки, а молоді хлопці років по вісімнадцять, з гидкою прищавою шкірою та пухкими дитячими вустами. Важко було повірити, що кілька годин тому вони поранили людину і хотіли вбити мене, а я хотів убити їх.

Коли я вийшов з поліції, репортери намірилися сфотографувати мене разом з Прісціллою Дін, але я відвернувся й пішов геть. Досить з мене цієї Прісцілли.

Перш ніж зайти до Фабіана, я поговорив з лікарем. Той був настроєний оптимістично.

— Після операції він почуває себе набагато краще, ніж я сподівався. Думаю, через деякий час він одужає.

Фабіан лежав на акуратно засланому ліжку, до його руки і грудей були підведені якісь трубки. В палаті було багато сонця, через відчинене вікно долинали пахощі свіжоскошеної трави. Коли я увійшов, Фабіан кволо посміхнувся і підняв руку на знак вітання.

— Я щойно розмовляв з лікарем,— сказав я, підставляючи стілець ближче до ліжка,— він вважає, що ваші справи йдуть на краще.

— Я дуже радий.— Фабіан говорив ледь чутно.— Уявляєте собі: померти, рятуючи честь Прісцілли Дін.— Він стиха засміявся.— Замість цього нам треба було просто п о з н а й о м и т и її з тими хлопцями.— Він знов засміявся, і в грудях у нього щось захрипіло.— Вони могли б поїхати в Куог і розкішно там погуляти.

— Скажіть мені, Майлзе,— спитав я,— якого біса вас понесло на ту кляту рушницю?

Він злегка похитав головою.

— Хто ж його знає? Може, інстинкт? Може, вино вдарило в голову? А може, в мені заговорили залишки традицій, властивих моїм землякам з доброго старого Лоуелла, штат Массачусетс?

— Думаю, це пояснення таке ж імовірне, як і всі інші,— погодився я.— До речі, лікар сказав, що у вас на тілі є великий шрам. Звідки він у вас?

— Згадка про минулі часи,— промимрив Фабіан.— Я волів би не говорити про це. Ви можете зробити мені одну послугу?

— Звичайно.

— Подзвоніть, будь ласка, Лілі і спитайте, чи могла б вона прилетіти сюди на кілька днів. Думаю, присутність давньої приятельки добре на мене подіє.

— Я подзвоню їй негайно,— пообіцяв я.

— От і добре.— Він зітхнув.— Учорашній вечір пройшов чудово. У нас були такі чемні відвідувачі. Треба надіслати Квіннові телеграму з поздоровленням.

— Евелін це зробить сьогодні,— запевнив його я.

— Розумна жінка. Вчора вона виглядала напрочуд гарно.— Я підвівся.— Побудьте ще трохи,— попросив Фабіан.— Там у шухляді повинні бути папір і авторучка. Ви могли б мені їх подати?

Я висунув шухляду і подав йому папір та ручку. Писав він повільно, з помітним зусиллям. Потім узяв папірець і простяг мені.

— Я не знаю, Дугласе, що зі мною станеться,— сказав він,— тому я...— Фабіан зупинився, ніби йому важко було добрати потрібні слова.— Це записка в приватний банк у Цюріху. Крім нашого спільного рахунку, я відкрив там і особистий. Номер його я вам теж написав. І свій підпис. Хочу сказати вам, що поступово... мені пощастило зібрати чималу суму грошей. Одверто кажучи, Дугласе, я вас трішки обманював. А ця записка поверне вам усі гроші.

— О боже мій! — вихопилося в мене.

— Я з самого початку попереджав вас,— додав Фабіан,— щоб ви не підносили мене до небес.

— Не треба, друже.— Я тихенько погладив його по голові.— Адже це тільки гроші.

В його очах з'явилися сльози.

— Тільки гроші,— повторив він. І засміявся.— Знаєте, це, мабуть, щасливий випадок, що мене підстрелили. Інакше ніхто, певно, не повірив би, що наша вечірка зумовлена мистецькими інтересами, а не бажанням зробити рекламу Прісціллі Дін.

В палату зайшла медсестра і суворо поглянула на мене. Я встав.

— Не занедбуйте галерею,— попросив ще Фабіан, коли я виходив.

Наступного дня прилетіла Лілі. Я зустрів її в аеропорту Кеннеді і відвіз прямо в лікарню. Вона була в чудовому дорожньому костюмі і мала на собі коричневе пальто, яке я пам'ятав ще з Флоренції. Поводилась вона спокійно, але курила сигарету за сигаретою. Під час обіду мені довелося купити їй ще дві пачки. Я сказав їй, що лікар сподівається на щасливий наслідок. Вона тільки кивнула.

— А ще він сказав,— вів я далі,— що у Майлза на грудях і животі є якийсь великий шрам. Ви знаєте щось про це? Я питав у Фабіана, але він не схотів на цю тему розмовляти.

— Звичайно, я це помітила,— відповіла Лілі.— Першого ж разу, коли пішла з ним у ліжко. Здається, він його дуже соромився. Ніби

той шрам його принижував. Він дуже дбав про своє тіло. Ось чому він ніколи не плавав і завжди надягав сорочку і краватку. Я не наполягала, щоб він розповів мені, звідки це в нього, але зрештою він сам це зробив. Майлз був військовим льотчиком, він, напевно, розповідав вам про це...

— Ні,— сказав я з подивом.

Лілі посміхнулася крізь цигарковий дим.

— Так, він не любить розповідати про себе, наш Майлз. Отже, він був льотчиком. Один мій знайомий, що воював разом з ним, казав, що немає, мабуть, такої нагороди, якої б Фабіан не одержав.— Вона скривила вуста в іронічній посмішці.— Взимку сорок четвертого він полетів на бойове завдання у Францію. Фабіан казав, що то було ідіотське завдання, бо погода була жахлива. Не знаю чому, але я йому вірю. Він казав, що їхній командир був дурень, який будь-якою ціною волів здобути собі славу. Я не була на війні, але таких людей зустрічала. Коротше кажучи, Майлза і його кращого друга збили над Па-де-Кале. Приятель загинув, Майлз попав у полон до німців. А ті вже про нього подбали на свій, фашистський лад. Ось звідки в нього шрам. Коли його звільнили, він важив усього сто фунтів. Цей кремезний чоловік.— Деякий час ми їхали мовчки.— Саме тоді він і вирішив, що з нього досить гуманізму. Це дещо пояснює в його житті, чи не так?

— Дещо пояснює,— погодився я.— А як ви ставилися до його пробританських настроїв?

— Мабуть, так само, як і ви,— відповіла Лілі.— Ми з Фабіаном часто сміялися з цього. Я вчила його англійських манер. А ви разом з ним займалися бізнесом?

— Потроху.

— Пам'ятаєте, я попереджала вас щодо нього та його ставлення до грошей?

— Пам'ятаю.

— Він вас обманював?

— Трохи.

Вона засміялася.

— Мене теж,— сказала вона.— Милий Майлз! Він — людина нечесна, але дуже життєрадісна. І вміє приносити радість іншим. Не мені про це говорити, але це так багато важить.— Вона закурила ще одну сигарету.— Не можу собі уявити, що він помре.

— Можливо, не помре.

— Можливо.

Далі ми їхали мовчки.

— Мабуть, мені краще зустрітися з ним наодинці,— сказала Лілі, коли ми під'їхали до дверей гарного будинку з червоної цегли.

— Звичайно,— погодився я.— А в мене буде час відвезти ваші речі в готель. Якщо я вам знадоблюсь, я буду вдома.— Я поцілував її в щоку і зачекав, доки вона зникла за дверима лікарні, така ладна в своєму коричневому пальті.

Додому я повернувся, коли вже споночіло. На подвір'ї стояла машина, якої я ніколи раніше не бачив. «Знов якийсь репортер»,— з відразою подумав я, відмикаючи двері. Машини Евелін у гаражі не було, і я здивувався, кого це Анна впустила без неї. Я зайшов у дім. У вітальні сидів якийсь чоловік і читав газету.

Коли я увійшов, він підвівся.

— Містер Граймс? — запитав він.

— Так.

— Я дозволив собі приїхати до вас і зачекати вас у вашому будинку,— сказав він ввічливо. Це був високий інтелігентного вигляду чоловік зі світлим чубом. Він був одягнений у легкий темно-сірий костюм і білу сорочку з темною краваткою. На репортера він не скидався.— Моє прізвище Венс,— відрекомендувався він.— Я — адвокат і прийшов до вас від імені свого клієнта. Мені потрібні сто тисяч доларів.

Я підійшов до буфета, де в нас зберігалося віскі, і налив собі трохи.

— Вип'єте шотландського? — спитав я у гостя.

— Ні, дякую.

Я взяв свою склянку і сів на стілець проти Венса. Той лишився стояти, стрункий, тендітний, зовсім не схожий на людину, що прийшла загрожувати життю.

— Я чекав, що ви з'явитесь,— сказав я.

— Потрібен був деякий час,— мовив він. У нього був низький сухий спокійний голос. Такий голос швидко набридає тому, хто його слухає.— Знайти вас було нелегко. На щастя...— Він вказав на газети.— Вони зображують вас героєм.

— Це тільки здається,— заперечив я.— Будь-який порядний вчинок у наш час видається геройством.

— Ви маєте рацію,— погодився він і роззирнувся по кімнаті. З дитячої саме долинув плач немовляти.— А у вас тут чудово. Мені дуже сподобався краєвид.

— Так,— мовив я і відчув себе дуже втомленим.

— Мій клієнт дає вам три дні на те, щоб ви повернули гроші. Він не хоче ломитись у відчинені двері.

Я лише кивнув у відповідь. Навіть це коштувало мені неймовірних зусиль.

— Я зупинився в готелі «Блекстоун». Чи ви воліли б мати справу зі «Святим Августіном»? — Він посміхнувся.

— Нехай буде «Блекстоун»,— погодився я.

— Бажано було б одержати гроші в тих самих купюрах,— мовив Венс,— тобто в стодоларових асигнаціях.

Я знов кивнув головою.

— Отже,— сказав він,— гадаю, ви встигнете все зробити. А тепер мені час їхати.

Вже на порозі він зупинився.

— Ви не спитали мене, від кого я прийшов,— сказав він.

— Ні.

— І то добре. Я однаково не зміг би відповісти на це запитання. І все-таки хочу сказати, що ваша... ваша втеча... принесла вам певну користь. Це повинно зменшити прикрість від повернення грошей кількох... кількох д у ж е визначним особам.

— Так уже мені судилося,— зауважив я.

О дев'ятій годині вечора я піднявся ліфтом багатоквартирного будинку на П'ятдесят другій східній вулиці. Анну я попросив передати місіс Граймс, що мені довелося виїхати в справах у Нью-Йорк і що я там залишуся на день чи два. Я міг би й сам заїхати до Евелін на роботу, але не хотів нікому нічого пояснювати.

Двері відчинив Генрі. Вони з Мадлен саме збиралися виходити. У них були квитки в театр, але коли я сказав, що мені невідкладно треба з ним поговорити, він залишився. Вигляд у нього був стурбова-

ний. Мадлен сиділа у вітальні, одягнена у вечірню сукню. Вона теж занепокоєно дивилась на мене.

— Може, краще нам поговорити наодинці? — спитав я в Генрі.

Він заперечливо похитав головою.

— Якщо ти нічого не маєш проти, хай вона краще залишиться.

— Гаразд,— сказав я.— Це не забере багато часу. Хенку, мені потрібні сто тисяч доларів. У стодоларових банкнотах. Я не встигну привезти їх з Європи, і мені нема де їх узяти в Америці. У мене є тільки три дні. Ти зможеш дістати таку суму за три дні?

Раптом Генрі сів. Доти ми всі троє стояли посеред кімнати. Він утер очі жестом, який я пам'ятав з дитинства.

— Гаразд,— сказав він ледь чутно.— Я спробую. Звичайно.

Йому знадобилося всього два дні.

З вестибюля готелю я подзвонив Венсові. Однією рукою я набирав номер, у другій тримав важкий портфель.

— Через хвилину я буду у вас,— попередив я.

— Чудово,— відповів Венс.

Я зачекав, поки він перелічить гроші. Він робив це повільно і обережно. Я не питав у Генрі, звідки він узяв гроші, а він сам не сказав.

— Усе гаразд,— сказав Венс, стягуючи гумкою останню пачку.— Дякую.

— Можете залишити собі й портфель,— запропонував я.

— Це дуже люб'язно з вашого боку.— Він провів мене до дверей.

Їхав я дуже швидко. Я хотів встигнути в лікарню, поки туди не пускали відвідувачів. Удень я дзвонив Лілі. Вона сказала, що Фабіан відпочиває. Я хотів сказати йому, що, як він і передбачав, за грошима з'явився чоловік і я не зміг їх не віддати.

Коли я приїхав у лікарню, в передпокої мене зупинила чергова сестра.

— На жаль, містере Граймс, ви трохи спізнилися. Містер Фабіан помер о четвертій годині дня. Ми хотіли знайти вас, але...

— Дарма,— відповів я, здивований тим, як спокійно пролунав мій голос.— Леді Еббот ще тут, у лікарні?

Сестра заперечливо похитала головою.

— Думаю, місіс Еббот уже поїхала.— Навіть у таку хвилину сестра не зуміла відмовитись від суто американської звички зневажати титули.— Вона сказала, що їй тут більше нема чого робити. Поспішала на вечірній літак у Лондон.

— Дуже мудре рішення,— кивнув я.— На добраніч. Завтра вранці я приїду, щоб усе підготувати.

— На добраніч, містере Граймс,— відповіла чергова сестра.

Я повільно рушив у бік Іст-Гемптона. Тепер мені не було куди поспішати. Їхати додому не хотілося, тому я подався до нашої комори, на якій був скромний напис «Галерея «Південне роздоріжжя». «Не занедбуйте галерею»,— заповів Фабіан. Я дістав ключі й відімкнув двері. Не засвічуючи світла, сів на лаву посеред залу і замислився про веселого, безчесного, спритного чоловіка зі шрамом, який помер того дня, залишивши мене вільним і багатим. По моїх щоках котилися сльози.

Потім я встав з лави, увімкнув світло і почав розглядати картини Анжело Квінна, які той написав, подорожуючи по місцях, де бував його батько.

З англійської переклала Леся МАЛАНЧУК.

«НІЧНИЙ ЧЕРГОВИЙ» ІРВІНА ШОУ

Читачам роману «Нічний черговий», напевно, відоме ім'я американського письменника Ірвіна Шоу. Переклади його творів неодноразово виходили в нашій країні. А такі його романи, як «Молоді леви» та «Вечір у Візантії», викликали до себе широкий і сталий інтерес.

Шоу народився 1913 року в Нью-Йорку, в Брукліні. Працює в літературі вже понад чотири десятиліття. Ще в тридцятих роках, на хвилі піднесення соціально-політичної боротьби в Сполучених Штатах Америки, розпочав він свою творчу діяльність як драматург. Атмосфера «червоних тридцятих», як їх називали, викликала масове полівіння творчої інтелігенції. Шоу належав до прогресивного театрального руху в країні. Його п'єси — антивоєнна «Поховайте мертвих» (1936), антифашистська «Облога» (1937), гостра соціально-критична «Прості люди. Бруклінська ідилія» (1939) — йшли не тільки в театрах, а й на робітничих сценах.

Успіх Шоу на радіо та в театрі забезпечив йому запрошення у Голлівуд. Під час другої світової війни Шоу був у лавах армії США в Північній Африці. Винесений з армійської служби досвід і спостереження лягли в основу першого й найкращого роману Шоу «Молоді леви» (1948, російський переклад — 1964), перейнятого антимілітаристським та антифашистським духом. Цей роман започаткував антимілітаристську тему в літературі Сполучених Штатів, — тему, яку згодом так успішно розвивали Н. Мейлер у «Голих та мертвих» і Дж. Хеллер у «Параграфі 22».

В роки маккартизму й «холодної війни» Ірвін Шоу переживає творчу кризу, типову в той час для багатьох радикальних інтелігентів. Ця криза позначилась на його романі «Стривожена атмосфера» (1950), в якому проблеми того часу змальовано вельми суперечливо. На початку 50-х років Шоу залишив США, як багато інших діячів американської культури, й оселився в Швейцарії. Відтоді він видав багато романів, але більшість із них своїми ідейно-художніми якостями не виходили за рівень професійно написаної, але пересічної белетристики. Значно яскравішими й цікавішими від деяких великих творів Шоу виявились його новели. Деякі з них видавались у російському перекладі, зокрема в збірці «Сонячні береги річки Лети». Новела, що дала назву збірці, ввійшла в антологію «Американська новела» (в-во «Дніпро», 1976).

Безумовним творчим злетом Шоу був роман «Вечір у Візантії» (друкувався російською мовою в журналі «Иностранная литература» у 1975 р.). Радянські критики відзначали похмурість, навіть трагічність цього твору, гостро передане відчуття занепаду «вечора», що опустився над «Візантією», — буржуазним світом. Радянський американіст О. Звєрєв звернув увагу на те, що письменник порушує справді складні проблеми сучасного буржуазного світу, зокрема, прояви лівацько-анархістського молодіжного бунту в провідних країнах Заходу. Як зазначає критик, Шоу бачить у лівацьких виступах, у поведінці деяких діячів сучасної культури Заходу «оргіастичні, карнавальні риси», що є симптомом загального загнивання, розпаду буржуазного світу в цілому. Не можна не погодитися з думкою критика, що роман, як і багато інших творів Ірвіна Шоу,— «це історія одного невдалого життя, але за особистою невдачею стоїть доба, виникає образ часу».

Роман «Нічний черговий» (1976), по суті, багато в чому продовжує тему «Вечора у Візантії», якщо розглядати її узагальнено, як розкриття занепаду буржуазного світу в усіх його формах. Але манера, в якій написаний «Нічний черговий», зовсім інша. «Вечір у Візантії» — твір серйозний, з нальотом елегійного суму, зроблений у хемінгуеївському ключі. А в «Нічному черговому» подається

авантюрна історія з шаржованими, карикатурними характерами й сценами, водевільними або гротескними, майже фантастичними ситуаціями, написана в легкому, іронічному тоні. Окремі сторінки звучать, як пародійна стилізація під Хемінгуея або Грема Гріна.

З погляду жанру роман «Нічний черговий» можна було б визначити, очевидно, як сучасну пікареску. Пікарескний, або побутово-авантюрний, роман має дуже давню історію. Він виник і усталився як один із перших різновидів романного жанру. Пікареска завжди динамічна, сповнена руху. І це передовсім рух сюжету, а не розвиток характеру. Герой чи герої рухаються з волі сил, що стоять над ними, — долі, фатуму, обставин тощо — від однієї пригоди до іншої. Ці пригоди можуть бути веселими або небезпечними. Вони розвиваються стрімко, не залишаючи часу на глибокі роздуми та переживання ані герою, ані читачеві. Усі пригоди найчастіше закінчуються щасливо, хоч іноді героєві доводиться проходити через важкі випробування. Найкращі зразки пікарескних романів минулого мали важливу позитивну рису — в них поставала панорама світу, в якому живе й діє авантюрний герой. Інколи ця картина була справді вражаючою, гостро критичною, ставала актом звинувачення несправедливому соціально-політичному ладу, як у класичних «Симпліцисімусі» Гріммельсгаузена або в «Кульгавому бісі» Лесажа. Елементи пікарески властиві багатьом інших різновидам роману й повісті, наприклад, таким всесвітньовідомим творам, як «Дон Кіхот» чи «Кандід».

Героїв пікарескного роману можна поділити (звичайно, грубо узагальнюючи) на два основні типи: активний рицар плаща і шпаги, сміливий, зухвалий, який обдурює або легко перемагає своїх численних супротивників, заволодіває гаманцями з золотом і домагається прихильності в жінок. Другий тип — це наївний простак, який увесь час через свою чесність і простодушність потрапляє в складні, смішні чи небезпечні ситуації, з яких виплутується саме завдяки своїй простодушності. Його рятують щасливі збіги обставин, неймовірна випадковість.

Не вдаючись у глибший і детальніший аналіз усіх особливостей пікарескного роману, ми називаємо тут лише ті, які безумовно можемо знайти в «Нічному черговому» Ірвіна Шоу. Взяти хоч би Дугласа Граймса, досить пасивного, доброчесного героя, якого примхи долі жбурляють з однієї загадкової, небезпечної чи пікантної ситуації в іншу, або Фабіана Майлза, що вирізняється розумом, спритністю, діловитістю, готовністю ризикувати.

Зберігши з волі автора до тридцяти років усі чесноти, якими американська література традиційно наділяла простого юнака провінціала, вихованого в пуританській родині, герой роману Дуглас живе скромно, навіть не п'є й не курить. Та несподівана втрата можливості літати вибиває його зі звичної колії, і він впадає в розпач, в якийсь духовний анабіоз, в якому перебуває до того незвичайного моменту, коли його, нічного чергового, обов'язок кличе на шостий поверх готелю, де лежить труп одного з постояльців. З цього моменту Дугласове життя докорінно змінюється. Відбувається все це дуже просто, але за цією простотою приховується один з ключів до розуміння глибшого сенсу одіссеї героя. Оглядаючи в номері речі померлого, Дуглас навіть не торкнувся тих грошей, що лежали в гаманці старого. Тут автоматично спрацювала пуританська чесність американського молодика. Але коли виявилося, що у футлярі, який належав небіжчикові, лежить ще сто тисяч доларів, він спокійнісінько вкрав їх — так само автоматично спрацював інший рефлекс — безмежної пошани до великих грошей, на якій грунтується «американська мрія».

Гроші, жадоба до них керують діями обох героїв. При цьому обидва зовсім не якісь особливі негідники, навпаки, вони навіть кращі за інших, здатні й на порядні вчинки, які, на думку Дугласа, в сучасному світі виглядають як героїзм. У світі великих мерзотників і страшної підлості обидва герої із своїм дрібним шахрайством здаються невинними жартівниками, симпатичними пустунами.

Дуглас — не лише головний герой, а й оповідач, і ми бачимо світ, що змальовується в романі, його очима. Герой не приховує своєї досить низької культури, того, що його мало обходять проблеми політики, економіки, мистецтва. Але в нього вистачає здорового глузду тверезо оцінювати все те, що відбувається довкола нього. Як цілком нормальній людині, йому, наприклад, гидко дивитися порнофільм, але як «діловий американець» він не спиняється перед фінансуванням аморальної стрічки.

Герой «Нічного чергового» аж ніяк не бунтівник, навпаки, — він типовий конформіст, легко піддається негативним впливам і заради власних вигод іде на сумні компроміси, зокрема, на співробітництво з елегантним пройдисвітом Фабіаном, який увесь час балансує на грані порушення карного кодексу. Але попри всю свою аморальність (слово, якого так не любить Фабіан) Дуг ще не зіпсований остаточно й він не може не бачити загнивання різних сфер буржуаз-

ного суспільства — від чиновницького Вашінгтона з його корупцією, донощиками й цинічними хижаками, до товариства американських туристів, які запруджують Швейцарію, Францію, Італію, перетворюючи ці країни на, сказати б, власні готелі, бари чи будинки розпусти.

Другим ключем до розуміння критичного й гіркого сенсу роману, що приховується за його пістрявістю, є загибель Фабіана. Колись цей учасник, навіть герой повітряних боїв, другої світової війни потрапив у фашистський полон, зазнав катувань і навіки «зрікся гуманізму», вирішивши решту життя бути егоїстом, жити задля власних утіх. Цей принцип веде до сибаритського, хоч і трохи ризикованого способу життя гравця й завсідника розкішних готелів і ресторанів. Тоді ж, коли Майлз єдиний раз порушує встановлені для себе правила гри й стає на захист не власних грошей, а чужої гідності, він гине. Бо жити в «сучасному світі, де порядні вчинки виглядають, як героїзм», небезпечно для людини чесної і порядної. Саме так можна зрозуміти авторську ідею, покладену в основу сцени, коли Фабіан голіруч кидається на озброєних молодих бандитів. І гіркою до цинізму іронією сповнена та обставина, що в цю хвилину благородства й людяності він захищає «гідність» п'яної порнозірки Прісцілли — дитини доби моральної «вседозволеності».

В романі влада грошей у капіталістичному світі втілена у багатьох яскравих образах-символах, символічних ситуаціях. Згадаймо хоча б, як Дуглас, ставши власником ста тисяч доларів, перестає заїкатися, а зоставшись без грошей, знову стає заїкуватим. Або його бідного нещасного старшого брата, що поступово втрачає зір, свариться з дружиною, скаржиться на свою безсилість. Розбагатівши, він молодшає, як від «живої води», і стає привабливим для молодої красуні-нареченої.

Дуже сумнівно звучить щаслива для головного героя кінцівка роману. Родинне життя Дугласа з надто енергійною амазонкою Евелін в очах героя-оповідача — ідилія. Та штучність, умовність цього «хеппі-енду» підкреслена майже казковою скоромовкою, якою автор його викладає. Або краще сказати, не казковою, а саме пікарескною, бо для класичної «чистої» в жанровому відношенні пікарески щасливий кінець — нормативний.

На сторінках роману нам зустрічалося безліч постатей і прикмет сучасності — від всюдисущих агентів ЦРУ і учасників уотергейтської справи до французьких маоїстів, італійських екстремістів та ідеологів порномистецтва. Автор із злою іронією змальовує типових вашінгтонських вищих урядовців, кар'єристів і боягузів, тупих расистів, що засідають на сенатських лавах, товариських джентльменів, які сьогоднішнього вечора грають у покер в добірній компанії, а вже наступного дня подають начальству донос на своїх співрозмовників і партнерів; чарівних аристократичних красунь, які проводять ніч з будь-яким пройдисвітом, якщо у нього є гроші, навіть не спитавши його імені; добре відгодованих американських дівчат з чистими очима, які приїздять на долари багатих батьків вчитися до старенької Європи і розважаються або підробляють брудною розпустою «лише у вільний від занять час» і т. д., і т. п.. Сукупність усіх цих образів створює справжню сатиричну сутність цього легко, жваво написаного роману, в якому відчувається вправна рука вмілого й досвідченого, хоч і цілком традиційного прозаїка.

Слід зазначити, що в цьому творі, як митець буржуазний, Ірвін Шоу, подекуди критикує суспільство поверхово, не заглиблюючись в соціальний аналіз. Пригодам героїв відводиться забагато уваги. Сатиричні акценти іноді приглушені, а пародіювання тем, образів, прийомів із творів попередників і сучасників не завжди влучає в ціль. Але загальне звучання цієї трагікомічної пікарески надає їй значення соціально-критичного твору про сьогодення буржуазного суспільства, його бездуховність, егоїзм і жорстокість.

Кіра ШАХОВА

САВА ГОЛОВАНІВСЬКИЙ

ПЕРЕСПІВИ З АНГЛІЙСЬКИХ ПОЕТІВ

Коли перебуваєш у чужій країні недовго, ризиковано судити про неї, покладаючись лише на свої враження: вірне відчуття й розуміння побаченого можливе тільки з плином часу, а його нема — треба їхати. Ще більшим буває ризик, коли йдеться про таку країну, як Великобританія, географічні масштаби та політичне значення якої навіть на моєму віку настільки змінилися, що в наші дні вона уже, власне, втратила першу частину своєї пишної назви.

Саме в цій країні мені довелося пробути лише два тижні. Вражень було багато, але грунтовними я їх не вважав. А скористатися з них кортіло, адже дещо все-таки бачив. І я вирішив підкріпити свій цикл поезій про Англію кількома класичними зразками, які доповнили б і підтвердили мої судження.

Довго шукати не довелося: великі поети часом бувають суддями своїх суспільств, і їхні вироки лишаються справедливими не тільки для їхнього покоління. Доводилося, однак, вирішити, як скористатися з творів, написаних понад півтора століття тому і відомих читачам з численних перекладів і на українську, і на російську, не обмежуючись безстороннім копіюванням, але й не вдаючись до насильницького перетлумачення у власних інтересах.

Взаємини між поетом та його іномовним інтерпретатором бувають різні. Часом вони схожі на взаємини між драматургом і актором, який лише виконує написану й призначену йому роль. Та коли й далі розвивати цю «театральну» аналогію, слід визнати, що можливі й такі випадки, коли актор обирає її на власний смак, скажімо, для свого бенефісу.

В даному випадку справа стояла саме так. Ось чому я не вдавався ні до точного перекладу класичних англійських поезій, ні до будь-яких сюжетних або композиційних змін в інтересах штучної соціологізації, а обмежився лише сучасним **прочитанням** давно написаного, наслідком чого і є **переспіви,** котрі я пропоную читачеві.

Чи мав я право на таке прочитання? Гадаю, що мав. Адже право це освячене відомими прикладами — і Пушкіна, і Шевченка, і Гете, і багатьох інших поетів минувшини й сучасності.

ДЖОН ЯЧМІННИЙ КОЛОСОК

(Із Р. Бернса)

Три королі, посівши трон,
дали для страти строк:
помре сьогодні вранці Джон
Ячмінний Колосок.

Могилу викопали втрьох,
кладуть його наспід,
і щоб у ямі швидше здох,
притоптують як слід.

Але весна з-за гір прийшла,
повіяло теплом,
і Джон з могили спроквола
проклюнувся стеблом.

Далося сонечко взнаки,
пішов рости мерщій:
аж ранять вуса-остюки,
торкатися не смій!

А там — оглянутись не встиг,
і осінь вже близька,
і зерна в лусочках цупких
тяжіють з колоска...

Пожовк, схилився до землі,
сто літ йому даси...
Радіють з того королі:
«Тепер ти наш єси!»

Прийшли здорові, як воли,
косою збили з ніг,
зв'язали й вузол затягли,
щоб дихати не міг.

А потім били, мов кати,
ціпами на току,
і, щоб як слід перемогти,
обрали смерть таку:

у яму вкинули нову
і налили води,
мовляв, як думаєш «спливу»,
то спробуй доведи!

Та не настав йому загин
і в ямі тій, на дні.
І ось волочать Джона в млин
під жорна кам'яні.

Жбурнув його спочатку в жар
мірошник-шкуродер,
а потім капосний млинар
на борошно розтер.

І кров п'янкіша від вина
запінилась в діжі,
і з кухлів радістю вона
озвалася в душі.

Ти молодець, хоробрий Джон,
ти хлопець хоч куди —
і мертвий ти розвієш сон
і виручиш з біди!

З тобою туга щоразу
спливає, наче дим,
бідак розмазує сльозу
і я слідом за ним.

Тож хай бере нас у полон
від самих колисок,—
хай нам дарує радість Джон
Ячмінний Колосок!

БІДАКОВА СОРОЧКА

(Із А. Теннісона)

Король захворів. Час вмирати.
Одне лишилося: молись...
І раптом він згадав, що мати
заповіла йому колись:

в останню мить свою, синочку,
як радить звичай давнини,
знайди щасливця і сорочку
його на себе одягни.

Король, подумавши з хвилину,
послав намісникам листи:
життям вдоволену людину
знайти й негайно привести!

І ось прислужники сумлінні
шукають всюди — та дарма.
В усій знедоленій країні
щасливця жодного нема.

І раптом все-таки одного
вони знайшли,
та, як на зло,
сорочки власної у нього
в житті ніколи не було...

ВСЕСВІТНІЙ РИНОК

(Із Баррі Корнваля)

Я чув про лондонські багатства
давно — коли ще був малий.
Казали: стіни там із срібла,
а брук на площах золотий;
казали: паства там побожна,
жінки — суцільна благодать,
і може там людина кожна
усе купити і продать.

І я до Лондона потрапив,
здійснивши подорож важку,
до ночі нишпорив по місту
і пішака, і на візку.
Візник возив мене повсюди
і зауважив, зокрема:
— Милуйтеся. Такого міста
на світі другого нема!

Та сам я стиха дивувався:
не видно розкошів отих —
ні стін мурованих із срібла,
ані бруківок золотих.
Жінки — занадто вже сміливі,
на все погоджуються вмить,
немов доводячи, що можна
тут все продати і купить.

А продаються різні блага —
усякий крам на всяку масть:
сестра сестру продасть, а мати
дочку з охотою продасть.
Купцям тут сором невластивий —
таких не стрінете ніде:
свого товариша за гроші
тут кожен в пекло приведе.

Поет розпродує натхнення,
суддя — достоїнство своє,
і дужчий слабшого по пенсу
за фунт з походом продає.
Мораль — за шилінги й гінеї,
як черевики та штани,
жінки — до скону чи до ранку —
залежно тільки від ціни.

Митець і пензля, і палітри
за гріш зречеться на роки,
троянда пахнуть перестане
й почне смердіти залюбки.
Цькують за гроші та паплюжать
лихі наклепники, немов
уже на світі не існують
ані сумління, ні любов.

Прощай же, лондонський базаре,
сердечні склепи й рундуки,
де бенкетують товстопузі
і голодують бідаки;
де продає старе та юне,
купує юне та старе,
аж поки кожного по черзі
господь до рук не прибере!

САМСОН

(Із Г. Лонгфелло)

Згадайте цю легенду старовинну
про велетня, що острах наганя:
і вдачу він, і силу мав левину,
і лева розтерзав, мов те ягня.
Його спіймали й мучили кати,
а він терпів і не благав «не мучте».
Та здумали ще й в палац привести
його на глум під час бучної учти.

У розпачі від сміху та хули,
він сперся на колону серед зали,
і стеля обвалилась на столи,
довкіл яких кати бенкетували.
Все застелила курява, як дим,
в приміщенні розкішної їдальні.
Так, він загинув. Але разом з ним
загинули й кати його безжальні.

Є велетень-Самсон і серед нас.
Закутого не жаль його нікому.
Та горе нам, якщо у слушний час
він руки здійме в розпачі німому.
Хитнуться стіни давньої тюрми,
де свій полон пронизливий кляне він —
впаде на наші голови, я певен,
той світ, в якому тішимося ми.

ВІРНІСТЬ ЖИТТЄВІЙ ПРАВДІ

НОТАТКИ ПРО СУЧАСНУ БОЛГАРСЬКУ НОВЕЛІСТИКУ

З кожним роком збагачується й урізноманітнюється ідейно-естетична палітра художньої літератури Болгарії і, зокрема, її наймобільніших літературних жанрів. «Коли ми говоримо про жанрове й стильове збагачення белетристики, — писав Христо Стефанов у газеті «Литературен фронт», — необхідно відзначити... відродження оповідання, цього класичного жанру нашої літератури».

Ясна річ, кожний болгарський літератор має свій власний, індивідуальний характер письма, але, вдивляючись у строкату мозаїку сучасної малої прози, можна помітити і загальні зміни, що відбулись у цьому жанрі.

Болгарська новелістика 60—70-х років звертається до найактуальніших проблем часу: людина і суспільство, науково-технічний прогрес і особистість, зміни морально-етичного характеру[1]. Ця проблематика і визначає, насамперед, її новаторський характер.

Нове піднесення художньої думки Болгарії обумовлено об'єктивними факторами розвитку соціалістичного суспільства, в якому література покликана не просто ілюструвати істини, а, видобуваючи їх з гущини життя, робити об'єктом глибоких роздумів, узагальнень.

Важливим і суттєвим предметом художнього дослідження в літературах соціалістичних країн є «людська доля, — пише болгарський професор Єфрем Каранфілов. — У цьому плані можна результативно використовувати зображувальні засоби белетристики і сповідь, філософський монолог і миттєве враження, спогад і засоби есеїстики. Письменники, сучасні митці, не підладжуються до жанрів, а прагнуть, щоб жанри служили їм».

Тема «праця — науковий прогрес — людина» — магістральна в сучасній болгарській літературі. Про це свідчать, зокрема, новели А. Гуляшки («Випадок із Ставревим») і Г. Стоєва («Його назвали Гербіцидом»), К. Странджева («Мати») і Л. Михайлової («Турбота»), Л. Петкова («Лісова квітка», «Рожевий пелікан») і Д. Цончева («Червоні слони», «На шляху до снігових вершин»), В. Зарева («Дунайські новели») та багато інших, спрямованих на захист соціалістичного гуманізму, проти прагматизму й бездуховності.

Пройшовши довгий шлях розвитку, болгарська новела помітно трансформувалась, її структура стала рухомішою. І не випадково жанр того чи іншого твору часом важко піддається визначенню.

---

[1] Див.: Сучасна болгарська новела. К., «Радянський письменник», 1977.

Так, «Випадок із Ставревим» А. Гуляшки критика називає і новелою, і оповіданням, і повістю. Послуговуючись цілком реалістичними прийомами побутового нарису, А. Гуляшки зосереджує увагу читача на конкретному морально-етичному конфлікті директора хімкомбінату Ставрева з оточенням, локалізує конфлікт, і водночас вдається до умовних, кінематографічних прийомів, створює символічні образи і за допомогою їх показує, до яких згубних наслідків може привести в майбутньому вузьке, обмежене технократичне мислення. Так окремий факт наповнюється глибоким соціальним змістом, набуває рис епічності.

Відтворюючи правду життя, письменники моделюють цілісні, монолітні характери. На зміну образу «малої людини» в болгарську літературу дедалі енергійніше входить новий герой, людина духовно багата, здатна мислити глибоко і масштабно. Так, Г. Стоєв у новелі «Його назвали Гербіцидом» майстерно змальовує партійного керівника нового типу, натуру діяльну й романтичну. Такими рисами наділені й персонажі Д. Цончева та Л. Петкова. Твори цих письменників приваблюють актуальністю тематики, напруженим ритмом оповіді, але Д. Цончев і Л. Петков не завжди враховують специфіку короткого жанру прози й часом вдаються до невиправданої драматизації окремих життєвих ситуацій («Серед хлібів» Л. Петкова, «Асфальт» Д. Цончева та ін.).

Урізноманітнює й збагачує художні засоби малої прози майстер болгарської новели П. Вежинов. У його арсеналі — і психологічні дослідження характерів (оповідання «Хлопчик із скрипкою», «Запах мигдалю»), в яких митець показує несумісність романтичних, піднесених почуттів своїх героїв і задушливої міщанської атмосфери, куди вони потрапляють, і засоби гротескної умовності («Історія одного привиду», головний герой якої, людина без принципів та ідеалів, перетворюється на тінь свого шефа не тільки духовно, а й фізично), і фантастика («Сині метелики»).

Й. Радичков змальовує правдоподібні ситуації, факти, вчинки, але при цьому вдається до засобів сатири. Так, в оповіданні «Метушня», написаному в пародійному ключі, письменник висміює міщанство, обмеженість духовних запитів людей-споживачів. З допомогою фантастики Й. Радичков створює також казки для дорослих, притчі, присвячені вічним проблемам моралі («Патарана»), іронізує з забобонів («Тенець», «Торлак пише листа до Торлаків»), порушує екологічні проблеми («Автобіографія», «Зелене дерево» та ін.).

За власним визнанням, Й. Радичков прагне бути «неймовірним», вражати читача незвичайними історіями, втіленими у нову, своєрідну форму, ламати канони класичних жанрово-стильових форм. Не випадково болгарські критики по-різному сприйняли новаторство Й. Радичкова. Одні побачили в його своєрідності новизну, інші, як-от М. Николов,— «акробатику». Останнє, на наш погляд, може стосуватися окремих творів Й. Радичкова, в яких експериментаторство переростає в самоціль. Як правило ж, з-під пера письменника виходять повнокровні художні твори, сповнені громадянського і соціального звучання (оповідання «Пороховий буквар» і новела «Гарячий полудень», повість «Жерстяний півник» і роман «Всі й ніхто»).

Протягом 70-х років відбувається помітний рух малої прози від оповідання-настрою, оповідання-ескізу до соціально детермінованого оповідання-роздуму. Тут через суб'єктивне сприйняття героя розкриваються зв'язки між явищами, їх глибинна суть.

Про це красномовно свідчать, наприклад, останні оповідання І. Петрова, новелістика 60-х рр. якого представлена «Маленькими ілюзіями» — чарівними романтичними картинками дитинства чи природи, в якій він шукав джерела моральної чистоти. Збірка ж новел 70-х рр. «Любов опівдні» має виразний соціальний підтекст.

Прихід у прозу поетів Б. Райнова, І. Давидкова, С. Хр. Караславова і Л. Михайлової вніс у новелістику виразний ліричний струмінь. Ліричній болгарській прозі властивий максималізм почуттів, розкутість авторського «я», місткий

підтекст деталі, музичність і живописна виразність фрази, потяг до асоціативного художнього мислення.

Прагнучи розкрити роль і місце краси в житті художника чи актриси, вчителя чи простої селянської дівчини, наповнюючи поняття краси конкретним соціальним змістом, С. Хр. Караславов порушує актуальні морально-етичні питання («А ім'я твоє гарне»).

У багатьох новелах-ескізах поетизується образ болгарської жінки, підкреслюється її ніжність, моральна краса, самовідданість — риси, з яких складається яскравий груповий портрет (Д. Гулев «Чарівні очі її», В. Зарев «Дунайські новели», Л. Михайлова «Турботи», Л. Галіна «Шосе не космос», К. Страндже в «Мужня молитва» та ін.).

В. Зарев у новелі «Звичайне невмируще кохання Єлени» розповідає, як у боротьбі особистого й громадського, на тлі епічних подій сучасності — будівництва Першої атомної станції в місцевості, де загинув у боротьбі за свободу поет-революціонер Христо Ботев, — формується свідомість юної Єлени. Революційний дух, творчий неспокій живуть у юній душі героїні, яка, розчарувавшись у коханому, змогла зберегти віру в людей, віру в майбутнє. В психологічній мотивації вчинків, розкритті великих проблем через особисте — сила й привабливість соціально-психологічних новел молодого письменника Володимира Зарева.

Серед творів болгарської ліричної прози вирізняються оповідання, де дійсність відтворено через сприйняття дитини, з окремих спостережень якої складається єдине «метафоричне дзеркало» бурхливої дійсності (збірка оповідань В. Попова «Це красиве людство»).

Динаміка розвитку новелістики виявляється і в тенденції до створення циклів оповідань. У таких циклах твори сюжетно й ідейно доповнюють один одного, набуваючи ідейно-естетичної масштабності. Це стосується, зокрема, збірок Й. Радичкова, В. Попова, Л. Петкова, Г. Марковського.

Зазначивши, що процес об'єднання оповідань у цикли характерний для всіх літератур, критик С. Ігов підкреслює в статті, вміщеній у газеті «Литературен фронт», що в болгарській літературі цикл оповідань відіграв дуже помітну роль, особливо в «русі нової літератури до об'ємнішого оповідного охоплення сучасних соціальних процесів».

Болгарська новелістика 70-х років, звільнившись від певної камерності, властивої творам попереднього десятиріччя, опанувала мистецтво соціально-психологічного аналізу й демонструє високі зразки ідейного, художньо-філософського засвоєння дійсності.

Вікторія ЗАХАРЖЕВСЬКА

ПОЕТ СОЛІДАРНОСТІ

Щаслива доля поетів, котрі, як Янніс Ріцос, до свого сімдесятиріччя зажили такої гучної слави і такої любові трудящих усіх країн. Натепер Янніс Ріцос — провідний поет Греції, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» та багатьох інших державних і міжнародних премій, почесний доктор філософії Салонікського та Бірмінгемського університетів, почесний член багатьох академій тощо. Його життя і творчість стали темою кінострічок і телепередач. Поеми інсценізовано, вірші покладено на музику. Всіма поширеними мовами світу видано переклади творів Ріцоса. Численні дослідники творчості поета дошукуються таємниць його натхнення. До нинішнього ювілею грецька компартія і авторитетне видавництво підготували збірку статей про творчість уславленого поета, запросивши до участі в ній учених з усього світу. І в нашій країні його слава набагато перевершує популярність будь-якого іншого поета Нової Греції.

Така надзвичайна, а для сучасної Греції й феноменальна слава розвинулася порівняно недавно. Ще двадцять років тому ніхто не збирався подібним чином відзначати п'ятдесятиріччя Янніса Ріцоса, на той час уже автора численних збірок і лауреата Державної премії Греції. Премія не принесла поетові ні широкої популярності, ні добробуту. Заробляти на життя доводилося коректорською працею. Дружина-лікарка й дочка жили за морем, на острові Самос. Ріцос проводив із сім'єю лише кінець тижня, якщо не перешкоджали нагальні справи... Пізно ввечері напередодні ювілею Ріцос згадав, який настає для нього день. Приятель-адвокат, присоромлений, підхопився, поздоровив поета й потяг його до знайомої сім'ї, де вміли гарно співати. Господарів збудили піснями, для греків таке — звичайна справа. Гостинні господарі організували нашвидкуруч частування — і до ранку співали народних пісень. На ранок Ріцос повів приятелів до своєї оселі. Він грав для них «Місячну сонату» Бетховена, показував свої малюнки, читав вірші. Його приятелі були вкрай захоплені чарами цієї ночі і потім присягалися, що кращого дня народження ніколи ще не святкували... Так розповідається про Ріцосове п'ятдесятиріччя у нещодавно виданій книзі спогадів.

У 1959 році не так багато людей знали біографію Янніса Ріцоса. Народився він 1 травня 1909 р. на острівці Монемвасія поблизу Пелопоннесу. Острівець був уславлений піратами й добрим вином мальвазією. Поетів батько дістав у спадок величезний будинок на березі моря. Та дружина його рано померла. Гроші розвіялися, як дим. Діти повиростали між чужими. Господар помер у божевільні. Старий самотній будинок кидає похмуру тінь на всю поезію Янніса Ріцоса від першої до останньої збірки...

Поезія рано увійшла в життя Ріцоса. Писалося легко. Перші вірші ще мати опублікувала в дитячому журналі. Юнак Ріцос 1925 р., скінчивши гімназію, їде до Афін шукати роботи й здобувати вищу освіту. Йому пощастило влаштуватися в нотаріальній конторі писарем-каліграфом (Ріцос і досі шанує мистецтво каліграфії. Він не користується друкарською машинкою ні в творчості, ні в приватному листуванні).

Невдовзі у поета виявилися симптоми родинної хвороби — сухот, від якої померла мати й старший брат. Ріцос потрапив до лікарні для незаможних, на лікування в приватній клініці не було грошей. Перебування в цій убогій лікарні сприяло визначенню життєвого шляху поета: там він познайомився з комуністами, зацікавився пекучими проблемами класової боротьби і класової солідарності. В наступні роки триває зближення Ріцоса з комуністами. На той час саме формувався комуністичний напрямок у грецькій літературі на чолі з К. Варналісом (1884—1974, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» 1958 р.). Ріцос приєднався до цього напрямку.

1930 р., вийшовши з лікарні, він вступив до творчої організації «Робітничий клуб», пішов працювати в «Національний театр», виїжджав із театром на гастролі в провінцію (звідси — театральні ремінісценції у багатьох його віршах та поемах). Але виснажливе, напівголодне акторське життя знову привело Ріцоса до лікарні. Коли він вийшов звідти, друзі-комуністи допомогли йому влаштуватися коректором в єдиному на той час марксистському видавництві «Говості». Саме тут були видані його перші збірки «Трактори» (1934) та «Піраміди» (1935).

Янніс Ріцос глузує з дрібнобуржуазних інтелігентів, які читають Маркса, бо це модно, але уникають ускладнень з поліцією, «щоб, бува, не вмерти з нудьги у в'язниці...»

Буржуазний світ викликає огиду в молодого поета, але Ріцос вірить у майбутнє. Шлях у це майбутнє проклав Радянський Союз. Він палко вітає успіхи радянських людей у будівництві соціалізму. Вірші його перших збірок співзвучні з поезією В. Маяковського.

1936 р. Ріцос відгукнувся на розстріл демонстрації в м. Салонікі, де тютюнники звернулися з вимогами до адміністрації та муніципалітету. Поліція відповіла пострілами, тридцять чоловік було вбито, близько трьохсот — поранено. Комуністична газета «Різоспастіс» вмістила фотографію жінки, що плаче на бруківці над тілом убитого сина. За два тижні Янніс Ріцос завершив «Епітафіос» («Надгробне ридання») — поему в формі та традиціях народного плачу. Згодом народ не раз звертався до цієї поеми як зброї в боротьбі проти фашизму. А тоді, 1936 р., розстріл робітничої демонстрації викликав величезне обурення громадськості Греції. Компартія закликала народ мобілізуватися на боротьбу з реакцією. Рішучий виступ було призначено на серпень. Але четвертого серпня генерал Метаксас здійснив фашистський переворот, до влади прийшла перша військова хунта. Країною прокотилася хвиля терору. Комуністів та профспілкових діячів було ув'язнено. На площах запалали вогнища із заборонених книжок. Серед них була й поема Ріцоса «Епітафіос».

Поета врятувала від в'язниці лікарня, бо його здоров'я знову погіршало. До загального лиха приключилося родинне: улюблена сестра Лула збожеволіла й потрапила до лікарні, де вже конав їхній батько. Янніс Ріцос висловив свої страждання й надії в поемі «Пісня моїй сестрі» (1937 р.). Тут уперше в його поезії з'являється верлібр:

Ось корогва весни
над могилами.
Зім'яті простирадла напинаються
вітрилами корабля.

Ліжко зрушує з місця.
Дихання
Слухняне.
В обійми приймаю
Невідворотне...

Під враженням цієї поеми тогочасний найавторитетніший грецький поет Костіс Паламас (1859—1943) назвав Ріцоса своїм спадкоємцем. Ця оцінка мала надзвичайний розголос. Адже Паламас перший вивів новогрецьку поезію з учнівських лав на самостійний шлях. Завдяки йому новогрецька література перейшла від рабського наслідування західних та античних зразків до творчого засвоєння давньогрецької спадщини, відчула себе законним нащадком античності. Схвальні слова Паламаса важили дуже багато. Грецькі літератори зажадали пояснень від старого метра. І він

дав їх, він пророкував велике майбутнє молодому поетові, авторові заборонених книжок. А Ріцос, хворий, напівголодний, щасливий похвалами корифея, продовжував пошуки власних шляхів у поезії. Його верлібр набуває своєрідного музичного звучання, зумовленого не алітераціями та асонансами, а ритмічним чергуванням образів. Не випадково твори цього періоду навіть назвами пов'язані з музикою: «Стара мазурка в ритмі дощу», «Весняна симфонія», «Марш океану».

1941 року німецько-фашистські війська окупували Грецію. В Афінах почався голод. Ріцос лежав хворий в убогій кімнатці друзів — танцюристів з музичної філії Національного театру Тасоса та Міранди Філіаку. Вони доглядали Ріцоса як рідного брата. А сам Ріцос підтримував у товаришах бойовий дух, полум'я ідей. Член Культурного сектора ЕАМ (Національно-визвольного фронту), він за дорученням партії пише відозви, що потім поширюються в Афінах.

Славетна ЕЛАС (грецька народно-визвольна армія) тим часом до осені 1943 року визволила від окупантів близько третини території країни. Останні бої тривають в Афінах. Розгромлений Радянською Армією гітлеризм конає. Нібито на допомогу грецькому народові англійці висаджують десант у Піреї. Їх зустрічають як друзів, як справжніх союзників. Але жорстока дійсність розвіює сподівання. «Допомога» обертається новою окупацією. За наказом партії у січні 1945 р. комуністи залишили Афіни. Ріцос узяв із собою свої рукописи, але не врятував їх у той непевний час. З ним — друзі-актори Тасос і Міранда Філіаку. Партизани мають свій театр на вільній території Північної Греції, в Козані. Ріцос пише для нього одноактні п'єси. Але партизанське життя Ріцоса триває недовго. Незабаром ЕЛАС припиняє своє існування. Її бійцям, комуністам, обіцяна амністія. Але обіцянки не дотримано. Починається терор, що масштабами й жорстокістю не поступається перед гітлерівським. Рятуючись від переслідувань, герої Опору ідуть у гори, розпочинається громадянська війна, що триває до 1949 р. Ріцос залишився в Афінах. Здоров'я його не для партизанського життя, але він бореться пером... Серед його поем і хроніка окупованих Афін «Нескорене місто», і лірично-філософська поема «Ромйосіні» («Бути греком»). Вона підкреслено народна й оспівує Грецію неписьменних селян, моряків, рибалок. Героїв Опору відтворено в образах традиційних, фольклорних борців. Але Агамемнонові чи Фемістоклу серед них немає місця. Тут поруч із сучасними партизанами діють клефти XVIII ст. Правильно відзначив Жерар П'єра в передмові до французького видання поеми, що в той час у Греції звертання до народної традиції, до народної міфології було актом революційним. Керований комуністами Опір, накладаючись на героїчні вчинки предків, одержував підтримку історії. Згодом «Ромйосіні», як і «Епітафіос», стане зброєю в руках народу-борця під час нових випробувань.

У липні 1948 року поета заарештували й кинули в табір смерті на острові Макронісос. Від нього вимагають зректися комуністичних ідеалів, засудити компартію. Хворий Ріцос відкидає ганебні пропозиції. Він ладний прийняти смерть. Але його не страчують, уряд не хоче мати «нового Лорку». В'язня переводять на інший острів — Ай-Стратіс, де умови порівняно легші. Там він пише й малює. Прості і ясні вірші зігріті вірою в перемогу комунізму. Більшість віршів, закопаних Ріцосом у пляшках на березі, потрапила за кордон. Їх було опубліковано в емігрантській комуністичній пресі.

1952 р., після страти члена ЦК КПГ Н. Белоянніса, на яку Ріцос відгукнувся мужнім і гірким жалібним маршем, урядові довелося піти на поступки громадській думці. Було звільнено кілька митців, серед них і Я. Ріцоса. Він знаходить роботу коректора. І пише гарячково, невтомно, намагаючись надолужити вкрадений час, відновити загублені твори, створити нові. 1953 р. Ріцос одружився. Його дружина — лікар Гаруфалья Георгіаду. Вона постійно мешкає на острові Самосі. 1954 р. в них на-

родилася дочка Ері. Ріцос присвятив доньці ніжну колискову поему «Ранкова зоря».

1954 р. виходить збірка Я. Ріцоса «Агріпніа» («Неспання»), яку складають твори, задумані за часів війни, окупації та концтаборів. До неї увійшла і поема «Ромйосіні». Хоч антикомуністична істерія триває, збірка має такий резонанс, що поетові присуджено Державну премію року.

Поема «Місячна соната» (1956 р.) приносить Ріцосові перше визнання за кордоном. Луї Арагон беззастережно назвав грецького поета генієм. Ця поема знаменує собою перебудову творчих засобів Ріцоса. З неї починається серія властивих саме Ріцосові поем-монологів. Їхні дійові особи поступово набирають виразних рис міфічних героїв, починаючи від Електри («Мертвий будинок», «Під тінню гори»). Потім ім'я міфічного героя виноситься і в назву: Філоктет, Орест, Агамемнон, Аякс... Часи міфічний і сучасний накладаються один на одний, суміщаються, як і в «Ромйосіні». Так сучасні проблеми вимірюються мірою високої давнини, вічності. Надзвичайної ваги набувають буденні, побутові речі. Арагон ще 1956 р. зауважив, що в «Місячній сонаті» побутові речі займають місце страховиськ — персонажів чарівних казок. Таке місце вони посідають і в інших поемах. Речі в нього не розмовляють, не рухаються. Але й нерухомі, мовчазні вони беруть найактивнішу участь у дії, розбиваючи монотонність монологу. Ріцос лишається комуністом і в своїх міфологічних поемах. Його звертання до персонажів Троянського циклу не означає втечі від сучасності. Не створює він і алегорій. Учень і спадкоємець К. Паламаса, Ріцос вільно і творчо оперує міфологічними асоціаціями, поглиблюючи й типізуючи враження від сучасності. До того ж, як справжній грек, Ріцос несе в собі пам'ять тритисячолітньої грецької історії. Для нього міфологічні персонажі — не книжкові образи, вони у нього в крові.

Поруч із поемами Ріцос пише короткі вірші — моментальні фотографії скороминучих вражень, сприйняті через призму особистого і соціального досвіду, насичені театральними асоціаціями. З таких поезій складалась і збірка «Свідчення» (1962). Частина віршів тут пов'язана з міфологічними іменами та подіями, почасти апокрифічними. Поетичне напруження досягається тим, що традиційний вчинок міфологічного персонажа зумовлений психологічним світом сучасної людини (знову суміщення часів!). Так, люди не вірять Кассандрі, бо вважають за краще обдурювати себе солодкою брехнею (згадаймо Кассандру Лесі Українки!); Пенелопа, одразу розгадавши Одіссея, відтягує неминучу годину офіційного впізнання, бо її реальний чоловік надто відрізняється від мрій, які вона двадцять років плекала про нього... У «Свідченнях» позначилася й різноманітність обдарування Ріцоса, зокрема хист музиканта і живописця. В його поезії впадає в око живописний аспект, увага до деталей. А його малюнки — ніжні і поетичні. До речі, малюнки Ріцоса дістали визнання. Л. Арагон запропонував включити їх до експозиції Лувру...

Отже, як бачимо, 1959 р. Я. Ріцос уже заслуговував на нинішню славу як поет, художник і безкомпромісний політичний борець. Чому ж та слава забарилася на двадцять років? Пояснюється це розвитком подій у Греції.

Політика терору й утисків не могла придушити нового зростання політичної активності греків. Кінець цій політиці настав у травні 1963 р. після того, як неофашисти вбили борця за мир, депутата парламенту від Єдиної демократичної лівої партії Гр. Ламбракіса. Гнів громадськості скинув скомпрометований реакційний уряд. До влади прийшла партія Союз центру на чолі з Г. Папандреу. Але кричущі протиріччя внутрішньої та зовнішньої політики не було усунено. І король Константін відставкою Папандреу викликав червневу кризу 1965 р. Гранично напружена політична боротьба на певному етапі дала перевагу реакції. У квітні 1967 р. владу захопили «чорні полковники». Ріцоса знову заарештували й

кинули до концтабору. Але Ріцос на цей час став символом безкомпромісності борця, поета-героя. Визволення його вимагала передова громадськість усього світу. Наприкінці 1970 р. Ріцос одержав дозвіл повернутися до Афін.

За часів диктатури мистецьке життя Греції завмерло. Літератори одностайно оголосили страйк мовчання. Лише 1970 р., коли цензурні утиски було пом'якшено, вісімнадцять найвизначніших митців країни випустили колективну збірку «Вісімнадцять текстів». Успіх збірки був величезний, і слідом вийшли «Нові тексти», в яких Ріцос представлений поемою «Сплюндрування Мілосу», сповненою вірою в майбутнє, в перемогу народу. Творча діяльність Ріцоса набирає нової сили після повалення хунти в 1974 р. Він видає короткі вірші, написані в концтаборах та в засланні, а також «міфологічні» поеми: «Єлена», «Ісмена», «Повернення Іфігенії», «Хрісотеміда» та ін. Популярність творів Ріцоса в Греції безпрецедентна. Нові й нові перевидання не задовольняють попиту читачів. Приходить справжня світова слава. Ріцос стає лауреатом міжнародних літературних премій Франції, Італії, Болгарії. А на Жовтневі свята 1977 р. йому було урочисто вручено в Москві Міжнародну Ленінську премію «За зміцнення миру між народами». Свою любов до Радянського Союзу Ріцос стверджує перекладами творів Блока, Маяковського, Шевченка, Еренбурга, останнім часом — Пушкіна і Єсеніна. З поезією Тараса Шевченка Ріцос познайомився 1956 р., під час своєї першої подорожі до СРСР. Він відчув в українському поеті свого брата в поезії та стражданнях, «брата вселюдської справедливості». В ювілейній збірці «Поезії» Шевченка (Афіни, 1964 р.) йому належить третина перекладів.

Ріцос став для Греції першовідкривачем Хікмета, Гільєна, Аттіли Йожефа, видав антології румунських, болгарських, словацьких та чеських поетів.

За солідарність із народами СРСР він виступає і як президент товариства дружби «Греція — СРСР». Сімдесят років — не перешкода для його бурхливої громадської та політичної діяльності. Він був делегатом X з'їзду Компартії Греції і прочитав присвячений партії палкий, щирий вірш. Без нього не обходиться жодна визначна політична чи мистецька подія в країні, але Ріцос завжди залишається скромним і вимогливим до себе. Він невтомно творить поезію, малює, щороку видає кілька нових творів.

У вірші «До Тараса Шевченка» Ріцос каже, що український поет розрізав своє серце, як хлібину, і нагодував народи. Тепер, приймаючи «гарячий хліб» поезії Янніса Ріцоса, ми відчуваємо, як пульсує палке серце грецького поета.

Тетяна ЧЕРНИШОВА

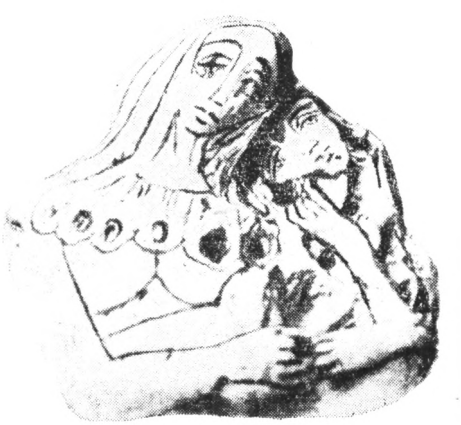

ОСОБА І СУСПІЛЬСТВО В «МІФОЛОГІЧНИХ» ПОЕМАХ ЯННІСА РІЦОСА

Новогрецькій літературі, як жодній іншій, притаманний загострений інтерес до античної міфології. Така живучість античних міфів пояснюється не лише багатими літературними традиціями, не лише характерним для більшості європейських літератур XX ст. «міфологічним вибухом»[1], а й тим, що в новогрецькій літературі міфологія почуває себе «по-домашньому», тобто не несе в собі відтінку екзотики й «вченості», який нерідко присутній в інших європейських літературах, де прозаїкові й поетові (а також читачеві) важко, а інколи навіть неможливо вирватись із полону традиційних книжних уявлень про грецьку міфологію, що формувались протягом століть.

Для грецького читача насиченість художніх творів міфологічними образами, елементами, мотивами не ускладнює сприйняття, не викликає відчуття книжності оповіді, її навмисної «інтелектуалізації» чи архаїзації. І це, як підкреслюють грецькі і зарубіжні дослідники сучасної грецької літератури (П. Тасітіс, У. Спанос, П. Біан), пояснюється тим, що трансформовані й сконденсовані в новогрецькому фольклорі основні цінності античної міфології, її образи й сюжети, завдяки народній пам'яті понині зберігають у Греції цілком конкретне наповнення, зокрема в новогрецьких народних піснях, де чимало міфологічних елементів і мотивів.

«Ландшафт сучасної Греції, її топоніміка, шкільні програми, народна пам'ять, пісні, спадкоємність грецької мови від міфічних часів до наших днів, а також багатовікова «героїчна» історія — все це, — як зазначає американський еллініст П. Біан у статті «Міф у новогрецькій літературі і «Філоктет» Янніса Ріцоса», — призводить до того, що античні міфи хвилюють сучасних греків значно глибше й зовсім інакше, ніж іноземців». На грецький грунт, як нам здається, можна перенести й зауваження радянського філолога-фольклориста Є. М. Мелетинського, зроблене в його фундаментальній праці «Поетика міфа» щодо специфіки міфологізування в сучасній літературі латиноамериканських і деяких афро-азіатських країн. Якщо міфологізм у західноєвропейському романі XX ст., підкреслює автор, не спирається на фольклорну традицію, то в «латиноамериканському й афро-азіатському романах архаїчні фольклорні традиції і фольклорно-міфологічна свідомість, нехай і в формі пережитку, можуть існувати поряд з модерністським інтелектуалізмом чисто європейського типу». Звідси в літературах цих країн взаємопроникнення історичних і міфологічних, реалістичних і фольклорних елементів, яке «інколи досягає органічного синтезу». На нашу думку, лише беручи до уваги такі «архаїчні» фольклорні традиції, можна зрозуміти, чому сучасні грецькі поети й прозаїки (К. Кавафіс, К. Варналіс, Й. Сеферіс, Н. Казандзакіс та ін.) так вільно оперують міфологічними елементами та мотивами, не боячись обмежити коло своїх читачів.

Одним із провідних представників сучасної грецької літератури є поет-комуніст Янніс Ріцос. У його складній і багатоплановій поезії міфологічні мотиви також посідають помітне місце. Особливо виразно вони звучать у творах 60—70-х років, де не лише окремі вірші, а й цілі поетичні цикли й поеми насичені міфологічними образами, сюжетними елементами, порівняннями, символами (збірки «Свідчення-I», «Свідчення-II», «Каміння. Повторення. Грати», «Коридор і сходи», «Жести», монологічні поеми

[1] Про місце та роль міфа в сучасній зарубіжній літературі див.: А. А. Аверинцев, «Аналитическая психология» К. Г. Юнга и закономерности творческой фантазии, «Вопросы литературы», 1970, № 3; А. Дорошкевич, Миф в литературе XX века, «Вопросы литературы», 1970, № 2; Б. Сучков, Роман и миф, В кн. «Современная литература за рубежом», сб. 3. М., 1971; Д. Затонський, Про модернізм і модерністів, К., 1972; Р. Вейман, История литературы и мифология, М. 1975; Е. М. Мелетинский, Поэтика мифа, М., 1976.

«Мертвий дім», «Під тінню гори», «Філоктет», «Орест», «Аякс», «Хрісотеміда», «Єлена», «Агамемнон», «Персефона», «Повернення Іфігенії» та ін.).

Звернення Я. Ріцоса до міфології пояснюється не лише вірністю поета новогрецькій літературній традиції. Його міфологізм має ряд спільних рис з міфологізмом західноєвропейських письменників, які намагаються за допомогою міфологічних образів та понять порушувати актуальні проблеми сучасності, розкривати складний внутрішній світ особи в сучасному суспільстві, тлумачити її вчинки. Зокрема в монологічних поемах Я. Ріцоса, на яких ми і зосередимо свою увагу, розширюється і поглиблюється (уже на «міфологічному» рівні) розпочате в поемі «Місячна соната» (1956) філософське узагальнення суспільного й психологічного поступу людини, порушується проблема складних взаємин особи з соціальним середовищем та історією.

Основну ідею цього аспекту «міфологічних» поем найкраще розкрив сам Я. Ріцос в інтерв'ю кореспондентові афінської газети «Авгі»: «Було багато тривалих пошуків, марних прагнень подолати суперечність між життям і смертю, між людьми, суперечність, закладену в нас самих, суперечність між мрією і дійсністю, між минулим і сучасним, самотністю і єднанням з людьми, між інстинктом і обов'язком. І ось я знову приходжу до висновку, що все це можна подолати лише дією, яка узгоджується з закономірностями історичного процесу, дією, яка сприяє забезпеченню миру й свободи для всіх».

В поемах Я. Ріцоса ця ідея, однак, не декларується, а об'єктивно випливає з проникнення в глибини людської душі, в таємниці життя і обгрунтовується, як побачимо далі, тими істинами, які виявляються при накладенні міфа на сучасність. Слід зазначити, що характер згаданих істин і суперечностей у Ріцоса визначається почасти буржуазною дійсністю (як-от суперечності між мрією і реальністю, між минулим, яке уявляється гармонійним, і дисгармонійним сучасним тощо). Такі фактори, ясна річ, не можуть претендувати на універсальність.

Особливу роль у Янніса Ріцоса відіграє композиція поем. Вони не призначаються для сцени, але композиційно побудовані за законами театру (пролог-ремарка, монолог відомого міфологічного персонажа, звернений до мовчазного співрозмовника, катарсис, розв'язка, що настає в епілозі-коментарі). Така форма допомагає авторові створити «ефект присутності», встановити контакт «читач — герої». Поет наче запрошує читача взяти участь у «постановці» поем, надаючи йому режисерське право по-своєму планувати мізансцени, давати свою оцінку думкам і вчинкам героїв. Крім того, театральність форми поем має підкреслювати очевидну театральність їх змісту. «Життя — театр» — ця формула не раз варіюється в монологах Агамемнона, Єлени, Персефони (див. однойменні поеми), а в поемах «Ісмена», «Повернення Іфігенії» стає лейтмотивом.

Театральність поем пояснюється і тим, що в основу «міфологічної» поезії Я. Ріцос кладе міфологічні «моделі», тобто ті закономірності суспільної свідомості й духовного життя людства, які, вперше відбившись у міфології, в ході історичного розвитку змінюються найповільніше й непомітно. В усі часи, незважаючи «на прогрес у капелюшках, сукенках, парасольках, каретах, віолончелях, кулінарії, в'язницях, літаках» («Хрісотеміда»), чекання Пенелопи, материнські почуття Ніоби, прагнення аргонавтів досягти найвищої мети тощо невід'ємні від людського буття. Ці та інші міфологічні «моделі» в будь-якій національно-історичній ситуації залишаються в чомусь сталими. Такі «моделі» присутні й у поезії К. Кавафіса, Й. Сеферіса, А. Сікеліаноса, О. Елітіса, а в західноєвропейській літературі їх можна спостерігати в представників різноманітних літературних течій (Дж. Джойс, Т. С. Еліот, Г. Гауптман, Т. Манн та ін.). Як підкреслює Є. М. Мелетинський, пафос міфологізму в літературі XX ст. якраз і полягає «...у виявленні якихось незмінних, вічних начал, позитивних або ж негативних, що прозирають крізь потік емпіричного побуту».

На нашу думку, Я. Ріцос у своєму розумінні міфологічних «моделей» близький до Т. Манна, який вважав, що життя кожної людини зумовлене не лише спільністю конкретно-історичного середовища, а й спільністю міфологічного «типу» [1]. В давньогрецькому міфі Я. Ріцос намагається віднайти загальні форми людського існування. Але при цьому він не абсолютизує вічність і універсальність міфологічних «моделей», а, навпаки, підкреслює їхню відносність.

Цю тезу ілюструє сам характер відтворення в поемах міфологічних ситуацій в умовах сучасності. Так, у прологові до поеми «Мертвий дім» зазначається, що дія відбуватиметься в сучасних Мікенах, у напівзруйнованому палаці Агамемнона (до речі, це місце дії більшості «міфологічних» поем Ріцоса), і що автор оповідатиме «фантастичну й водночас правдиву історію однієї прадавньої грецької сім'ї». Електра у Ріцоса — сучасниця XX століття, що не заважає їй бути свідком і учасницею кривавих подій міфа про Атрідів. Зазначи-

[1] Т. Манн. «Иосиф и его братья» (доклад). Собрание сочинений в 10 т., М., 1960, том 9, стор. 175—176.

мо, що такі композиційні характеристики, як «дія», «місце дії», «оповідь», «характери» тощо в «міфологічних» поемах втрачають своє традиційне значення, оскільки структура поем диктується не заданою темою, а ліричним сюжетом, в якому за принципом кінематографічного монтажу зв'язані воєдино найрізноманітніші елементи, головним чином, роздуми й спогади. Їх накладення на міф надає поетичній оповіді загальну синхронно-діахронну перспективу, де співіснують сучасні, історичні й міфічні події.

Власне дії в поемах нема. Це зумовлено самим характером середовища, в якому опинились герої. Руїна прадавньої величі, яка їх оточує, загострює відчуття «ситуації кризи», стимулює нескінченні медитації на «вічну» тему сутності й сенсу людського життя. Внутрішній монолог стає зовнішнім. Його високий трагедійний пафос вказує на певну спорідненість «міфологічних» поем Я. Ріцоса з сучасними драматичними творами на міфологічні сюжети (п'єсами Ж. Кокто, Ж. Ануйя, Ж. Жіроду), а також на внутрішню схожість з античною трагедією. Але якщо в давньогрецькій трагедії конфлікт виявляється у зіткненні характерів і ситуацій, то в поемах Я. Ріцоса — в зіткненні героя з самим собою. У монолозі, що передає динаміку настроїв, почуттів, переживань міфологічного персонажа, діалектику його душевних станів, ведуться, як підкреслює відомий грецький поет Т. Ліводітіс, пошуки відповідей на життєво важливі питання: «До якого часу людина вільна стосовно самої себе (біологічна, спадкова структура) і стосовно суспільних імперативів? У чому її свобода? В тому, щоб бути тим, чим вона є, чи ж у прагненні переробити себе? У тому, щоб стихійно сприймати довколишній світ, чи ж у свідомому його осмисленні?»

Отже, героям Ріцоса пропонується «зіграти» свою життєву «роль». І знову слід сказати, що герої Ріцоса значно відрізняються від античних прототипів.

Який шлях пропонує, приміром, Електра в поемі «Мертвий дім»? Вона кидає в багаття всі театральні атрибути — «старі меблі, громіздкі двері, рами, ложа, труни, люльки, рушниці» — і малює ідилічну картину життя Атрідів. «Ніхто не помилявся, нічого не відбувалося». Клітемнестра вишиває. Агамемнон повертається з полювання. Діти малюють, різьблять, читають.

> Отож таке просте життя.
> Таке гарне. Мати
> схиляється над мискою і плаче.
> Батько кладе руку їй на плече.
> «Це від щастя»,—
> виправдовується мати» [1].

[1] Переклад автора статті.

Але ж, як визнає сама героїня, така ідилія можлива лише в уяві.

Поступово від засудження сліпого повторення міфологічних «моделей» герої Я. Ріцоса підходять до розуміння необхідності свідомого виконання своєї міфологічної «ролі» за нових історичних умов. Найпереконливіше ця ідея втілена в образі Ореста з однойменної поеми. В своєму монолозі Орест засуджує ненависть, кров і смерть, прагне до життя, «вільного від наказів, помст, спогадів, зовсім вільного». Його не хвилюють заклики Електри, бо приреченість не відповідає його внутрішній сутності, поглядам, переконанням. Вона визначена «іншими», а Орест не бажає бути «їхнім слугою, знаряддям, вождем».

Орестові не пощастило досягти гармонії особистої свободи й суспільної необхідності, оскільки він не зміг зрозуміти, що поза суспільними зв'язками свободи бути не може. Але інші герої «міфологічних» поем, зокрема Персефона («Персефона») і Іфігенія («Повернення Іфігенії»), роздуми яких підкріплені багатим життєвим досвідом, приходять до висновку, як зауважує сам Я. Ріцос, що «особистість не може врятуватися сама й для самої себе, і навіть якщо їй пощастить, то це не матиме особливого значення. Це буде окремий випадок, виняток без впливу й наслідків». Саме тому в поемах «Персефона» та «Повернення Іфігенії» здійснюється «поворот рішучий, значно глибший і суттєвіший (як наслідок визнання необхідності та її істинності) до суспільства, до історичної дійсності, відбувається повернення в її простір, до її інтересів і проблем».

Персефона, не знайшовши свободи в підземному царстві Аїда й повернувшись «з чужої похмурої країни в просторий батьківський дім, що за містом», робить поки що боязкий, але досить відповідальний крок — розчиняє навстіж вікно своєї темної кімнати назустріч сонячному світлу («Вона завмерла в потоці сліпучого світла, нагадуючи статую, що почала оживати»). Але можна передбачити, що Персефона так і не наважиться вийти на вулицю до життєрадісної молоді. Вона скоріше знову відступить, зневірившись у житті, і знову повірить у нього, бо такі вагання і нерішучість продиктовані її міфологічним «типом». (Міфологічна Персефона лише півроку перебуває на землі в своєї матері Деметри. Інші півроку вона, як дружина Аїда, живе в підземному царстві.) Але важливо те, що так чи інакше питання про доцільність повторення міфологічних «моделей» за нових життєвих (та історичних) умов вирішується позитивно. Якщо, скажімо, Іфігенія з поеми «Повернення Іфігенії» спочатку не наважується надягти маску лані («Бачиш, тепер на

авансцені інші олені, інші вчинки, війни, міфи, і мені важко припасувати маску до свого обличчя»), то згодом вона її надягає і наприкінці поеми одержує задоволення від вдало зіграної «ролі». Відгукнувшись на наполегливі заклики невідомого голосу «Світло! Світло!», Іфігенія все ж таки виходить з напівзруйнованого палацу, вірячи в те, що, втішаючи людей, вона зможе знайти втіху для себе.

І якщо Іфігенія ще не може обійтися без маски лані (символ перемоги суспільного над особистим у нелегкій душевній боротьбі), то Філоктетові з однойменної поеми маска вже не потрібна. За довгі роки самотності на острові Лемнос він не тільки усвідомив необхідність повернення під мури Трої, а й, перебоpовши всі сумніви, нерішучість, впевнено йде до здійснення своєї міфологічної «моделі», знаходячи душевну рівновагу в дії. Наштовхнула Філоктета на це рішення «пісня матросів — народна пісня, де оспівувалися канати, щогли, зірки, велика гіркота, відвага, терпіння, усе темне сяюче море, уся безмежність у людських масштабах».

Отже, роздуми героїв Ріцоса над проблемами людського існування неминуче приводять до визнання персонажами «міфологічних» поем життєвих законів і соціальних зв'язків. Герої переконуються, що закони життя, діалектика яких втілена в їхніх долях, абсолютні для всіх: повторення міфологічних «моделей» означає участь у житті і, зокрема, в його продовженні. Іфігенія, Орест, Філоктет починають розуміти, що «театральну виставу», якою їм уявляється життя, вони мусять не просто повторити, а «повторити краще». Єлена, Агамемнон, Аякс та деякі інші розчаровані в житті герої не здатні знайти можливостей для вдосконалення своїх міфологічних «моделей». Вони покірно зустрічають смерть, сприймаючи її як справедливу покару за розтрату життя [1]. Але їхня смерть — не екзистенціалістський «жест», не засіб «удосконалення» людини, звільнення її від жахів життя, а біологічна неминучість. Вона забирає з собою все не гідне життя, очищаючи й облагороджуючи його. В поемі «Під тінню гори» смерть Електри викликає «зливу, справжній потоп», що очищає світ від «якогось найдревнішого міазму».

І хоча песимістичні картини матеріальних і духовних катастроф переважають у поемах, остаточним символом «міфологічної» поезії Я. Ріцоса є життя як антипод смерті. Емоційний катарсис — незвичайне відчуття свого росту, прозріння власної особистості — докорінно змінює сприйняття героями довколишнього світу. Вони бачать його вже не ворожим, а близьким і доброзичливим. Він приваблює їх величною красою і гармонією простого людського життя. У кінці поем цінності, які здавалися героям незаперечними (самотність, мовчання, абсолютна свобода тощо), знецінюються, виставляються в карикатурному світлі й заперечуються. Стихія гіркого гумору, іронії, сарказму, що поступово нагнітаються, надає поемам рис трагікомедії, «неминуче трагічне, — як зазначає сам Ріцос, — стає комічним... і, можливо, через це ще трагічнішим, включаючи і розв'язку трагедії (співчуття), цю бажану гримасу наприкінці, яка інколи (через поезію) переходить у справжню усмішку, настрій, рішення або ж силу нового початку, нової дії».

Таким чином, розглядаючи на міфологічному матеріалі проблему складних стосунків особи з суспільним середовищем, Я. Ріцос показує, що в усі періоди історії перед людиною неминуче постає питання про доцільність участі в соціальних подіях. І рано чи пізно на нього дається позитивна відповідь, що є наслідком усвідомлення людиною свого місця і своєї місії в суспільстві.

Кажучи словами Я. Ріцоса із статті «Роздуми над поезією Елюара», дія в його поемах розвивається «від боязкого зізнання в людському безсиллі до усвідомлення необхідності вилікування і, згодом, до остаточного відновлення віри в світ і в людей». Герої дедалі більше переконуються, що лише активне здійснення себе в суспільстві приносить справжню свободу, бо в цьому — найвищий смисл людського існування.

Як бачимо, Я. Ріцосові не властиве міфологізування, коли міф використовується як засіб відгородження від соціального середовища, як художньо-теоретична основа для обгрунтування абсурдності життя та історії. На відміну від демонстративно «антисоціальних» героїв Дж. Джойса, Т. С. Еліота та інших письменників-модерністів, герої Я. Ріцоса в ході медитацій набувають не негативного, а позитивного соціального досвіду. На нашу думку, міфологізм видатного грецького поета близький сповненому непохитної віри в торжество людського розуму міфологізму Т. Манна.

Віктор СОКОЛЮК

Москва.

[1] Цікаво, що у «міфологічній» поезії Я. Ріцоса наявні всі шляхи реалізації долі у давньогрецькій міфології: вільний вибір (Орест, Філоктет та ін.), кара за розтрату життя (Агамемнон, Хрісотеміда, Електра та ін.), самопокарання (Аякс).

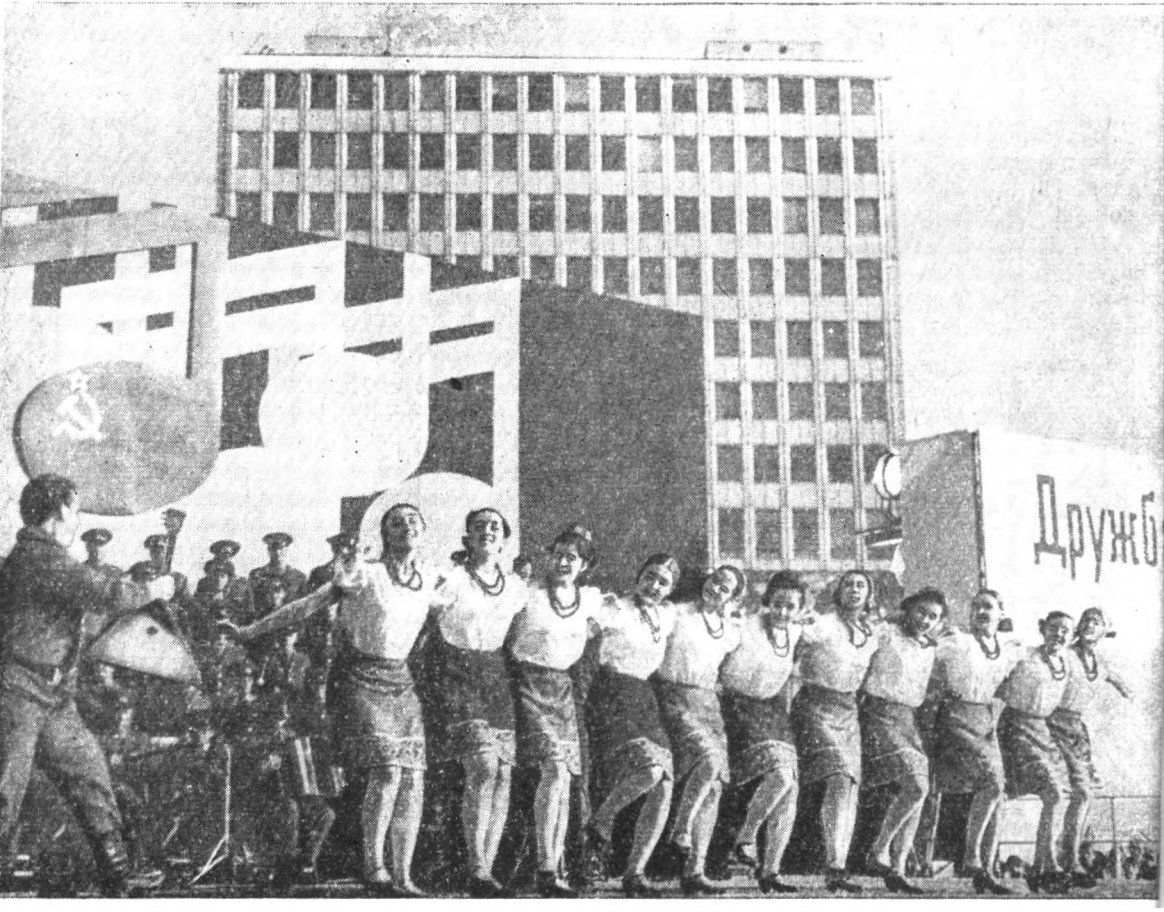

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ МІЛЬЙОНІВ

Дню міжнародної солідарності трудящих 1 Травня, що його святкує все прогресивне людство, передує нині ще одне важливе свято — Всесвітній день поріднених міст. Білий ключ, який об'єднує дві півкулі Землі — емблема всесвітнього руху поріднених міст — з'явився на стендах фотовиставок, на вітровому склі автобусів, на карбованих нагрудних значках, на стінах адміністративних будинків Бомбея, Генуї, Марселя, Гавра, Манчестера, Хіросіми...

Радянські люди святкують Всесвітній день поріднених міст під гаслами боротьби за припинення гонки озброєнь, за мир на землі. Мир не лише для сьогодення — мир міцний, довготривалий. Саме такий мир є віковічною мрією всіх трудящих. Забезпечити гарантії надійного миру можливо при умові, що боротьба за нього стане кровною справою не лише Радянської держави, країн соціалістичної співдружності, але і всіх прогресивних сил планети.

Дієвою складовою цих сил стала заснована двадцять два роки тому Всесвітня федерація поріднених міст (ВФПМ), що об'єднує міста шістдесяти країн Європи, Азії, Африки і Америки, офіційно визнана ЮНЕСКО — організацією ООН з питань освіти, науки і культури. Всебічне сприяння у налагодженні зв'язків між муніципальними органами поріднених міст, розширення обміну між ними в галузі культури, освіти, інформації, спорту, туризму, економіки і торгівлі — ось актуальні завдання ВФПМ, що зробили федерацію однією з найбільш представницьких і авторитетних міжнародних організацій.

Цього року Париж, Лілль, Марсель, Тулуза тепло зустрічали дорогих гостей — близько 460 посланців 12 міст Української РСР, зв'язаних узами братерської дружби з 14 містами Франції. До Києва прибула така сама за чисельністю група французів, учасників руху поріднених міст. Цей обмін може бути ще одним яскравим прикладом розвитку інтернаціональних зв'язків трудящих усього світу, дальшого зміцнення дружби між народами. Прикладом тим більш виразним, коли згадати про загострення політичних битв і страйків трудящих, які, борючись у країнах капіталу за свої соціальні права, за справедливість і мир, шукають шляхів до ще глибшої інтернаціональної солідарності. Надзвичайно повчальним є досвід соціалістичних країн в оздоровленні політичного клімату планети. При цьому не можна не згадати про ту роль, яку відіграє в цих процесах перша в світі міжнародна економічна організація соціалістичних держав — Рада Економічної Взаємодопомоги, що цього року відзначає своє славне 30-річчя. Не можна не згадати і про той внесок, який зробили у справу зміцнення соціалістичної співдружності поріднені міста Радянського Союзу і соціалістичних країн, про їхні зусилля, спрямовані на припинення гонки озброєнь, на боротьбу за ліквідацію колоніального гноблення, за рівноправність і незалежність народів. Активним учасником цієї боротьби є громадськість нашої республіки. Ми свято пам'ятаємо, що в Конституції СРСР записано: «СРСР як складова частина світової системи соціалізму, соціалістичної співдружності розвиває і зміцнює дружбу та співробітництво, товариську взаємодопомогу з країнами соціалізму на основі принципу соціалістичного інтернаціоналізму, бере активну участь в економічній інтеграції і в міжнародному соціалістичному поділі праці». Прості, точні, правдиві слова. За ними стоять реальні будні і звершення радянських людей, конкретні вияви співробітництва і товариської взаємодопомоги. Дружба, скріплена спільною працею на благо мільйонів людей, — це ще один радісний симптом поступового процесу зближення соціалістичних країн. Сьогодні цей процес сприймається як закономірність і перебуває в тісній взаємодії із соціалістичною інтеграцією.

Прикладом братерського співробітництва по здійсненню комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції можна з гордістю назвати будівництво газопроводу «Союз». Три з половиною роки працювали тут пліч-о-пліч радянські, польські, німецькі, угорські, болгарські і румунські будівельники. Це

Мітинг на радянсько-чехословацькому кордоні, присвячений святу визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників і Дню Перемоги.

Пам'ятник В. І. Леніну в Кракові — місті-побратимі Києва

була справжня школа соціалістичного інтернаціоналізму. Іштван Ловас, бригадир угорських будівельників, вперше побував у нашій країні 1970 року в складі інтернаціональної бригади, яка працювала на будовах міста Ульяновська. «Важко передати словами настрій кожного робітника нашої бригади. Нас єднала велика мета, єдність помислів, у колективі панувало велике піднесення. Ми не просто зводили будинки, школи — ми зводили своєрідний пам'ятник на честь столітнього ювілею В. І. Леніна,— згадував Іштван Ловас.— А тепер я працюю на спорудженні наземних будов газопроводу «Союз». Велетенська магістраль. Світове будівництво нічого подібного не знає. Кому воно під силу? Тільки нам! Нам, народам соціалістичних країн... Ця гігантська споруда має не лише економічне значення, але й ще одне, значно вагоміше,— морально-політичне. Магістраль зріднила нас».

Напередодні 61-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції гірники Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату відправили в Польщу 200-мільйонну тонну руди. В цьому українські гірники вбачають свій почесний інтернаціональний обов'язок. Виступаючи на мітингу, що відбувся з цієї нагоди на Новокриворізькому комбінаті, дирек-

23 області, 13 міст, 29 районів Української РСР поріднилися з 10 округами Болгарії, 6 областями Угорщини, 2 округами і містами НДР, 24 воєводствами Польщі, 6 повітами, 2 містами Румунії, 2 областями, 2 містами і 23 районами Чехословаччини та ін.

★

Щорічно в нашій республіці широко відзначаються знаменні дати в житті народів соціалістичних країн: в 1965 р. було проведено 5 тисяч таких культурно-масових заходів, а в 1972 р. тільки Полтавське обласне відділення Товариства дружби і культурного зв'язку разом з виконкомом міської Ради депутатів трудящих провели 427 урочистих тематичних вечорів і конференцій, 83 конкурси та вікторини, 837 лекцій, 683 бесіди, а в школах області — 220 зборів і лінійок піонерських дружин, присвячених важливим подіям у житті болгарського народу.

★

Виробнича взаємодопомога як нова форма міжнародної пролетарської солідарності, особливо допомога радянських спеціалістів, стала важливим фактором у зміцненні і розвитку нового ладу в країнах соціалістичної співдружності. В період з 1959 по 1979 рр. прикордонні області зарубіжних соціалістичних країн провели 650 поїздок в УРСР з метою вивчення передового досвіду.

Давня дружба єднає артистів театрів України й соціалістичних країн. Тільки за період з 1958 по 1966 рр. польські митці дали більше 100 вистав на сценах українських театрів, з 1966 по 1975 рр. ця цифра зросла майже втричі.

★

З особливим піднесенням трудящі поріднених областей, округів, воєводств, повітів з братніх соціалістичних країн відзначали 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Так у Лейпцігському окрузі НДР ленінську теоретичну спадщину вивчали 4684 робочих колективи, які об'єднують понад 120 тисяч чоловік.

★

Значне місце в загальному комплексі інтернаціональних зв'язків між трудящими поріднених областей відводиться науковим контактам. В 1956 р. до зарубіжних вузів з України було направлено 33 фахівці для читання лекцій, в 1975 р.— їх було вже 191.

★

Значне місце у співробітництві поріднених міст і областей відводиться обміну лекторами.

В 1969—1970 рр. тільки з Львівської області у Жешувське воєводство було направлено 32 лектори.

В період з 1966 по 1973 рр. ці області обмінялися понад 200 лекторами з кожного боку [1].

[1] *Статистичні дані підготував старший референт відділу зовнішніх зв'язків Київського міськзиконкому Є. Є. Рой.*

«Гопак» у виконанні працівників лейпцігського поштамту.

тор металургійного комбінату імені В. І. Леніна у місті Кракові Чеслав Дрождж сказав: «Ми пишаємося, що наше підприємство носить ім'я вождя світового пролетаріату, організатора першої в світі соціалістичної держави. Це зобов'язує нас працювати якнайкраще. І в тому, що наш колектив досяг високих техніко-економічних показників, є великий вклад криворізьких гірників. У кожній тонні надісланої нам руди і концентрату ми бачимо не лише метал, а й зміцнення соціалістичної співдружності, піднесення могутності народної Польщі, зміцнення миру на планеті»

На ознаменування 34-ої річниці визволення Соціалістичної Республіки Румунії від фашистського ярма, яка відзначалась 23 серпня 1978 р., колективи п'ятнадцяти підприємств Одеси достроково виконали замовлення братньої країни. В Румунію було відправлено газорізальне обладнання, радіально-свердлильні верстати, будівельні машини, підйомні самохідні крани та багато інших життєво важливих видів продукції для народного господарства. Кільканадцять підприємств Одеської області є колективними членами Товариства радянсько-румунської дружби, підтримують тісні контакти з робітниками споріднених румунських підприємств.

Члени делегації Всенародного комітету болгаро-радянської дружби на чолі з членом ЦК БКП Н. Живковою в цеху житомирського заводу електровимірювальних приладів.

Досвід багатостороннього співробітництва переконливо доводить, що успіх будівництва нового, соціалістичного суспільства в будь-якій країні великою мірою залежить від послідовних тісних зв'язків братніх держав. Заслуги трудящих поріднених областей і міст у розвитку багатосторонніх дружніх зв'язків важко переоцінити, оскільки у справу цю залучені не лише партійні й державні органи, відповідні громадські організації, — в ній беруть найактивнішу участь багатомільйонні маси. Це і є соціалістичний інтернаціоналізм у дії, якісно нове явище міжнародного співробітництва.

Неможливо перелічити сотні й тисячі фактів культурного взаємообміну: поїздок професійних і самодіяльних ансамблів, театральних колективів, організацій різноманітних художніх виставок, книжкових декад, лекцій, обміну інформаційними матеріалами, студентськими будівельними загонами, науковцями тощо. Як одну з наймасовіших і найяскравіших форм руху поріднених міст, слід відзначити Дні і Тижні поріднених міст. Свята ці щоразу стають важливою подією в житті братніх народів. Їх проведення стало вже прекрасною традицією. З великим успіхом пройшли в останні роки Дні Києва у Лейпцігу і Кракові, Дні Донецька у Магдебурзі, Дні Львова у Жешуві, Дні Житомира у Михайловграді та багато інших. Неодноразово дорогими бажаними гостями були на Україні представники міст-побратимів країн соціалізму. Вісім днів у червні минулого року на вулицях і площах Києва полум'яніли вітальні транспаранти, звучали слова дружби. Хлібом-сіллю, яскравими квітами зустрічали кияни посланців чехословацького міста-побратима Братіслави. Не зітерлися в пам'яті тисяч жителів і гостей міста враження, які вони винесли з обширної експозиції «Братіслава — столиця Словацької Соціалістичної Республіки», виставки робіт юних художників Братіслави, концертів професійних і самодіяльних колективів.

Щоб дати уявлення про масштаби культурного взаємообміну поріднених міст, хоча б вибірково нагадаємо події минулого року: весною на запрошення Жешувської філармонії імені А. Малявського у «Днях камерної музики» брали участь камерний оркестр і смичковий квартет Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка, а восени у Львові відбулися концерти камерного оркестру Жешувської філармонії; по містах Перемишльського воєводства здійснив гастрольну поїздку народний ансамбль пісні і танцю «Трускавчанка»; на початку грудня перед студентами Донецького державного університету виступав колек-

тив самодіяльних артистів калійного підприємства «Цилітц» порідненого округу Магдебурга.

Перелік таких фактів зайняв би багато сторінок. Але нагадаємо ще один. 2 грудня в Донецькому академічному театрі опери та балету відбулася прем'єра опери Глюка «Орфей». Ось творці цього нового, повною мірою інтернаціонального, варіанту «Орфея» — диригент, заслужений артист УРСР Тарас Микитка, режисер-постановник з НДР Карл Шнайдер, балетмейстер з Болгарії Петр Торнев, художник з Чехословаччини Олдржих Шимачек, хормейстер Людмила Стрельцова. Представники чотирьох країн, митці з різними творчими методами, вихованці різних культур створили спектакль, який мав надзвичайний, і що особливо важливо, цілісний естетичний ефект. В одному з інтерв'ю К. Шнайдер, генеральний директор і художній керівник Магдебурзького театру (побратима Донецького академічного театру опери і балету), на запитання кореспондента, в чому він вбачає сучасність цієї опери? — відповів: «Краса і сила людини — в її боротьбі за щастя, за краще майбутнє. Ця тема, на мою думку, інтернаціональна і сучасна».

Давня дружба єднає митців Української РСР і соціалістичних країн. Угоди про творче співробітництво уклали цілий ряд театрів, художніх колективів республіки і зарубіжні театри. Активно співробітничають українські кінематографісти з діячами художнього і документального кіно країн соціалістичної співдружності. Так, колективними зусиллями Софійської студії художніх фільмів і Київської студії імені О. П. Довженка створено п'ятисерійну телевізійну стрічку «Шлях до Софії», присвячену 100-річчю визволення Болгарії від османського ярма, ратному братству болгарського і російського народів. Фільм знято за сценарієм болгарського письменника С. Дичева режисером М. Мащенком.

Є ще один надзвичайно важливий і місткий аспект цієї теми — інтернаціональні зв'язки, економічне і культурне співробітництво, які успішно підтримують і розвивають трудящі прикордонних областей нашої республіки та прикордонних округів і воєводств сусідніх братніх держав. Не минає і тижня, щоб на Закарпатті не відбувалися зустрічі, обміни делегаціями, спеціалістами, автобусами дружби. Кордони, що пролягли між Закарпатською областю УРСР, Східно-Словацьким краєм ЧССР, Саболч-Сатмарською областю УНР і Сату-Марським повітом СРР не роз'єднують, а навпаки об'єднують побратимів. Щороку напередодні свята Перемоги на кордонах поріднених областей проходять багатотисячні мітинги. Люди не забувають, якою дорогою ціною заплачено за радість Перемоги. Вони збираються на мітинги, щоб засвідчити свою впевненість в тому, що спільними зусиллями людей доброї волі буде забезпечено мир на землі.

Угорський художник Янош Горват — один з учасників міжнародного пленеру «Мальовниче Закарпаття-78». Разом з українськими, румунськими, словацькими художниками минулої осені він працював над новими ескізами, малюнками, картинами. Майстернею для художників стали схили і полонини вічно прекрасних Карпат. «Міжнародний пленер художників, — сказав Янош Горват, — це не тільки робота. Це ще й роздуми про себе й навколишній світ. Справа в тому, що я належу до того покоління, яке виховувалося по війні. Ми не чули розривів бомб, але знаємо, наскільки це жахливо. Війна знищує цінності мистецтва, які людство створює протягом тисячоліть. Зберегти те, що дісталось нам у спадок, створити нові цінності — мета кожного з нас». Можна впевнено твердити, що ці слова виражають найзаповітніші сподівання кожного учасника багатомільйонного руху міст-побратимів.

Вікторія РУСАНОВА

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

В ОКОПАХ „ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ"

«Ми аплодуємо успішним зусиллям президента Картера по перехопленню ініціативи на ідеологічній арені» — так консультативна комісія конгресу США з питань інформації оцінювала перші кроки нової адміністрації Сполучених Штатів у зовнішньополітичній галузі. Комісія особливо схвалювала виняткову увагу нового президента країни до діяльності пропагандистських відомств.

Справді, коли Дж. Картер прийшов у Білий дім, він майже відразу викликав до себе керівника головного пропагандистського відомства — Інформаційного агентства США Джона Рейнгардта. Президент розмовляв з ним понад дві години у присутності свого радника з питань національної безпеки Збігнєва Бжезінського. Повернувшись з Білого дому, Д. Рейнгардт терміново скликав на нараду весь керівний склад свого відомства. «Реорганізація! — повідомив він.— У Білому домі зажадали докорінної перебудови нашого апарату».

Минуло близько двадцяти місяців, і 1 квітня 1978 року біля будинку Інформаційного агентства США на вашінгтонській Пенсільванія-авеню на урочисту церемонію зібралися численні кореспонденти газет, кіно- і телеоператори, представники різних державних установ і закладів. Був присутній особистий представник президента Картера. Під звуки державного гімну Сполучених Штатів Джон Рейнгардт прикріпив на фронтоні будинку мармурову табличку з назвою новоутвореного відомства — «Управління по міжнародних зв'язках США». Обгрунтовуючи реорганізацію, Д. Рейнгардт говорив про якусь «нову еру в міжнародних культурних зв'язках» Сполучених Штатів, заприсягався, що «покінчено з усім тим, що виявилося негативним і відхилялося іншими народами». І закінчив свою промову урочистим вигуком: «Ми обіцяємо нести народам світу правду і тільки правду, нічого іншого, крім правди!».

Газета «Вашінгтон пост» зобразила реорганізацію пропагандистської машини Сполучених Штатів як подію мало не історичного значення, як початок зовсім нового етапу в інформаційній і культурній діяльності США за рубежем. Віднині, провіщала газета, в цій діяльності «переважатимуть ідеї, співзвучні новим прагненням людства». Щоправда, лунали і тверезі голоси. Деякі видання дозволили собі навіть іронізувати з приводу того, що для офіційної церемонії заснування нового управління було обрано саме 1 квітня — цей традиційний день жартів і розиграшів. «Збіг, що наводить на дуже невеселі міркування»,— зауважив один з оглядачів.

Протягом наступного місяця Управління по міжнародних зв'язках США встигло продемонструвати, як насправді здійснюватимуться широкомовні декларації Рейнгардта. З методами роботи нового відомства познайомилися і жителі Києва, а також гості столиці УРСР, які завітали на відкриту тут американську виставку «Сільське господарство США». Цю виставку було проголошено одним з перших практичних кроків управління.

На відкриття виставки до Києва прибув сам Джон Рейнгардт. У своїй промові він пишно декларував прагнення розширювати культурні зв'язки і обмін між США і СРСР. А що вийшло на ділі? Співробітники Управління по міжнародних зв'язках

США У. Лупан і Е. Мащоккі, офіційні гіди виставки, зайнялися брудною антирадянською і антикомуністичною пропагандою, підбурювальною діяльністю серед відвідувачів виставки, одне слово, виявилися зухвалими ідеологічними диверсантами. Довелося тим «гідам» терміново забиратися геть з Радянського Союзу.

Що ж до самої виставки, то, за визнанням фахівців, вона, фактично, майже нічого не розповідає про сільське господарство Сполучених Штатів, де, звісно, є чимало цікавого. Тим часом президент Картер адресував відвідувачам виставки такі слова: «Ми готові познайомити будь-яку країну з успіхами нашої агротехніки, щоб спільно справитися із завданням збільшення сільськогосподарської продукції в цілому світі». На американській виставці ця обіцянка так і лишилася нереалізованою.

Підмурком зовнішньополітичної пропаганди США є облудний міф про якусь американську винятковість, про месіанське призначення Сполучених Штатів як керівника цілого світу. Один із творців американської пропагандистської машини сенатор А. Беверідж твердив про «божественну місію Америки», яка має перебудовувати цілий світ на свій копил. В обіг вже давно пущено горезвісний «Пакс Американа», тобто ідею американської світової імперії, ідею цілком безглузду по суті, але дуже небезпечну за своїм агресивним спрямуванням.

Що ж, імперіалістична буржуазія потребує облудних міфів. Про це дуже точно говорив товариш Л. І. Брежнєв на Нараді комуністичних і робітничих партій в Москві 1969 року: «Імперіалізм не може розраховувати на успіх, відкрито проголошуючи свої дійсні цілі. Він змушений створювати цілу систему ідеологічних міфів, які затуманюють справжній смисл його намірів, присипляють пильність народів».

Кращі представники прогресивної культури і духовного світу Сполучених Штатів у всі часи нещадно таврували ідейне убозтво й агресивність американської буржуазії. Ще Джек Лондон у своїй статті «Революція» зазначав, зокрема, що в правлячого класу США «є якісь ідейки, що служили йому колись, але тепер вони зовсім видихнулися і повністю втратили будь-яку силу». Сила буржуазії США, пояснював письменник, не в її ідеології, а в насильстві, до якого вона завжди вдається.

Брехливість американської правлячої верхівки викривав Теодор Драйзер. Ця верхівка, писав він, намагається вилучати правду з усіх галузей суспільного і духовного життя, бо правда — проти неї.

Ці твердження, які зберегли й понині свою актуальність, можуть бути цілком віднесені й до характеристики пропаганди Сполучених Штатів.

Боротьба за уми людей особливо загострилася після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тодішній президент Сполучених Штатів Вудро Вільсон спішно мобілізував увесь свій пропагандистський апарат, щоб протидіяти впливові, який мали на людство історичні події в Росії. У Вашінгтоні був створений так званий комітет суспільної інформації. Його керівник Джордж Кріл формулював завдання свого відомства саме як «боротьбу за уми людей», що передбачала найпідступніші методи — брехню, дезінформацію, політичні провокації. А серед основних пропагандистських тез Д. Кріла фігурувало твердження про Сполучені Штати як про «країну свободи і демократії», твердження, яке домінує в американській пропаганді й тепер.

Як відомо, буржуазні політики і пропагандисти пророкували тоді молодій Радянській державі неминучу загибель. Але навряд чи вони самі вірили в ці свої пророцтва. Ними керував панічний страх перед соціалізмом, прагнення будь-що попередити можливість революційного вибуху у власній країні. Пізніше президент США Герберт Гувер сформулював провідну пропагандистську тезу як «викриття шкідливості доктрини Маркса». А щоб було певніше, то навіть заснував спеціальний науковий інститут, який і понині носить ім'я цього запеклого антикомуніста і мракобіса. Змістом усієї пропаганди Сполучених Штатів (як і цілого буржуазного світу) став шалений антикомунізм. Американський історик С. Ленс, автор книги «Марний хрестовий

похід», писав: «Антикомунізм став великою метою нашого національного існування і основною догмою нашої зовнішньої і внутрішньої політики».

На початку 20-х років у Сполучених Штатах почали впритул займатися питаннями теорії й практики пропаганди. Насамперед слід згадати відомого публіциста Уолтера Ліппмана і його книгу «Громадська думка», де вперше стосовно до пропагандистської практики вжито поняття «соціальний стереотип». Інформаційні, пропагандистські стереотипи, повчав У. Ліппман, примусять людей бачити навколишній світ таким, яким його малюють ці стереотипи. Поступово людина відвикне самостійно мислити, аналізувати і оцінювати суспільні явища.

Метод пропагандистських стереотипів був взятий на озброєння офіційною пропагандою Сполучених Штатів. Він і тепер відіграє провідну роль у всій пропагандистській практиці Вашінгтона. За основу відповідних стереотипів У. Ліппман запропонував так званий «американізм», тобто вихваляння американського способу життя і нав'язування його всім іншим народам.

У 20-ті і 30-ті роки американська пропаганда переживала серйозні труднощі в намаганні зобразити Сполучені Штати як «країну свободи і демократії». Іммігранти, яких привели в США пошуки шматка хліба і кращої долі, були тими людьми, котрі рознесли по світу правду про дійсне становище в благословенній Америці. Вашінгтону довелося терміново вживати заходів для посилення своєї пропаганди на закордон. Було мобілізовано всі засоби. В галузі кіно, зокрема, запровадили так званий «кодекс Хейса», який зобов'язував кінопідприємців дбати про те, щоб кожний американський фільм був придатним для пропаганди за кордоном американського способу життя.

На той час припадає і залучення в цілях зовнішньополітичної пропаганди такого могутнього засобу масової інформації, як радіо. Саме тоді найбільші радіокорпорації Сполучених Штатів — «Коламбія бродкастінг сістем» і «Нейшнл бродкастінг компані» почали свої регулярні передачі різними мовами світу на країни Європи і Латинської Америки.

І тоді ж таки в Сполучених Штатах розгорнулася дискусія навколо питання: пропаганда чи інформація! Дехто вважав, що поняття «пропаганда» несумісне з демократією, з суверенітетом, з правами народів. Звісно, йшлося про пропаганду в її американському, агресивному розумінні. Цим питанням займався і солідний науковий заклад — Інститут аналізу пропаганди при Колумбійському університеті, працівники якого затаврували агресивний характер пропаганди США, справедливо звинувативши її в аморальності.

Відтак керманичі американської пропагандистської машини вважали за краще для себе вживати термін «інформація», водночас по-ханжеському «викриваючи» пропаганду як найбільше зло. Варто нагадати, що в 1945 році при створенні союзниками по антигітлерівській коаліції Союзної Контрольної Ради в Німеччині саме представники Сполучених Штатів удавано відхрещувалися від терміну «пропаганда», твердячи, що, мовляв, уряд США пропагандою за кордоном не займається. А відповідне управління військової адміністрації в американській зоні окупації Німеччини вони назвали «управлінням інформації». Це, однак, не завадило співробітникам вказаного відомства застосовувати в своїй «інформаційній» діяльності найпідступніші методи, спрямовані на зрив мілітаризації і денацифікації Німеччини, на зрив Потсдамської угоди.

У період між першою і другою світовими війнами апарат зовнішньополітичної пропаганди США неодноразово перебудовувався і розширювався. І весь час працював спільно з розвідувальними органами (тоді вони тут називалися «стратегічними службами»). Ці зв'язки з розвідкою, точніше, робота на розвідку дедалі більше визначали зміст і спрямування того, що в Вашінгтоні іменують «інформаційною діяльністю» і «культурними зв'язками».

Під час другої світової війни президент Франклін Рузвельт намагався спрямувати пропаганду США проти фашистської Німеччини і Японії, проти фашистських підступів у світі. Але тільки-но запанував мир, ідея «Пакс Американа» знову стала домінуючою.

У грудні 1945 року президент Гаррі Трумен проголосив з трибуни конгресу США: «Перемога у війні поклала на нас відповідальність за керівництво світом». В обіг було пущено вислів «наша перемога». Раптом виявилося, що Гітлера перемогли Сполучені Штати при допомозі західних союзників, але не Радянський Союз. Це був сигнал для істориків і публіцистів, філософів і військових теоретиків, письменників і діячів кіно. Історичний подвиг Радянського Союзу в перемозі над фашизмом замовчувався, а то й брався під сумнів.

Вважають, що промова Уїнстона Черчілля в американському місті Фултоні 5 березня 1946 року провіщала початок «холодної війни» проти Радянського Союзу, початок нового антикомуністичного походу. Дійсно, такою була спрямованість цієї промови. Але Сполучені Штати готувалися і розпочали цю кампанію ще до того, як Черчілль виступив у Фултоні.

У квітні 1945 року, коли Радянська Армія вела жорстокі бої на підступах до Берліна, Трумен скликав у Білому домі таємну нараду, де обговорювалася можлива капітуляція фашистської Німеччини. На цій нараді президент повідомив про зміну політики США у відношенні до Радянського Союзу, фактично виклавши плани «холодної війни», які потім обнародував у Фултоні Черчілль. А восени 1945 року, відразу ж після капітуляції Японії, в США почалася чистка пропагандистського апарату від тих, хто, як вважалося, симпатизував Радянському Союзу, від людей з антифашистськими і взагалі прогресивними поглядами.

На той час при держдепартаменті існувало управління з міжнародної інформації та культурного обміну. Проте це управління вже не відповідало новим завданням. Нагадаємо, що на початку 1948 року був схвалений так званий «план Маршалла». Він іменувався офіційно «планом економічного відродження Європи», але його вістря було спрямоване насамперед проти зростання міжнародного авторитету і впливу Радянського Союзу, проти комуністичного і взагалі прогресивного руху в Європі.

«План Маршалла» передбачав широку пропагандистську програму, яка мала здійснюватися за двома напрямками: «холодна війна» проти Радянського Союзу і посилена реклама всього американського — способу життя, зовнішньої політики, «допомоги» іншим країнам тощо. Керівник комітету по реалізації «плану Маршалла» Пол Гофман охрестив цю програму «психологічним переливанням крові».

Майже одночасно з «планом Маршалла» конгрес США ухвалив законопроект, який дістав назву «закону Сміта — Мундта». На перший погляд, цей закон переслідував цілком позитивні цілі: «сприяти кращому розумінню Сполучених Штатів в інших країнах», «поліпшувати взаєморозуміння між народом США та народами інших країн». Насправді ж ішлося про різке посилення старого курсу — претензій на особливу роль Сполучених Штатів, на керівництво світом.

Проте здійснювати цей курс у повоєнному світі було дедалі важче. У доповідях і звітах держдепартаменту, в розвідувальних зведеннях зазначалося, що інші народи «не розуміють цілей і завдань зовнішньої політики США», що вони «відвертаються від американського культурного обміну». Ті, хто робив такі висновки, очевидно, не наважувалися визнавати, що народи світу, навпаки, надто добре розуміють цілі і завдання зовнішньої політики Вашінгтона, свідомо відхиляють те, що їм намагаються нав'язувати під виглядом «інформації» і «культурних програм». У Вашінгтоні вперто не бажали помічати змін у світі внаслідок перемоги Радянського Союзу над фашизмом, не хотіли зважати на визвольний рух народів, не хотіли розуміти, що прийшли нові часи. Тут і далі мислили старими віджилими категоріями.

Така позиція була характерною і для вищих осіб у вашінгтонській урядовій ієрархії, і для президентів країни. Ми вже наводили слова Трумена про «від-

повідальність США за керівництво світом». Ейзенхауер у 1953 році проголошував майже дослівно те саме: «Доля поклала на нас відповідальність за керівництво вільним світом». Через вісім років Джон Кеннеді заявляв: «Призначення нашої країни — керівництво цілим світом». Сучасні президенти Сполучених Штатів явно не бажають прислухатися до розумної поради свого славнозвісного попередника Авраама Лінкольна, який понад сто років тому говорив: «Якщо світ стає іншим, і нам слід мислити інакше».

Добре відомо, що після другої світової війни американські фахівці-пропагандисти шалено полювали на архіви гітлерівського міністерства пропаганди, копирсалися в паперах Геббельса, навіть примушували його найближчих співробітників писати докладні звіти про свою роботу. Все це мало для американців, як виявляється, цілком практичний інтерес.

На повну придатність «досвіду» Геббельса для американської пропаганди вказував колишній керівник розвідки США Аллен Даллес. Один з теоретиків американської пропаганди Майкл Чукас визнавав, що «в Геббельса можна багато чого запозичити». І позичав такі настанови гітлерівського обер-пропагандиста, як, наприклад, «розповсюдження свідомо викривлених уявлень». Для чого! А для того, щоб (і тут Чукас знову звертається до геббельсівської «скарбниці») «спонукати людей до дій, наперед накреслених групами зацікавлених».

І М. Чукас, й інші фахівці з питань пропаганди в США повторюють як догму відому настанову Геббельса: «брехня припустима». Гітлерівський міністр пропаганди додавав до цього, що «брехня припустима, коли йдеться про боротьбу проти комунізму». У Сполучених Штатах не завжди висловлюються так одверто, але ж мають на увазі саме це — боротьбу проти комунізму.

Дійшло до того, що «досвід» Геббельса цілком офіційно викладається в спеціальних учбових закладах, де навчаються американські пропагандисти. Спеціальний курс «Геббельсові принципи пропаганди» підготував один з керівних діячів тодішнього інформаційного агентства США Л. Дуб. У скороченому вигляді цей курс був надрукований в збірці керівних матеріалів з теорії й практики для співробітників агентства.

Це — про «інформацію» по-американськи. Що ж стосується «культурних програм», то їхній характер визначено в одній офіційній директиві державного департаменту США: «Принцип культури заради культури не повинен мати місце в наших програмах обміну. Культурна діяльність є невід'ємною складовою частиною і знаряддям наших інтересів за кордоном».

Цій директиві вже понад двадцять років, але вона діє й понині. Саме за такою схемою готувалася виставка «Сільське господарство США», експонована в Києві. Турбота про «інтереси США за кордоном» передбачає, отже, проведення ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу, проти країн соціалізму.

Термін «психологічна війна» народився в США під час другої світової війни. Однак це не американський винахід, а ще одне запозичення з ідейного арсеналу войовничого німецького імперіалізму. Такі запозичення, як бачимо, для пропаганди Сполучених Штатів справа звична. А втім, тут не гребують і прямими послугами колишніх гітлерівських пропагандистів, яких залучають до співпраці: коли не в самому апараті американської пропаганди, то принаймні для роботи на цей апарат. Показовий приклад: обвинувачений у злочинних методах ведення пропаганди нацист Фріче мав відповідати перед американським трибуналом. Захищаючись, Фріче посилався на методи ведення пропаганди в США, дуже подібні до його власних...

Інформаційне агентство Сполучених Штатів (ЮСІА), реорганізоване нині в Управління по міжнародних зв'язках, проіснувало майже 25 років. Воно було створене за президентства Дуайта Ейзенхауера, який після всебічних консультацій вирішив ві-

докремити орган зовнішньополітичної пропаганди від державного департаменту, демонстративно надати йому самостійність.

Та про яку самостійність йшла мова!

Серед документів того часу є запис розмови тодішнього держсекретаря Джона Фостера Даллеса з першим директором ЮСІА Т. Стрейбергом. Даллес пояснював, що йдеться насамперед про певне полегшення для американської дипломатії: слід зробити так, щоб народи світу не покладали на дипломатію Сполучених Штатів відповідальності за все, що робитиме ЮСІА. Отже, хитромудрий хід з уявним «відмежуванням» від державного департаменту — чергове маскування. Насправді ж, ЮСІА, як і його попередники, залишалося знаряддям зовнішньої політики США.

Т. Стрейберг у розробленій ним тоді новій програмі відкрито вживав термін «психологічна війна», заявивши, що його підхід буде «більш різким і цілеспрямованим, ніж це було досі». Перший директор ЮСІА ретельно виконував настанови Ейзенхауера, який обіцяв виборцям розгорнути «глобальний похід проти комунізму».

За час свого існування Інформаційне агентство США зазнало вісім великих перебудов і реорганізацій, до яких спричинялися, за визнанням офіційного Вашінгтона, невдачі і навіть провали в роботі ЮСІА. Насправді йшлося про невдачі і провали зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, але тут воліли все скидати на ЮСІА. В грудні 1972 року в зв'язку з відставкою чергового директора Інформаційного агентства Ф. Шекспіра, «Нью-Йорк таймс» писала, що він, мовляв, часто ставив американську дипломатію в складне становище своїм невмілим роз'ясненням політики США за кордоном, пропагандою жорсткого зовнішньополітичного курсу. Але ж ЮСІА слухняно дотримувалося вказівок держдепартаменту!

Великого значення зовнішньополітичній пропаганді надавав президент Джон Кеннеді. Вступаючи в Білий дім 20 січня 1961 року, він проголосив: «Хай слово крокує попереду!». Інформаційне агентство в очах президента і його радників набуло особливого значення. Штат ЮСІА розширювався, зростали бюджетні асигнування, до роботи залучалися вчені і досвідчені політичні діячі. Кеннеді створив спеціальну групу фахівців для грунтовного вивчення стану американської зовнішньополітичної пропаганди і визначення нових напрямів.

Слово тоді справді крокувало попереду в політиці Сполучених Штатів, ширилися пропагандистські кампанії. Але що ж крокувало за словом!

Саме під час президентства Кеннеді сталися події, що аж ніяк не піднесли престиж Сполучених Штатів. Досить лише назвати авантюру з вторгненням на територію Куби в районі затоки Кочінос. І тут уже інформаційне агентство нічим не могло зарадити.

На порядок денний вийшла ще й так звана проблема «потворного американця». Цей вислів походить від назви роману американських письменників У. Ледерера і Ю. Бердика, надрукованого спочатку в журналі «Сатердей івнінг пост», а потім виданого великим тиражем. У романі йшлося про серйозні прорахунки політики Сполучених Штатів, дипломатії Вашінгтона в Азії й Африці. «Потворний американець» — таким бачили народи цих континентів представників великої заокеанської держави. Автори роману не наважувалися критикувати самі підвалини американської політики, але привертали увагу до її невдач, вбачаючи причину в поганому доборі людей для роботи за кордоном.

Це був не перший випадок втручання літератури в справи пропаганди. Досить назвати гострі злободенні романи англійця Грема Гріна «Тихий американець» і «Наша людина в Гавані».

У Вашінгтоні заходилися розробляти нові заходи. Був створений «Корпус миру», чиї «добровольці» нібито цілком безкорисливо прагнули допомогти народам Азії, Африки і Латинської Америки в галузі освіти, охорони здоров'я, розвитку еко-

номіки тощо. Однак справжні цілі «Корпусу миру» не мали нічого спільного з безкорисливою допомогою. Один із запеклих поборників «холодної війни» А. Мейєргоф визначив їх так: «Корпус миру» має стати привабливою рекламою американської благодійності».

Щось подібне повторилося і за президентства Ліндона Джонсона, коли в обіг було пущено черговий пропагандистський трюк під назвою: Сполучені Штати — «велике суспільство». Перед ЮСІА було поставлено завдання посилити пропаганду американського способу життя і одночасно атакувати світ соціалізму, а також національно-визвольний рух, оголошуючи його «сучасним різновидом комуністичного руху». Проте, коли ідея «великого суспільства» зазнала неминучого краху, козлом відпущення знову ж таки став пропагандистський апарат. Як писала «Нью-Йорк таймс», цей апарат був визнаний малопридатним в умовах ускладненого (для Сполучених Штатів!) міжнародного становища кінця 60-х і початку 70-х років.

Повернімося до згадуваного на початку статті висновку комісії конгресу США з питань інформації про перші кроки діяльності президента Картера, про його зусилля «перехопити ініціативу на ідеологічній арені». Комісія особливо наголошувала на промові Картера при вступі в Білий дім, який, за давньою традицією, звернувся не тільки до американців, але й з окремим «посланням до всього світу».

На той час Картер вже знав міркування іншої спеціальної комісії конгресу США щодо кардинальних проблем міжнародного життя. Фахівці відзначали, зокрема, що для Сполучених Штатів нині звужуються можливості політичного і військового тиску на інші країни. В світі сталися зміни, їх не випадало ігнорувати. Зрештою США в особі президентів Ніксона і Форда офіційно визнали нереалістичність, безплідність і шкідливість політики «з позиції сили», своїми підписами під міжнародними угодами відмовляючись від конфронтації і «холодної війни».

Але як же з «ініціативою», яку президент Картер намагається «перехопити»? Мова йде про здійснення в нових умовах старих цілей імперіалістичної буржуазії. Адміністрація Картера вже продемонструвала цю новітню тактику досить виразно. Те, що американські конгресмени іменують «ініціативою на ідеологічній арені», є насправді посиленням «психологічної війни», переходом до широких ідеологічних диверсій, до більш запеклого антикомуністичного і антирадянського курсу.

Саме з цим новим курсом і пов'язана нинішня реорганізація зовнішньополітичної пропаганди Сполучених Штатів, натхненником і творцем якої є Збігнєв Бжезінський, радник президента у питаннях національної безпеки, людина, що зайняла в Білому домі особливе становище.

Саме Збігнєв Бжезінський подав ідею об'єднати Інформаційне агентство і Бюро з питань освіти і культурних зв'язків державного департаменту в одне відомство. Він запропонував і назву нового відомства, в якій вже немає слова «інформація», вкрай скомпрометованого в тому розумінні, яке надається йому в американській машині «психологічної війни». «Управління по міжнародних зв'язках» вийшло з-під пера президентового радника, хоча офіційно авторами всього проекту реорганізації вважаються Джон Рейнгардт і заступник державного секретаря США Уїльям Кристофер.

Можна зрозуміти, чому тепер і в самих Сполучених Штатах, і за кордоном виявляють такий інтерес до особи З. Бжезінського, який має значний вплив на формування нинішньої політики Білого дому і поглядів самого президента. Подейкують навіть про «сірого кардинала» в Білому домі, хоча радник президента зовсім не ховається в тіні.

На минулорічному пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії Сполучених Штатів товариш Гес Холл говорив про Бжезінського, як про «професіонального природженого майстра антирадянщини, рицаря «холодної війни». Подібні характеристики можна почути і від буржуазних політичних діячів і журналістів. Досить на-

гадати, що Бжезінський був одним із засновників і керівником так званого «Інституту по дослідженню проблем комунізму», цього визнаного центру антикомунізму.

Внаслідок проведеної реорганізації Бжезінський дістав можливість, як вважають у США, майже необмеженого впливу на зовнішньополітичну пропаганду. Так, саме з ініціативи Бжезінського була розв'язана горезвісна пропагандистська кампанія навколо «прав людини», якою, власне, дебютувало новоутворене Управління по міжнародних зв'язках.

«Залякування комунізмом» уже не може бути стрижнем зовнішньої політики Сполучених Штатів, бо те залякування перестало діяти на людей. Що ж — пропонується тема «прав людини». Так Збігнєв Бжезінський сформулював нову лінію зовнішньополітичної пропаганди Сполучених Штатів.

Ще на початку 60-х років за участю Бжезінського розроблялися плани, пов'язані з проблемою так званих «дисидентів». Вже тоді в штабах «психологічної війни» готувалися галасливі кампанії на захист усіляких відщепенців. Показово, що американський антикомуністичний журнал «Проблемс оф ком'юнізм» передрукував із західнонімецького журналу «Аусенполітік» статтю такого собі фахівця з питань «психологічної війни» Аларда фон Шакка, в якій зазначалося: «Якщо комуністичні держави вживуть заходів проти окремих відщепенців, про ці заходи як несправедливі слід повідомляти якомога ширше, щоб викликати співчуття до потерпілих і нову антипатію до комуністичної системи».

Тепер пропаганда Сполучених Штатів повністю взяла на своє озброєння цю настанову західнонімецького антикомуніста, до речі, колишнього гітлерівця! Ще один приклад джерел, з яких черпають своє натхнення антикомуністи Вашінгтона!

Одночасно із створенням Управління по міжнародних зв'язках на розгляд конгресу США було внесено новий законопроект, до якого, як повідомляє американська преса, Бжезінський також має безпосереднє відношення. Цей законопроект передбачає створення в США нової державної установи — «інституту прав і свобод людини». Він має «надавати фінансову та іншу допомогу неурядовим організаціям і приватним особам у зарубіжних країнах», «сприяти розповсюдженню за кордоном книг, статей та інших публікацій, заборонених з політичних міркувань». Отже, одверте втручання у внутрішні справи інших країн, одверті ідеологічні диверсії! Новий «інститут» має «узгоджувати» свою діяльність з Управлінням по міжнародних зв'язках. Одне слово, як писав американський журнал «Нейшн», уявні борці за права людини «найбільше зацікавлені в тому, щоб зірвати розрядку і повернутися до «холодної війни».

В міжнародній практиці таку діяльність справедливо затавровано як «інформаційний імперіалізм», «імперіалізм у галузі культури».

Заступник Д. Рейнгардта — Чарльз Брей в інтерв'ю для преси недавно визнав, що головне завдання Управління по міжнародних зв'язках — «поширення ідей Америки за її межами». І уточнив, що цим вичерпуються призначення і цілі управління. А як же з культурними зв'язками! Виявляється, на думку Ч. Брея, замість культурних зв'язків слід займатися лише «вивченням іншої сторони з метою правильної оцінки її подальших дій». Отак!

Останнім часом у Сполучених Штатах почастішали виступи деяких досить впливових осіб з претензіями на право здійснення ідеологічних диверсій. Так голова ради директорів великого журнального концерну «Тайм» Е. Хейскелл зажадав для США «режиму особливого сприяння» при веденні американської пропаганди (він каже «поширення інформації») в країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Отже, вільне «поширення ідей Америки» в країнах, які натомість мають відмовитися від своїх суверенних прав у галузі інформації, від своєї національної гідності й інтересів. Тобто продовження політики «інформаційного імперіалізму».

На XX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО в листопаді минулого року «інформаційний імперіалізм» був рішуче засуджений. Сесія прийняла Декларацію, в якій ідеться про роль і значення засобів масової інформації у зміцненні миру і

міжнародного взаєморозуміння, у боротьбі за права людини, проти расизму, апартеїду і пропаганди війни. Але в США правлять своє.

У Вашінгтоні не відмовляються і від того, що затаврозано світом як «ідеологічний гангстеризм», тобто таємні зв'язки преси та інших видів масової інформації Сполучених Штатів з Центральним розвідувальним управлінням.

Після того як американський журнал «Роллінг стоун» опублікував кричущі викриття журналіста Карла Бернстейна, лавина ця котиться, обростаючи новими і новими разючими доказами. Але найбільш вражають не самі факти злочинного поєднання журналістики з розвідкою, а ставлення до цього офіційних осіб у Вашінгтоні. Вони й на гадці не мають відмовлятися надалі від практики широкого використання представників преси США за рубежем для підривної діяльності. Про це відкрито повідомив новий директор ЦРУ адмірал С. Тернер, виступаючи на засіданні комісії з питань розвідки в палаті представників конгресу Сполучених Штатів. С. Тернер зухвало заявив, що вважає за «абсолютно необхідне» надання журналістам «можливості» робити для ЦРУ, як він висловився, «патріотичні послуги».

Водночас при Управлінні по міжнародних зв'язках створюється спеціальна «дослідницька служба інформації» — центр по вивченню і обробці так званих «відкритих розвідувальних даних», здобутих за кордоном американською пропагандистською мережею, різними «культурними центрами». Ці дані — сировина, що має надходити до «національного центру оцінки іноземної інформації» при ЦРУ.

Свіжа вивіска Управління по міжнародних зв'язках Сполучених Штатів розрахована на обман світової громадськості. Проте марно Джон Рейнгардт намагається в численних інтерв'ю, які він так охоче дає представникам преси, переконати, що «з старим покінчено», що віднині «культурні зв'язки» здійснюватимуться у повній відповідності з міжнародними нормами і угодами, під якими стоять підписи керівників США, також і з Заключним актом наради в Хельсінкі. Пишномовні декларації не можуть приховати діяльність пропагандистського відомства, спрямовану проти Заключного акту, проти духу і букви розрядки. Яскравим свідченням граничної аморальності пропаганди США стала «реклама» нейтронної бомби як «гуманної» зброї. На N-бомбі дивовижно і цілком природно зійшлися інтереси войовничих генералів, професора Бжезінського і пекінської верхівки.

У редакційній статті «Про теперішню політику уряду США», вміщеній в радянській пресі, справедливо вказується, що в політиці Сполучених Штатів тепер відбуваються небезпечні для справи миру зміни. Тут явно беруть гору ті агресивні кола, які хотіли б підірвати розрядку, повернути світ до часів «холодної війни» і нестримного військового суперництва. Промова президента Картера в місті Аннаполісі в червні 1978 року показала, що в Вашінгтоні намагаються поєднати несумісне: запевнення у відданості ідеям розрядки і поліпшення радянсько-американських відносин з неприхованими випадами на адресу Радянського Союзу.

Ідеологічні диверсії, засуджені цілим світом, гангстерські методи в пропаганді США намагаються видавати за цілком припустиму ідеологічну боротьбу, за нормальну боротьбу світоглядів. Належну відсіч таким спробам дав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у промові в Бонні 5 травня 1978 року: «Звичайно, ідеологічні суперечки, боротьба світоглядів триватимуть і далі. Але ми проти перетворення ідеології на прислужницю військових штабів, а боротьбу ідеологій — на психологічну війну».

Миролюбне людство палко схвалює і підтримує таку нашу позицію, рішуче засуджуючи спроби імперіалістичних кіл поновлювати і посилювати «психологічну війну». В цьому розумінні новітні маневри з пропагандистською машиною Сполучених Штатів не можуть нікого ввести в оману.

Яків ВАЛАХ

Свобода словоблуддя

Американське містечко Уокешо, з його тридцятьма тисячами жителів, кількома комерційними закладами й промисловими підприємствами, що працюють на потреби фермерів та скотарів, а також невеличким Керрол-коледжем, донедавна мало відоме за межами штату Вісконсін, раптом вистрибнуло на міжнародну арену й опинилося в авангарді якщо не світового, то західного прогресу.

Сталося це завдяки заповзятливості громадянина цього містечка Райнхольда Амана, який довів до логічного завершення гасло свободи слова (в його американській інтерпретації), заснувавши в Уокешо періодичне видання під назвою «Маледікта[1]. Міжнародний журнал словесної агресії». Як зазначено в першому номері цього видання (а вийшов уже і другий номер), журнал бореться — в міжнародних масштабах! — за те, щоб лайку було визнано повноправним засобом людського спілкування.

Хрестовий похід борців за свободу словоблуддя привернув увагу лондонського тижневика «Таймс літерарі сапплмент».

Найсмішніше те, зазначає рецензент тижневика Д. Дж. Енрайт, що автура цього журналу вважає себе «загоном щирих, безстрашних і мужніх інтелектуалів, що сміливо б'ються проти заздрісних, тупих, пихатих, академічних членів істеблішменту. Автори «Маледікти» грають у давню гру демагогів: дбають про аргументацію, яка виправдувала б їхнє право на існування. Ось зразки:

«Вже час розглянути питання, чому психолінгвісти досі не досліджували брудної лайки, і вирішити, що можуть зробити вчені для глибшого висвітлення цього поширеного феномена». (Тімоті Б. Джей, Норт-Адамс-Стейт коледж).

«Хоч існує велика кількість видань, присвячених різним аспектам технічних професій, жодне з них не торкається такого загальновизнаного, але досі ігнорованого аспекту, як уживання сексуальних термінів для опису дії чи деталей машин та механізмів». (Норман Б. Фрідмен, Річард-Дейлі коледж).

«Переглядаючи сучасні бібліографії, дуже швидко переконуєшся, як ганебно обійдено увагою еротологію в царині лексикології». (Едгар Радтке, докторант університету в Майнці, ФРН).

«Слову «лайно»[2] досі не приділялося, на жаль, серйозної академічної уваги». (Маргарет Флемінг, Арізонський університет).

«Нам бракує класифікації лайливих слів, заснованої на їхньому походженні або буквальному значенні». (Райнхольд Аман, видавець журналу «Маледікта»).

На академічність претендує стаття професора М. Флемінг «Аналіз слова...». Коли мадам професор показала чорновий варіант цієї статті своїм студентам — майбутнім викладачам англійської мови — один з них, «демобілізований солдат», з огидою відкинув статтю, зауваживши, що в недільній школі, яку він відвідував у дитинстві, вчитель казав йому: «Сесіл, у світі багато бруду, але тобі зовсім не обов'язково копирсатися в ньому». Із цього педагогічного інциденту професор Флемінг робить такий висновок: «Чи може бути яскравіший приклад того, як слово плутають з річчю?» Що ж, краще все-таки, щоб у тебе кинули оте слово, ніж оту річ, — хоч слово, зрештою, ту річ позначає. На завершення своєї розвідки професор Флемінг висловлює благочестиву надію, що стаття її допоможе переключити увагу з «брудноти» лайки на «корисність її, як показника соціальної та лінгвістичної поведінки». Як бачите, все — в тоні «академічному».

Д. Дж. Енрайт переповідає далі зміст досліджень цих та інших філологів-порнографістів та лінгвістів-сміттярів, але нам доведеться проминути те місце рецензії, бо від слів та виразів, які там наводяться, в'януть вуха; цитати з самих крапок лиш марнуватимуть папір.

---

[1] Лайки, прокляття (лат.).

[2] Постараємося авторську термінологію без крайньої потреби надалі не цитувати. В кількох випадках заміняємо лайку крапками, що суті справи не змінює.

Слід зазначити, що «вчені автори» журналу «Маледікта» — зовсім не піонери в справі популяризації непристойностей В Англії і США зі сторінок книжок і журналів, розрахованих на найширшу аудиторію, з кіноекранів і театрального кону найнепристойніша лайка вихлюпується дедалі брудніше і навальнішим потоком; більше того, на думку одного з авторів «Маледікта» — американця Роя Т. Метьюза, — вона «настільки прижилася в буденній мові, що людині, якій хочеться розважити серце, вже бракує справді міцних слів». І тому містер Р. Т. Метьюз звертається до своїх колег із «скромним закликом: давайте створимо новий словник непристойностей та вульгарностей, який дозволив би нам і в цій справі утвердити позиції, завдяки яким наша країна стала такою сильною і могутньою, здобула повагу і є взірцем для наслідування».

Хоч як анекдотично звучить цей «скромний заклик», він має під собою цілком реальне ідеологічне підгрунтя. Справа в тому, що адвокати «суспільства вседозволеності» — тобто суспільства, в якому дозволяється все, вигідне заможним класам, все, що відвертає увагу мас від соціальних явищ, від класової боротьби, — виступають за легалізацію словесного бруду під гаслом: «Свобода слова неподільна». Звідси й висновок, що Сполучені Штати Америки, як оплот «вільного світу», мусять вести перед і в справі кількості та якості найбрудніших лайливих виразів, роблячи тим самим неоціненний внесок у світову культуру.

Ясна річ, у мислячих американців та англійців ця теза викликає тільки огиду. Про це свідчить і рецензія Д. Дж. Енрайта. А Роберт М. Адамс у книжці «Лихослів'я», виданій торік Каліфорнійським університетом, пише з цього приводу:

«Продажний порнограф, який заявляє, що бореться за те, щоб прокласти шлях майбутньому Прусту чи Джойсу, аж ніяк не заслуговує на нашу симпатію. Якби ця фальшиво-благочестива поза не приносила йому дзвінкої монети, ми б дуже швидко побачили, що йому начхати і на Пруста, і на Джойса — якщо він взагалі про них чув».

Володимир ГАЛЧИН

РОЗМАЇТОСТІ

СЕРВІС ДЛЯ ВБИВЦІВ

В потоці рекламних проспектів і брошур, що їх пропонують американцям різні фірми, зустрічається книжковий каталог на двадцять чотири сторінки, від змісту якого, як зауважує журнал «Сетердей рев'ю», «кров холоне в жилах». Це каталог під назвою «Книжки для людини дії», що його видає якийсь Кен Хейл у місті Макдоналді, штат Огайо.

Вираз «людина дії» на обкладинці каталога — це евфемізм. Насправді книжки, які він пропонує, адресовані вбивцям — як професіоналам, так і «аматорам».

Під рубрикою з туманною назвою «Як вижити; мистецтво самозахисту» рекламуються, наприклад, такі книжки, як «Дій або вмирай», «Убий або загинь» і «Як убивати» (остання — в двох томах, причому поширення її заборонене в Канаді, але нічим не обмежене в США — пошта перешле її і старому, і малому, і здоровому, і душевнохворому). Щоб клієнт мав точне і недвозначне уявлення про призначення цієї літератури, в каталозі наведено слова Джона Міннері, автора книжки «Як убивати»: «Трапляються випадки, коли людині доводиться нападати з цілковитою нещадністю й безмежною лютістю. Цю лють і нещадність треба зосередити й скерувати на те, щоб завдати найбільшої шкоди, а саме — на те, щоб убити».

Серед назв у каталозі Хейла — й такі, як «Основи бактеріологічної війни» («Неоціненний посібник з питань часто неправильно тлумаченої науки про біологічну війну»), «Виготовлення і застосування мін-сюрпризів», «Підручник снайпера армії США», «Основні прийоми блискавичного вбивства», «Як застосовувати вибухівку», «Каталог спеціальних видів зброї ЦРУ», книжки про те, як зламувати замки і як виготовляти вибухівку кустарним способом («на випадок суспільного хаосу»).

До цього можна додати, що, пройшовши в себе вдома повний курс науки про вбивство, майбутній злочинець може поштою замовити каталоги вогнепальної і холодної зброї і, обравши собі підходящий «товар», одержати його накладною платою...

Протягом останнього року маленька центральноамериканська держава Нікарагуа опинилася в центрі уваги світової громадськості. Роками приховувана за непроникною завісою фашистської диктатури Сомоси, країна спалахнула на глобусі полум'ям революційного повстання. Незнані вчора імена та поняття: «сандіністи», «Фронт національного визволення імені Сандіно», не зникають зі шпальт світової преси. Як писала радянська преса: «Рік активних наступальних дій Фронту національного визволення імені Сандіно вже дав чимало героїв. Їхні фото могли б з повним правом висіти поряд з портретом генерала Сандіно».

Хто ж вони, ці люди, що піднялись на всенародну боротьбу проти всевладного вчора диктатора? Як усе це починалося? Ким був легендарний Сандіно, ім'я якого стало символом свободи і незалежності країни? Розуміючи, що кожного дня нікарагуанська революція приносить переконливі докази своєї справедливості, ми передруковуємо із зарубіжної преси кілька матеріалів. Подвиги борців за народне щастя і справедливість не старіють — тим-то назавжди запам'ятаються події, які поклали початок визволенню ще одного народу й падінню ще одного кривавого диктатора.

Генерал Аугусто Сесар Сандіно.

Аугусто САНДІНО:

«Краще вмерти повстанцем, ніж жити рабом»

дершись у село Уївілі, солдати Сомоси зігнали всіх жінок і дітей докупи й розстріляли. А село спалили. Щоб не лишилося сліду. Ті жінки й діти, які жили в Уївілі комуною, належали до родин соратників генерала Сандіно. Протягом майже півсторіччя клан Сомоси — і диктатор зразка 1936 року, і нинішній диктатор, і його син, що очолює національну гвардію — над усе прагнув вирізати, випалити, вбити навіть саму пам'ять про Аугусто Сандіно і тих, хто разом з ним бився проти окупації Нікарагуа американцями та їхніх годованців у Нікарагуа. Але пам'ять живе. Партизани, які називають себе сандіністами, уособлюють наступність боротьби проти американського імперіалізму. Генерал Сандіно став прапором, символом. І водночас лишається одним з них — одним із нікі, як у Центральній Америці називають нікарагуанців. Хоча роки і стирають живі риси живого обличчя...

Аугусто Сесар Сандіно народився 18 травня 1895 року в місті Нікіноомо в Нікарагуа. Його мати — індіанка Маргарита Кальдерон, а батько — дон Грегоріо Сандіно — походив із сім'ї землевласників і був людиною з широким колом інтересів. Дон Грегоріо відстоював принципи рівноправності і належав до ліберальної партії. Дитячі спогади Аугусто цілком пов'язані з матір'ю. Пізніше, коли батько одружився з донною Америкою, він забрав сина до себе.

В домі дона Грегоріо юнак почувався рівноправним членом родини Сандіно. В нього відразу й на все життя встановилися дружні стосунки з батьком та братами. Середню освіту Аугусто здобув у Гранаді — колишній столиці країни. Потому почав працювати в батьковому господарстві. Він уболіває за долю простих людей, намагається навіть заснувати кооператив, який забезпечив би селянам незалежність від торговців та лихварів.

У 1920 році на площі в Нікіноомо Сандіно пострілом з рушниці поранив чоловіка, який образив його матір. Щоб уникнути арешту, Аугусто змушений тікати з міста. Він прямує на північ. Якийсь час працює на рудниках у Гондурасі й Гватемалі і зрештою оселяється на східному узбережжі Мексіки, в Тампіко — значному центрі нафтодобувної промисловості. На тутешніх нафтових розробках зайнято 50 тисяч робітників. Аугусто Сандіно — один з них.

У 1926 році Сандіно повертається на батьківщину. Той рік у Нікарагуа позначений загостренням боротьби за владу, що часом переростала навіть у збройні сутички між ліберальною та консервативною партіями. Уряд США підтримав консерваторів і... направив до Нікарагуа морську піхоту, яка мала забезпечити «політичну стабільність» і захистити інтереси США, аж до права на спорудження каналу, що конкурував би з Панамським.

Засвоївши батькові погляди на рівноправність, Аугусто Сесар спочатку підтримував конституційні вимоги лібералів. Однак він добре усвідомлював, що корупція роз'їдає партію, і не вірив лідерам лібералів Хуану Сакасі та генералу, в минулому лихварю, Хосе Марія Монкаді. Але перед лицем нової загрози американської окупації народові Нікарагуа належало виступити єдиним фронтом, спільно з лібералами. І Сандіно добре це розумів.

На той час він перебував у гірському районі Нуева Сеговія, де, працюючи на золотій копальні Сан Альбіно (власність США), одночасно формував партизанський

загін. Його першими бійцями стали тридцять п'ять робітників копальні. Зброю придбали на гроші Аугусто: він мав тоді готівкою 300 доларів. 26 жовтня 1926 року партизани висадили в повітря шахту і подалися в гори, щоб розпочати боротьбу. Табір розбили в районі Гуанзано, поблизу кордону з Гондурасом.

2 листопада 1926 року загін витримав першу сутичку з урядовими військами в Сан-Фернандо. Щоб дістати зброю та боєприпаси, що чекали на них у Пуерто-Кабесас на березі Карібського моря, Сандіно зі своїми товаришами змушений був подолати джунглями 500 миль. Повернувшися до Гуанзано, партизани розгорнули широкий наступ у напрямку центральної частини країни. Бойове хрещення для необстріляних бійців було неймовірно тяжким. Хоча Сандіно не мав ні військової освіти, ні досвіду, він дуже швидко навчився воювати з переважаючими силами ворога, оснащеного артилерією та літаками. Він був природженим воєначальником. Успішні дії загону проти нових на той час видів зброї, таких як літаки, кулемети, застосування несподіваних тактичних прийомів, свідчать про неабиякий хист Сандіно до військової справи і, зокрема, — до ведення сучасної партизанської війни.

Американська авіація нещадно бомбила землю Нікарагуа. Сандіно досконало оволодів мистецтвом маскування. Допомагали і ліс, і місцеві жителі, які повідомляли про просування ворожих військ. Протягом восьми місяців штаб Сандіно в Ель-Чіпоте бомбували безуспішно. А коли нарешті американці вдерлися в Ель-Чіпоте, то знайшли там лише опудала з макетами гвинтівок. Партизани ж безслідно зникли.

В лютому 1927 року позиції лідера консерваторів Адольфа Діаса помітно захитались. До Нікарагуа прибув спеціальний представник американського президента Куліджа Генрі Стімсон, відомий своїми реакційними поглядами. Вважаючи, що тепер варто «змінити коника», Стімсон зажадав зустрічі з Сакасою та Монкадою. Сакаса відмовився, а Монкада пристав на цю пропозицію. Зустріч відбулася 4 травня 1927 року в Ель-Еспіно-Негро.

Пообіцявши генералові підтримку в боротьбі за пост президента, Стімсон умовив його скласти зброю. Сакаса на цей час не становив загрози, оскільки армія була в руках Монкади, який і повідомив Сандіно, що війна закінчилася. У відповідь Сандіно почав повільно відводити своє військо на північ. Через 8 днів після офіційної капітуляції Сандіно видав відозву, в якій, зокрема, говорилося: «Четверте травня — національне свято, оскільки саме в цей день Нікарагуа довела всьому світові, що її національну гордість не можна зневажати, що в неї є сини, які кров'ю змиють ганьбу інших... Я — нікарагуанець і гордий, що в моїх жилах тече індіанська кров. ...Я не збираюсь складати зброї. Краще вмерти повстанцем, ніж жити рабом... Батьківщина або смерть!»

Починаючи з 1927 року вірні Сандіно загони, об'єднані в Повстанську армію, гордо несли червоно-чорний стяг національного визволення через гори Сеговії, сміливо і рішуче вступаючи в бій з американською морською піхотою та нікарагуанською національною гвардією, що була створена спеціально для винищення патріотів і партизанів. Знаменно, що, незважаючи на особливий статус (офіцерами тут були спочатку виключно американці) і сувору дисципліну, в деяких частинах гвардії, включаючи президентську гвардію в Манагуа, почалися заворушення і чимало бунтарів приєдналися до армії Сандіно.

4 листопада 1928 року Хосе М. Монкада був «обраний» президентом. Виборами керували 45 вищих офіцерів та 432 офіцери середньої ланки морської піхоти США. Головою «національної» виборчої комісії був американський генерал Френк Росс Маккой. Новий президент призначив міністром збройних сил і тимчасовим міністром закордонних справ Анастасіо Сомосу. Наприкінці 1932 року за рекомендацією американської адміністрації Сомоса став командувачем національної гвардії. (Цю посаду і нині обіймає представник клану Сомоси.)

Бійці визвольних сил конче потребують зброї та боєприпасів. Сандіно намагається вступити в переговори про військові поставки з президентом Мексіки Портесом Гілем і в травні 1929 року виїжджає з Нікарагуа. Разом з ним досить представницька інтер-

національна делегація: в лавах повстанців поряд з нікі билися латиноамериканці мало не з усього континенту.

Мексіка зустріла Сандіно та його товаришів як героїв, проте вони змушені були кілька місяців чекати на зустріч з Портесом Гілем. Під тиском Сполучених Штатів президент Мексіки відмовився зустрітися з патріотами. Сандіно та його друзі опинилися під наглядом американської й мексіканської поліції. Лише через півроку, вже в січні 1930-го, Сандіно спромігся переговорити з президентом, і хоча Гіль не пообіцяв ніякої матеріальної допомоги, політичний авторитет Сандіно надзвичайно зріс в очах світової громадськості.

Патріоти визволяли селище за селищем. У 1932 році партизани вже контролювали більшу частину території Нікарагуа. 27 червня 1932 року над Манагуа американці вперше застосували автожир, сконструйований іспанським інженером Хуаном де ля Сьєрра машину на зразок вертольота, який пізніше став основною зброєю в боротьбі проти партизанів.

Однак ні американські морські піхотинці, ні озброєні до зубів солдати національної гвардії неспроможні були зупинити наступ повстанської армії, яку підтримував увесь народ.

В 1932 році Сандіно писав: «Наша армія готова взяти кермо державної влади в свої руки. Ми зможемо організувати великі робітничі та селянські кооперативи, які забезпечать нікарагуанський народ усім необхідним». То була найголовніша мета Аугусто Сесара Сандіно. Він розумів, що шлях до розвитку країни лежить через освоєння незайманих територій, а це вимагатиме колективних зусиль.

За часів Сандіно робітничий рух у Нікарагуа був слабким. У 1924 році Сінфоніас Сальватьєрра заснував «Робітничу організацію Нікарагуа» («Obrerismo Organisado») — профспілку членів кооперативів, яка мала свій друкований орган «La Evolucion Obrera» («Еволюція робітничого руху»). Сальватьєрра після страти свого друга Аугусто Сандіно виїхав до Іспанії. В 1934 році профспілка потрапила до рук Сомоси, і він перетворив її на маріонеткову організацію.

Колишню Комуністичну партію Нікарагуа, нинішню Нікарагуанську соціалістичну партію, засновано взимку 1931—32 років. 19 лютого 1932 року манагуанська поліція на чолі з американським військовослужбовцем капітаном Евансом Карлсоном здійснила наліт на помешкання тих, кого вважали організаторами комуністичного руху. Було заарештовано понад двадцять чоловік. Репресії на сім років затримали організаційне оформлення партії.

Вільям Фостер у своїй «Історії Комуністичної партії Сполучених Штатів» зазначав, що Комуністична партія США від початку свого існування зайняла тверду позицію щодо проявів американського імперіалізму в Латинській Америці, виступаючи в тісному контакті з компартіями і взагалі прогресивними силами цих країн. У 1924 році в Мехіко було створено Загальноамериканську антиімперіалістичну лігу. Особливо енергійно комуністи США підтримували Аугусто Сесара Сандіно, всіма можливими засобами домагаючись виведення американських військ з Нікарагуа.

Популярності визвольного руху нікі в США чимало сприяли палкі промови Сократеса Сандіно, зведеного брата Аугусто, який приїхав сюди на запрошення Загальноамериканської антиімперіалістичної ліги. Сократес виявився невтомним агітатором. Він виступає на численних мітингах, зустрічається з американцями, пояснює і переконує, знаходячи нових і нових друзів. Союз північноамериканських газет розповсюджує прокламації за його підписом. У прокламаціях зазначалося, що Сандіно воює не проти американського народу, а лише проти певної політики уряду США. Під час тієї кампанії були зібрані значні кошти у фонд допомоги Сандіно. Патріотам надіслали також медикаменти.

Групу солідарності з патріотами Нікарагуа створив венесуельський комуніст Густаво Мачадо, який жив тоді в еміграції. Відомий перуанський марксист Хосе Карлос Маріатегі виступив із серією статей на підтримку нікарагуанського визвольного руху. Видатний сальвадорський комуніст Аугустін Фарабундо Марті, незважаючи на деякі політичні розбіжності, вважав Сандіно своїм братом. Перед смертю Фарабундо писав уругвайському поетові Бланко Лус Бруму: «Я урочисто оголошую, що генерал Сандіно — найвидатніший патріот». Лауреат Нобелівської премії поетеса Габріела Містраль під час поїздки по країнах Латинської Америки закликала до створення «Іспанської ліги», яка б воювала разом із Сандіно в Нікарагуа. Фронт солідарності з нікі дедалі ширшав.

США програли війну в Нікарагуа, капітуляція була неминуча. Однак, відступаючи, агресор «забезпечував тили». Послідовність подій була така: 1 січня 1933 року американці посадили в президентське крісло Хуана Батісту Сакасу, а наступного дня останні підрозділи горезвісної морської піхоти залишили Нікарагуа. Незабаром Сандіно зустрівся з Сінфоніасом Сальватьєрра, міністром праці в уряді Сакаси, і вручив йому «мирний протокол». Так закінчилася славна епопея боротьби, що поклала край американській окупації Нікарагуа, котра тривала (з перервами) понад два десятиліття.

Землевласники на півночі країни виступали проти миру з партизанами і вимагали негайного винищення патріотів, що залишалися в горах. Незважаючи на це, 2 січня 1933 року в Манагуа було підписано «пакт миру». Народ столиці тріумфально вітав Сандіно як національного героя.

Угода не задовольнила повністю вимог Сандіно. Партизани одержали землі вздовж річки Ріо-Коко. Разом з ними Сандіно та його дружина Бланка розчищали джунглі, зводили будинки, засівали плантації новоствореного сільськогосподарського кооперативу, започатковували свою бавовняну промисловість. Однак про мирну працю годі було й мріяти. Збройні банди раз у раз вдиралися на землі вчорашніх партизанів. Убивали і грабували іменем Анастасіо Сомоси, тоді головнокомандувача національної гвардії.

Під час другої поїздки до Манагуа в травні 1933 року Сандіно висунув ідею створення нової політичної партії, що протистояла б і лібералам, і консерваторам, однаково продажним, однаково ворожим народові.

Цим намірам не судилося здійснитися. 21 лютого 1934 року Сакаса запросив Аугусто Сандіно до столиці на переговори. Коли Сандіно та його соратники виходили з резиденції президента, їх схопили й ув'язнили в казармах національної гвардії. Вночі Аугусто Сесара Сандіно, Франсіско Естраду, Хуана Пабло Уманзара та Сократеса Сандіно привезли до манагуанського аеропорту і розстріляли. Ніхто не знає, де їхні могили.

В 1936 році Сомоса здійснив державний переворот, усунувши Сакасу з поста президента. Відтоді в Нікарагуа запанувала диктатура клану Сомоси.

Коли в 1956 році Анастасіо Сомосу вбили, до влади прийшли його сини. Але боротьба, яку розпочав Аугусто Сесар Сандіно, не припинилася, вона триватиме, доки народ Нікарагуа остаточно не виборе свою свободу.

Френк АРНОЛЬД
«Дейлі Уорлд», Нью-Йорк.

Бійці Національного фронту визволення імені Сандіно завдають усе відчутніших ударів національній гвардії диктатора Сомоси.

ГАБРІЕЛЬ ГАРСІА МАРКЕС

БЛИСКАВИЧНА ОПЕРАЦІЯ В МАНАГУА

План здавався просто шаленим. Йшлося про те, що невеличкому загонові у 25 чоловік серед білого дня належало захопити Національний палац, взяти заложниками членів палати депутатів конгресу і домогтися звільнення всіх політичних в'язнів у країні.

Національний палац — стара еклектичного стилю триповерхова будівля — займає цілий квартал. У кожному крилі переднього і заднього фасадів цього «Бананового храму» — безліч вікон.

Крім сенату на першому поверсі і палати депутатів — на другому, тут розмістилися міністерства фінансів і внутрішніх справ, головне податкове управління та ще кілька урядових установ. Варто зазначити, що палац — надзвичайно людне місце, тут буває більше відвідувачів, ніж у будь-якій іншій офіційній установі Манагуа. Біля входів удень і вночі вартують озброєні поліцейські. Крім того, ще двоє — біля сходів, що ведуть на другий поверх. По всіх кутках — «пістолерос» — охоронці міністрів і парламентаріїв. У робочі години тут збирається — разом з чиновниками, відвідувачами в коридорах і кабінетах на обох поверхах та у цокольному приміщенні — не менше трьох тисяч чоловік...

Незважаючи на все це, керівництво ФНВС — Фронту національного визволення імені Сандіно — не вважало план нападу на палац божевільним.

План, автором якого був досвідчений боєць ФНВС Еден Пастора, існував з 1970 року, але здійснити його судилося тільки тепер, коли стало ясно, що США вирішили допомогти Сомосі залишитись на кривавому нікарагуанському «троні» аж до 1981 року. «Ті, що спекулюють на моєму здоров'ї, помиляються, — заявив диктатор після чергового візиту до Вашінгтона. — В декого здоров'я слабкіше», — додав він з властивою йому брутальністю. Про три позики у 40, 50 і 60 мільйонів доларів, одержаних під час цього візиту, стало відомо згодом. Зрештою, сам президент Картер

власною рукою і словом схилив чашу терезів на бік Сомоси, заявивши, що в Нікарагуа «поліпшилося становище щодо прав людини». Насправді ж саме тоді в країні повсюдно зростав протест народних мас проти репресій диктатури, ширилися антисомосівські настрої. І Національна рада ФНВС вирішила, що настав час здійснити план Едена Пастори, який протягом восьми років багато разів відкладали. Оскільки йшлося про те, щоб захопити вірних режиму парламентаріїв, план назвали операцією «свинарник».

Відповідальність за проведення операції поклали на трьох випробуваних бійців. Першим з них був сам Пастора, справжнє ім'я якого звучить так само, як псевдонім відомого поета, його співвітчизника — Рубен Даріо. Едену Пасторі 42 роки, половину з них він віддав Фронту, має великий досвід керівної роботи. Походить з патріархальної сім'ї, середню освіту здобув у коледжі єзуїтів, потім вивчав медицину в університеті Гвадалахари в Мексіці. За п'ять років закінчив лише три курси, бо багато разів переривав навчання, щоб взяти участь у боях проти режиму Сомоси. Після кожної наступної поразки повертався до навчання. Одна з найперших подій життя, що лишилася в пам'яті, — смерть батька, вбитого національною гвардією Анастасіо Сомоси Гарсіа (батька нинішнього диктатора. — **Ред.**). Ось чому саме його, Едена Пастору, призначили керівником операції, і, згідно з традицією, він дістав ім'я «команданте зеро», чи просто «номер нуль». Його заступник — Уго Торрес Хіменес — тридцятирічний партизан, який в новорічну ніч 1974 року брав участь у відомому нападі на будинок, де жили родичі Сомоси, за що був заочно засуджений на 30 років тюрми і відтоді перебував у Манагуа в глибокому підпіллі. Як і в попередній операції, він став «номером першим».

«Номером другим» стала єдина в загоні жінка — двадцятидворічна Дора Марія Тельєс, вродлива і скромна, з постійним виразом здивування в очах. Проте це не заважає їй бути рішучою в критичні моменти життя. Вона також три роки студіювала медицину в місті Леоні, але залишила навчання, бо, за її власними словами, «гірко лікувати виснажених тяжкою працею дітей, щоб вони через місяць повернулися до лікарні в ще гіршому стані». Вона боєць Північного партизанського фронту імені Карлоса Фуесе Амадора. З січня 1976 року — в підпіллі.

Схема Національного палацу в Манагуа, захопленого у вересні 1978 року нечисленним загоном нікарагуанських патріотів.

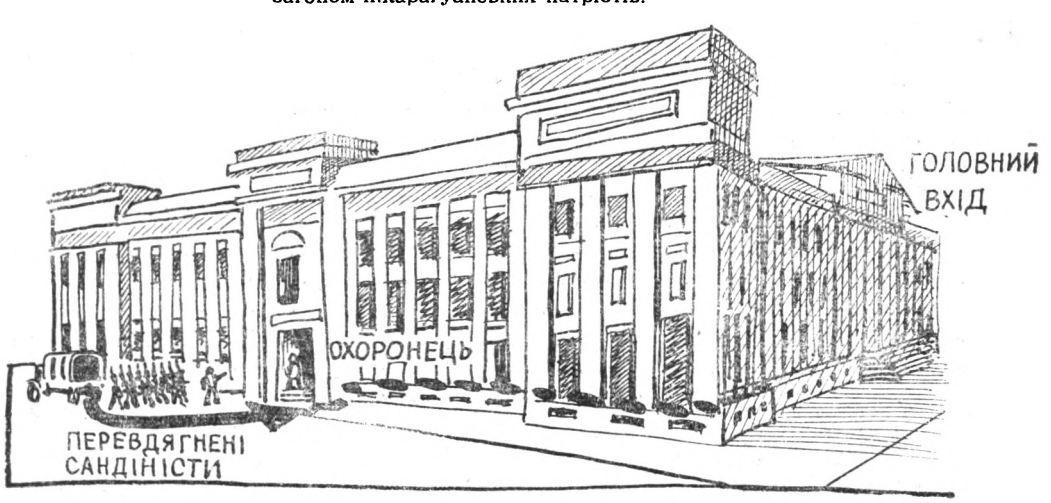

Решту, двадцять три хлопці, було відібрано в різних партизанських загонах усіх районів Нікарагуа. Всі вони дуже молоді — і це вражає найбільше. Якщо не рахувати Пастору, середній вік членів загону 20 років. Трьом з них взагалі було по 18.

Вперше загін зібрався на конспіративній квартирі в Манагуа за три дні до операції. За винятком відповідальних осіб, ніхто з них не знав один одного, а також не мав уявлення про операцію. Їх лише поінформували, що це буде сміливa і ризикована операція. Всі дали згоду.

В Національному палаці бував тільки «команданте зеро», та й то в дитинстві разом з матір'ю, що сплачувала там податки. Дора Марія мала деяке уявлення про Блакитний зал, де збиралася палата депутатів, — бачила його по телевізору. Решта не тільки не знала Національного палацу, але взагалі ніколи раніше не бувала в Манагуа. Командири операції отримали точно накреслений план будинку і за кілька тижнів вивчили напам'ять усі тамтешні ходи і виходи, наче прожили в палаці півжиття.

Днем операції обрали 22 серпня 1978 року, бо обговорення в парламенті національного бюджету, призначене на цей день, забезпечувало найбільшу кількість присутніх.

О дев'ятій тридцять ранку, коли інформаційна служба підтвердила, що засідання палати відбудеться, партизани були ознайомлені з усіма деталями плану, кожний одержав завдання. Загін був поділений на 6 груп по 4 чоловіки в групі. За складною, але ефективною системою, кожен з них мав номер, що визначав групу і роль кожного з партизанів.

Партизани виступили, вдягнені у форму солдат піхотного училища національної гвардії (спеціальна «установа» для проведення репресій, керує нею син диктатора Сомоси, Сомоса Портокарреро. — **Ред.**). Їхні зелено-оливкові мундири були пошиті кравцями, що належали до Руху. На ногах мали військові черевики, придбані напередодні в кількох різних магазинах Манагуа. Кожний отримав сумку з червоно-чорним прапорцем ФНВС всередині, два носовики на випадок поранення, кишеньковий ліхтарик, протигаз, пластмасову флягу для води, пакетик із содою для нейтралізації сльозоточивого газу.

Крім того, бійці мали по 10 нейлонових мотузок, кожна завдовжки в півтора метри, для зв'язування заложників, і три ланцюги з замками, щоб замкнути зсередини двері палацу. Вони не взяли з собою медикаментів, навіть аптечки, бо знали, що в Блакитному залі є медпункт. Зброя партизанів майже нічим не відрізнялася від зброї національної гвардії. У них було 5 автоматів, 20 гвинтівок, один браунінг і 50 гранат. На кожного — по 300 патронів.

Єдине, про що жалкували бійці, — довелось зрізати довге волосся і поголити бороди, відрощені в партизанських таборах. Вони змушені були цим пожертвувати, бо урядовим гвардійцям не дозволялося носити довге волосся і бороду, лише офіцер мав право на вуса. Дорі Марії двома помахами ножиць відтяли чудові коси, щоб в ній не пізнали дівчину.

Об одинадцятій п'ятдесят ранку, з традиційним запізненням, розпочалася сесія палати депутатів. Тут представлені лише дві партії: ліберальна націоналістична (офіційна партія Сомоси) і консервативна, яка грає роль легальної опозиції.

Крізь широкі скляні двері центрального входу можна побачити лави лібералів праворуч і консерваторів — ліворуч. У глибині, на підвищенні — довгий стіл голови президії.

За лавами депутатів — балкони для прибічників партій і ложі для журналістів. Балкон прибічників консерваторів давно замкнуто, тоді як на балконі ліберальних націоналістів повно публіки — туди пропускають за певну плату її «прихильників».

Того вівторка людей зібралося більше, ніж звичайно. В ложах преси — близько 20 журналістів. У сесії взяли участь майже всі депутати. Особливо цінними для ФНВС

були Луїс Палайс Дебайле, двоюрідний брат Анастасіо Сомоси, і Хосе Сомоса Аб-рего, син генерала Хосе Сомоси, зведеного брата диктатора.

Дебати про бюджет розпочалися о пів на першу. Саме тоді два вантажних «форди», пофарбовані в зеленуватий захисний колір, з кузовами, вкритими брезен-том, і дерев'яними лавами всередині, одночасно зупинилися перед бічними входами Національного палацу. Біля обох дверей, як це й передбачалося, стояли озброєні по-ліцейські. Вони настільки звикли до щоденних порядків, що не звернули уваги на надто інтенсивний зелений колір «фордів».

Пролунали чіткі команди, і з машин повистрибували солдати.

Першим стрибнув Еден Пастора — навпроти східного входу, слідом за ним — три групи бійців. Командиром третьої групи була Дора Марія. Опинившись на землі, Еден Пастора вигукнув своїм могутнім голосом: «Дорогу! Шеф іде!».

Поліцейський у дверях квапливо відійшов убік, а Пастора поставив біля нього двох своїх людей. З рештою піднявся широкими сходами на другий поверх, продов-жуючи вигукувати «шеф іде», — саме так роблять офіцери національної гвардії при появі Сомоси. Так він дійшов до наступного поста. Тут стояли ще двоє поліцейських, озброєних револьверами і кийками. Пастора роззброїв одного, а Дора Марія — другого. Біля них поставили ще двох партизанів. Люди, що були в той час у коридо-рах, почувши галас і побачивши озброєних гвардійців, спробували тікати. В жителів Манагуа виробився рефлекс: коли наближається Сомоса, всі тікають.

Тепер треба було братися до найважливішого — Еден Пастора мав увійти до Бла-китного залу і тримати під прицілом депутатів. Адже і ліберали, і консерватори були озброєні. В усякому разі — більшість з них. Дора Марія мала прикривати Пастору, зайнявши позицію біля великих скляних дверей, звідки було видно центральний вхід до палацу. По обидва боки скляних дверей стояли, як і належало, двоє поліцейських. Внизу біля центрального входу — ще двоє озброєних охоронників. Один з них — у чині капітана національної гвардії.

Еден Пастора і Дора Марія в супроводі бійців швидко пройшли крізь остовпілий натовп аж до дверей Блакитного залу. Раптом вони побачили, що один з поліцейських озброєний гвинтівкою.

— Шеф іде! — знов вигукнув Пастора і вирвав у нього зброю.

Першими зрозуміли небезпеку охоронці і кинулися по сходах на вулицю. Тієї ж миті два гвардійці біля центрального входу відкрили вогонь по бійцях Дори Марії. Ті відповіли залпом. Капітана національної гвардії було вбито, одного з охоронни-ків поранено.

Центральний вхід був вільний. Дора Марія поставила біля нього кількох своїх людей.

Почувши перші постріли, хлопці, що лишилися біля бічних дверей, роззброїли поліцейських, потім замкнули двері зсередини ланцюгами і кинулися на допомогу своїм товаришам, продираючись крізь охоплений панікою натовп.

Тим часом Дора Марія пройшла повз Блакитний зал до кінця коридора, де міс-тився бар для депутатів. Штовхнувши двері карабіном, готова щомиті відкрити вогонь, вона, на свій подив, побачила людей, що лежали долілиць на блакитному килимі. Це були депутати, які, зачувши стрілянину, попадали на підлогу. Їхні охоронці, певні, що мають справу з національною гвардією, здалися без опору.

Аж тоді Еден Пастора відчинив прикладом двері Блакитного залу і побачив депу-татів, повністю паралізованих страхом. 62 чоловіки помертвілими очима втупились у двері. Пастору могли пізнати — дехто з депутатів теж учився в коледжі єзуїтів. Тому він не гаючись випустив чергу в стелю і вигукнув: «Національна гвардія! Всім лягти!»

Депутати кинулись на підлогу, за винятком Палайса Дебайле, який завмер з те-лефонною трубкою в руках. Потім депутати пояснили причину свого жаху: вони вва-жали, що національна гвардія скинула Сомосу і прибула розстріляти їх.

У східному крилі будинку Торрес Хіменес почув перші постріли, коли його бійці вже знешкодили двох поліцейських на другому поверсі, а він сам прямував у глиб коридора, де містилося міністерство внутрішніх справ. На відміну від групи Едена Пастори бійці Торреса Хіменеса увійшли до будинку в бойовому порядку. Вони з'явилися в приміщенні міністерства внутрішніх справ тієї самої миті, коли по палацу луною прокотилася автоматна черга Едена Пастори. В приймальні міністерства партизани зіткнулися з капітаном і лейтенантом національної гвардії та охоронцями міністра, які, почувши постріли, поспішили до виходу. Скористатися зброєю вони не встигли. Штовхнувши двері, що ведуть до кабінету міністра, партизани побачили за столом худу високу людину 52 років, яка відразу підняла руки вгору, хоч цього від неї ніхто не вимагав. Це був Хосе Антоніо Мора, міністр внутрішніх справ і, за рішенням конгресу, наступник Сомоси. Він здався, не знаючи навіть кому, хоч мав при собі пістолет, а в кишенях — чотири повні обойми.

Потім Торрес Хіменес, перестрибуючи через людей, що лежали на підлозі, дістався Блакитного залу. Він штовхнув двері і побачив Пастору, який ішов до столу голови; крім нього, нікого не було видно. У Хіменеса майнула думка — може, все пропало. Таке враження склалося і у Дори Марії, яка привела з бару кількох депутатів з піднятими руками. Та обоє негайно зорієнтувалися, побачивши людей на підлозі і за бильцями депутатських лав.

У цю хвилину почулося кілька пострілів. Пастора побачив патруль національної гвардії, що під командою капітана обстрілював партизанів, які стояли перед Блакитним залом. Пастора кинув гранату. Стрілянина припинилася. У величезній будівлі, замкненій ланцюгами, де не менш як дві з половиною тисячі чоловік лежали долі черевами, запала глибока тиша. Як і передбачалося, вся операція тривала рівно три хвилини.

Анастасіо Сомоса Дебайле, представник правлячої династії, що ось уже понад сорок років гнобить Нікарагуа, дізнався про захоплення палацу, коли збирався снідати в прохолодному залі власної фортеці. Першою його реакцією був наказ відкрити вогонь по палацу. Наказ виконали, проте солдати національної гвардії не змогли наблизитись до палацу, оскільки партизани зустрічали їх щільним вогнем з вікон.

Тоді Сомоса вислав вертоліт, з якого протягом 15 хвилин обстрілювали вікна палацу. Одного партизана було поранено. За 50 хвилин після початку перестрілки в резиденції диктатора пролунав перший телефонний дзвінок з Національного палацу. Дзвонив його двоюрідний брат Палайс Дебайле, він передав першу заяву ФНВС: якщо війська не припинять вогню, партизани почнуть розстрілювати заложників — кожні дві години по одному, аж поки власті не почнуть переговори. Диктатор наказав припинити вогонь.

Під час наступних телефонних розмов Палайс Дебайле поінформував Сомосу, що ФНВС пропонує як посередників у переговорах високопоставлених діячів католицької церкви — трьох єпископів Нікарагуа — Мігеля Овандо Браво, архієпископа міста Манагуа, який вже був посередником під час відомого нападу партизанів на будинок одного з прибічників Сомоси у 1974 році, Мануеля Саласара-і-Еспіносу, єпископа Леона і Леовіхільдо Лопеса Фіторіа, єпископа Гранади, що випадково саме тоді були в Манагуа в зв'язку з якоюсь нарадою церковних властей. Сомоса прийняв пропозицію.

Трохи згодом на вимогу партизанів у групу посередників включили також послів Коста-Ріки і Панами. З свого боку партизани довірили нелегку справу ведення переговорів розсудливій і завзятій Дорі Марії. Вона виконала перше доручення о 2 годині 45 хвилин дня, передавши єпископам умови партизанів. Вони вимагали звільнення всіх політичних в'язнів; передачі по радіо воєнних зведень і докладного політичного комюніке, заздалегідь підготовленого Фронтом; відведення поліції і військ на відстань не менше як 300 метрів від палацу; задоволення вимог страйку-

ючих медичних працівників; 10 мільйонів доларів і гарантій, що партизанський загін, а також визволені політв'язні вилетять до Панами без перешкод.

Переговори розпочалися у вівторок вдень, тривали цілу ніч і завершилися в середу о 6-ій вечора. За цей час посередники п'ять разів приходили до палацу, востаннє — в середу о 3-ій годині ночі.

Вимога про передачу по радіо воєнних зведень і політичного комюніке виявилася для Сомоси неприйнятною. Диктатор ніяк не хотів з цим погодитись. Іншу вимогу — звільнити всіх політичних в'язнів, імена яких значилися у списках ФНВС, задовольнити було просто неможливо. 20 чоловік з цього списку давно вже були замордовані в катівнях Сомоси або страчені без суду і слідства. Уряд відмовлявся визнати ці факти. Та, коли ці 20 чоловік після завершення переговорів не з'явилися, Фронт сприйняв це як публічне визнання урядом здійсненого злочину.

Диктатор надіслав до палацу три листи, надруковані на електричній друкарській машинці, всі без підпису, сповнені хитромудрих двозначностей. Не формулюючи контрпропозицій, він, проте, хотів будь-що обминути вимоги, висунуті партизанами. Стало ясно — Сомоса намагається виграти час, переконаний в тому, що 25 молодих людей не зуміють довго тримати у покорі 2000 голодних і знесилених заложників. Тому в першому своєму листі він вимагав, дати йому 24 години для роздумів. У другому листі (середа, 8 година 30 хвилин ранку) з'явилися вже прямі загрози, але поступово диктатор почав погоджуватись з висунутими умовами. Причина була очевидна: з розповідей посередників, які о 3-ій ночі відвідали палац, Сомоса зрозумів, що помилився в своїх розрахунках. Партизани з власної ініціативи випустили з палацу жінок і дітей, передали представникам Червоного Хреста вбитих і поранених. Всередині палацу панував спокій і порядок. На цокольному поверсі, де працюють дрібні урядовці, люди спокійно спали в кріслах і на столах, грали в карти. Не відчувалося найменших ознак ворожого ставлення до партизанів; навпаки, були явні ознаки симпатії. В деяких кімнатах для них навіть варили каву, дехто з чиновників висловлював свою солідарність не лише усно — складали письмові заяви, що вони є заложниками-добровольцями. Посередники могли переконатися, що в Блакитному залі, де були найцінніші заложники, теж панував цілковитий спокій. Жодний з депутатів не чинив найменшого опору. Проте з плином часу зростала злість проти Сомоси, який зволікає з досягненням угоди. Партизани ж трималися з гідністю, були ввічливими, але водночас і рішучими. Їхня реакція на друге двозначне послання Сомоси була категоричною: якщо через 4 години не дадуть остаточної відповіді, вони почнуть розстрілювати заложників.

На той момент Сомоса, певно, вже остаточно усвідомив, що програв. Крім того, його лякала цілком реальна загроза народного повстання. Тому в третьому листі диктатор, нарешті, погодився задовольнити найбільш неприємну для себе вимогу: передати політичний документ ФНВС по всіх радіостанціях країни.

Як виявилося, Сомоса був готовий капітулювати вже опівдні в середу. Саме тоді прийшов наказ політичним в'язням Манагуа готуватися в дорогу. Більшість з них вже знала від охоронників про те, що відбувається в місті. Ще задовго до того, як виявилися ознаки домовленості між партизанами і урядом, з внутрішніх районів країни в столицю теж почали звозити політичних в'язнів.

Тоді ж служба безпеки Панами повідомила голову уряду генерала Омара Торріхоса, що один з представників нікарагуанських властей хотів би знати, чи готовий Торріхос надіслати літак до Манагуа за партизанами і визволеними в'язнями. Генерал відповів, що він готовий. Кількома хвилинами пізніше йому подзвонив з Каракаса президент Венесуели Карлос Андрес Перес, якого непокоїла доля партизанів.

Того ж вечора уряд Панами орендував у компанії «КОПА» транспортний літак «Електра», а Венесуела надіслала транспортний літак «Геркулес». Обидва літаки чекали в аеропорту Панами завершення переговорів, щоб відразу вилетіти до Манагуа.

Переговори закінчилися о шостій вечора в середу. В останню мить Сомоса знов спробував перехитрувати партизанів, нав'язавши їм умову залишити країну протягом трьох годин. Це означало, що вони змушені будуть вийти з Національного палацу вночі. Партизани відкинули цю вимогу. Суму викупу в 10 мільйонів доларів було значно зменшено. Керівництво ФНВС вирішило довго не дискутувати з цього приводу; гроші були другорядною умовою, а втома вже давалася взнаки. Першим це зрозумів Еден Пастора, коли помітив, що не може показати на плані місце, де розташовано Національний палац. Через деякий час Торрес Хіменес зізнався командиру, що в нього була галюцинація: йому почулося, ніби площею Республіки ідуть поїзди. До того ж Пастора помітив, що Дора Марія почала засинати на ходу, ледь не випустила з рук карабіна. Операцію треба було завершити якомога швидше.

У четвер, 24 серпня о 9-ій годині 30 хвилин ранку 25 партизанів, п'ять посередників і четверо заложників залишили Національний палац і вирушили до аеропорту. Заложниками взяли Луїса Палайса Дебайле, Хосе Сомосу, Хосе Антоніо Мору і депутата Едуардо Чаморро. В цей час 50 політичних в'язнів, привезені з усіх районів країни, вже сиділи в двох літаках, що прибули з Панами. Бракувало лише тих 20, яких вже ніколи не визволити.

Наостанку партизани зажадали, щоб на шляху в аеропорт не було військових, а рух транспорту припинили. Але ці умови виконані не були, бо уряд, прагнучи запобігти будь-яким виявам симпатії до партизанів з боку народу, кинув загони національної гвардії на вулиці. Марні зусилля: на всьому шляху шкільний автобус з партизанами супроводжували оплески. Люди вибігали на вулицю, святкуючи перемогу. За автобусом аж до самого аеропорту рухався цілий кортеж автомашин і мотоциклів, який з кожною хвилиною ставав усе довшим.

Депутат Едуардо Чаморро був здивований цим вибухом народного торжества. Торрес Хіменес, що стояв поруч з ним, посміхаючись сказав: «Дивіться, цього не купиш за гроші!».

«Боемія», Гавана.

Ельжбета ДЗІКОВСЬКА

Марія і Роман

Назвемо їх Марія і Роман: я не знаю їхніх справжніх імен. Вони сандіністи. Марія належить до однієї з груп Фронту національного визволення імені Сандіно, Роман — член керівництва ФНВС. Разом з іншими політв'язнями вони були звільнені завдяки відчайдушній сміливості партизанів; про цю операцію — захоплення Національного палацу в Манагуа — багато і докладно написано.

Їхній бойовий досвід майже однаковий, біографії — різні. Роман народився через 10 років після трагічної ночі 21 березня 1934 року, коли вихованець Вест-Пойнту — військової академії США — Анастасіо Сомоса Гарсіа стратив «Генерала вільних людей», як назвав Аугусто Сесара Сандіно славетний Анрі Барбюс. «З гордістю беру на себе всю відповідальність за це», — цинічно заявив майбутній диктатор. Коли в багатодітній сім'ї Романового батька, пекаря, з'явився на світ ще один хлопчик, Сомоса закладав підвалини своєї «імперії»: скуповував і вигідно продавав каучук, вкладаючи гроші насамперед у земельні ділянки. Незабаром він уже мав 51 ферму по відгодівлі худоби і 46 кавових плантацій, площа його маєтків — понад 20 тисяч квадратних кілометрів — дорівнювала майже всій території Сальвадору. В його руках зовмішня торгівля, він володіє банками і промисловими підприємствами. Роман уже ходив до початкової школи, коли Сомоса монополізував виробництво пастеризованого молока, а оскільки «Здоров'я» — молокозавод президента — не міг переробити весь продукт, який сюди надходив, велику кількість молока щодня виливали в озеро Манагуа... Дванадцяти років Роман вперше, за його словами, випадково, взяв участь у демонстрації проти Сомоси. Вперше в житті почув посвист куль, побачив убитих.

Йшов 1959 рік. Минуло вже три роки відтоді, як поет Рігоберто Лопес Перес іменем народу застрелив Анастасіо Сомосу Гарсіа.

У п'ятдесят шостому році Марії тільки-но виповнилося чотири роки. Тиха вразлива дівчинка, здається, мала всі підстави бути щасливою. Забезпечена родина, навчання в привілейованому монастирському пансіоні. Вона нічого не знала про безробіття, неписьменність, голод. Родина Марії завжди підтримувала Сомосів. Спочатку Анастасіо Сомосу Гарсіа, потім його сина Луїса, а пізніше і Анастасіо Сомосу Дебайле.

Тим часом імперія клану розросталася. Виникали нові фабрики і банки, підприємства по переробці риби і м'яса, почав діяти новий порт, цілий флот належав Сомосі, так само як і повітряні лінії, готелі, а також фірма «Пластмаферіс», що експортувала кров нікарагуанців. Сомоса видавав одну з двох нікарагуанських газет — «Новедадес» (друга — «Ла Пренса» належала Педро Хоакіну Чаморро), йому були підпорядковані місцеве телебачення і дві радіостанції. Володів акціями «Юнайтед стіл компані», «Панамерікен», «Інтернешнл готелс», мав рахунки в багатьох банках світу. Капітал диктатора ще округлився після землетрусу в грудні 1972 року, коли всі підряди на відбудовчі роботи дістались угрупованню Сомоси і, звичайно, прибутки були привласнені близькими до нього спекулянтами.

Марія почала відкривати інший світ, спілкуючись з дітьми обслуги, і пізніше, коли вже п'ятнадцятилітньою дівчиною відвідала квартал бідноти. В Латинській Америці політичне дозрівання молоді відбувається раніше, ніж в Європі. Учні середньої школи — це вже сила, якою не можна нехтувати. Сімнадцяти років дівчина порвала родинні зв'язки і стала бійцем Фронту національного визволення імені Сандіно. Роман випередив її на 4 роки.

Вони не знали одне одного, хоча мали подібні біографії. Перерване навчання, підпілля, в'язниця... Типова біографія їхнього покоління. Вперше Роман був засуджений на кілька місяців, пізніше — на сім років, як і Марія, за тими самими обвинуваченнями: «приналежність до нелегальної організації і загроза безпеці держави». Він провів у тюрмі три з половиною роки, Марія — півтора. Під час допиту, як правило, розповідає дівчина, зав'язують очі, щоб не можна було впізнати тих, хто допитує, роздягають до гола і катують. Допитують довго, в холодних приміщеннях. Але найгірше — це психічні тортури. І самотність. Протягом восьми місяців вона була сама в карцері, де єдині меблі — дерев'яний тапчан.

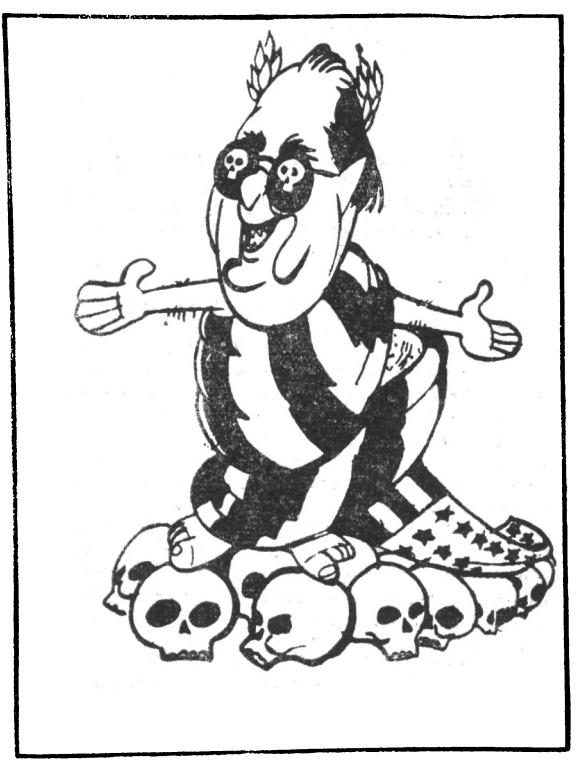

Кривавий Сомоса. Малюнок з газети «Пуебло» (Пуерто-Ріко)

Страхом охоплені дорослі нікарагуанці, страх відчувається вже і в постатях дітей, які від свого народження змушені бути свідками кривавої сваволі.

Я запитую обох сандіністів про вересневі події минулого року, які схвилювали весь світ. Сьогодні, через кілька місяців після початку подій, вже можна проаналізувати, чому повстання вибухнуло саме тоді і чому воно не завершилося остаточною перемогою.

— Поширилися чутки про хунту, що нібито повалить режим Сомоси і буде ще реакційнішою і жорстокішою. Передусім знищить політичних в'язнів. Ці чутки стали безпосереднім поштовхом до захоплення Національного палацу. Потрібні були заложники, щоб урятувати нас, в'язнів. Тоді народ і вийшов на вулиці, не в змозі далі тамувати гніву й ненависті. Це була кульмінація процесу, який розпочався, а вірніше посилився після звірячого вбивства в січні минулого року лідера опозиції Педро Хоакіна Чаморри. За всю історію Нікарагуа не було стільки страйків, маніфестацій, сутичок, як протягом одного 1978 року. Повстання вибухнуло стихійно. Воно вибухнуло трохи завчасно. Тому й не змогло завдати режимові Сомоси вирішального удару — ні військового, ні політичного.

Хто такі сандіністи?

— У широкому розумінні — кожний, хто продовжує справу генерала Аугусто Сандіно: виступає проти імперіалізму і олігархії, домагаючись створення народного уряду і встановлення справжньої демократії. В цьому розумінні під час вересневого повстання всі були сандіністами, весь народ. У вужчому значенні сандіністами називають бійців Фронту національного визволення імені Сандіно, це переважно робітники і селяни. З 25 бійців загону, що захопив Національний палац, 20 належать до робітничих і селянських родин.

А як ставиться до Сомоси велика буржуазія?

— Сомоса став занадто сильним конкурентом, отже, буржуазія, принаймні значна її частина, рада була б його позбутися. Але, зрозуміло, аж ніяк не ціною передачі влади народові. Справді, 28 лютого минулого року буржуазія закликала до загально-

го страйку, але це був пасивний страйк. Робітникам звеліли іти додому і спокійно чекати. Проте трудящі організували маніфестації, акції протесту. І страйкували на 20 днів довше, ніж підприємці. Інший приклад особливо гіркий. Після вбивства Педро Хоакіна Чаморри люди розтрощили десять підприємств Сомоси, в тому числі й відомому його фабрику плазми крові. І от наступного дня, вже о шостій ранку вдова вбитого Віолетта де Чаморро закликає по радіо зберігати спокій!.. Коли буржуазія відчуває загрозу з боку народу — вона відразу починає загравати з диктатурою.

І все ж таки хворий, непотрібний жодній з соціальних груп країни Сомоса тримається на посту президента...

Так званій Широкій буржуазній опозиції бракує лідера, вождя. Заступити Сомосу з її точки зору нікому. Адже лідер мусить згуртувати довкола себе національну буржуазію, гарантувати забезпечення її інтересів. Він мусить тримати в руках національну гвардію, мати достатній політичний авторитет. Таким діячем був Педро Хоакін Чаморро — саме тому Сомоса вбив його.

Сомосівські каратели несуть з собою горе і розруху. Тисячі людей кинуто до в'язниць, а їхні житла зруйновано. І діється все це під егідою американських «захисників прав людини».

Ваші завдання?

— Сьогодні найважливіше завдання — створити добре озброєну народну армію. Доводиться вчиняти напади на банки, щоб здобути гроші для придбання зброї, продуктів харчування і ліків. Найбільш ефективні акції відбуваються в містах. Нічого дивного: в одному тільки Манагуа проживає 750 тисяч чоловік, тоді як населення всієї країни становить близько двох мільйонів. Ми працюємо з робітниками, студентами, жінками. Не випускаємо з поля зору й селян. Базуємося переважно в малих селищах.

Які форми боротьби передбачає ваша стратегія?

— Насамперед — політична боротьба на території всієї країни. Проте не нехтуємо й воєнними діями з участю масових воєнних організацій, здатних виконувати вироки народу і блискавично зникати. І нарешті — військові операції, проведені бійцями ФНВС, подібні до захоплення Національного палацу.

Отже, поєднання збройної боротьби з політичною. Які проблеми постають на сучасному етапі?

— Це насамперед проблема єдності руху сандиністів, єдності виступів усіх лівих організацій, завдання створення Національного фронту, що згуртує не лише робітників і селян, але й дрібну буржуазію і навіть прогресивних представників церкви, — всі сили, що виступають проти Сомоси і його диктатури. Величезне значення надаємо також зміцненню народних збройних сил і створенню необхідного нам клімату міжнародної солідарності. Ми ще недостатньо сильні, щоб взяти владу. Нам потрібен час, ми мусимо чекати. Але не довго.

«Культура», Варшава

Кого налякала «БРИТАНІКА ЧОРНИХ»

Наприкінці минулого року по телевізійному каналу «Паблік бродкастінг систем» (так звана «громадська», «некомерційна» телестанція.— **Ред.**) американцям був показаний одногодинний документальний фільм Девіда Коффа і Мусіндо Мвінійпембе «Британіка чорних»—розповідь про становище негрів в Англії. Відразу по завершенні трансляції вибухнув скандал: виявилося, що на екранах демонструвався порізаний цензурою «варіант» цього фільму, з якого вихолощено всі гострі соціальні моменти, всі кадри, що викривають расизм. Історія з «Британікою чорних» показала, чого варта насправді «свобода слова» в капіталістичному суспільстві.

Сінді Гоз, кореспондент тижневика «Уорлд мегезін», взяла інтерв'ю у постановників «Британіки чорних» — кінодокументалістів Д. Коффа й М. Мвінійпембе, уривки з якого ми подаємо нижче.

Г о з. Що ви можете сказати про свій досвід співробітництва з «Паблік бродкастінг сістем»?

К о ф ф. На перший погляд, так зване «громадське» телебачення здається ліберальнішим від комерційного. Насправді ж воно не тільки не ліберальніше, а в багатьох відношеннях навіть набагато консервативніше. Пояснюється це, зокрема, його майже цілковитою залежністю від урядових субсидій і від кількох великих корпорацій, передовсім нафтових. Зміст кожної програми ретельно обговорюється з точки зору того, чи не призведе вона до втрати фінансової підтримки від цих джерел... «Громадське» телебачення одверто служить інтересам правлячих кіл. Його програми розраховані на так звану «культурну» верхівку буржуазії, невдоволену комерційним телебаченням. Зважаючи на те, що ця вибаглива аудиторія не байдужа до ідеологічних акцентів, «громадське» телебачення намагається надавати своїм програмам ліберального звучання. Та варто кому-небудь запропонувати фільм, що критикує соціально-економічні підвалини американського капіталізму, ці так звані ліберали з «громадського» телебачення накладають на програму вето. Така доля спіткала не лише «Британіку чорних»; документальна стрічка «Битва за Чілі» також не прийнята «громадським» телебаченням, передовсім тому, що її зроблено з марксистських позицій. Ми зрозуміли, що «громадське» телебачення, так само, як комерційне, відбиває в своїх програмах ідеологію правлячого класу. Це не та платформа, з якої можна критикувати капіталізм... Якби «громадське» телебачення було справді громадським, воно представляло б і точку зору трудящих. Було б прогресивним. А так, навпаки, послідовно виступає з позицій, ворожих робітничому класові.

М в і н і й п е м б е. А ліберальна вивіска потрібна йому лише для того, щоб вводити в оману громадськість.

К о ф ф. Усі програми, навіть про Південну Африку, завжди трактують затриманий розвиток країн так званого третього світу з імперіалістичної, буржуазної, «освіченої», «ліберальної» точки зору. Ці країни, мовляв, є «жертвами несправедливої соціально-економічної системи, але кількох реформ вистачило б, щоб виправити становище».

М в і н і й п е м б е. Цю точку зору можна визначити одним словом: зверхність. Я хочу підкреслити, що в «Британіці чорних» ми кажемо: «Послухайте, давайте не будемо дивитися на ознаки хвороби. Давайте визначимо її причини». І люди, показані у фільмі, роблять саме це, вони показують, що причиною хвороби є економічна система. Вони вже не обмежуються розмовами на тему «Владу — чорним» (гасло екстремістських негритянських угруповань, що борються за громадянські права.—**Ред.**). Балачок на цю тему чуєш скільки завгодно, але яка з них користь? Ні, годі вже розмовляти про окремих осіб, давайте подивимось, як ця система діє на рівні державних установ. Цим і пояснюється, що фільм «Британіка чорних» вийшов за рамки тематики на-

Кадр з фільму «Британіка чорних». Безробітні юнаки в Манчестері.

ціональної боротьби й заговорив про класові фактори.

К о ф ф. Журнал «Ньюсуїк» наводить слова відповідального керівника «громадського» телебачення, який заявив, нібито цензурні ножиці було застосовано тому, що фільм підтримує марксистську точку зору. Інакше кажучи, він вважає, що для «громадського» телебачення неприйнятна світоглядна система, визнана й здійснювана на практиці кількома поколіннями людей на величезній частині земної кулі.

М в і н і й п е м б е. Нам заявили, що американці не зрозуміють цього фільму. Але всі глядачі чудово його розуміли. Може, деякі акценти були для них незвичні, однак вони розуміли, що у фільмі йдеться і про американську дійсність.

К о ф ф. Сила марксистського аналізу полягає в тому, що він не обмежується національними кордонами. Інтернаціоналізм «Британіки чорних» грунтується саме на цій основі. Фільм зменшує Атлантичний океан до розмірів калюжі. Він показує, що масове гноблення веде до масової боротьби, незалежно від географічного фактора. Незалежно від того, де відбувається ця боротьба — у Південній Африці, в Британії чи в США,— расизм лишається расизмом... Однією з функцій телебачення в капіталістичному суспільстві є роз'єднання людей. Фільм «Британіка чорних» має протилежну мету. Він наголошує на єдності інтересів трудящих у цілому світі. Він показує, що чорних і білих об'єднують спільні інтереси в боротьбі проти капіталізму і расизму. Недавно мене запитали, що б ми знімали, якби нам замовили продовження цього фільму — чи повернулися б ми до Британії, щоб зняти фільм, який показав би інший бік цієї справи — те «добре», що робиться в цьому відношенні. Я відповів: «Ні. Якби нам замовили продовження фільму, ми поїхали б на Кубу й зняли фільм про те, як расизм ліквідується в соціалістичному суспільстві».

Г о з. Чому ви назвали фільм «Британіка чорних»?

К о ф ф. Термін «Британіка» в даному разі позначає Британію як імперію, історичну Британію. Оскільки фільм увібрав у себе історію британського капіталізму і британського імперіалізму, ми вирішили вжити саме слово «Британіка». У фільмі показано, що означає «Британіка» для чорних у масштабах імперії і в самій Англії. Фашизм знову підносить голову як в Англії, так і в Сполучених Штатах... Ми, як кінодокументалісти, вважали своїм обов'язком розповісти про один із фронтів боротьби проти расизму, показати, як люди борються проти нього, й пояснити, чому вони піднялися на боротьбу.

ТИСЯЧА НАЗВ «ФОЛІО»

У Франції функціонує близько чотирьохсот видавництв, переважна більшість з яких міститься в Парижі. Найбільше й найбагатше з них — видавництво «Ашетт», яке спеціалізується на виданні творів буржуазних, іноді відверто реакційних авторів (письменників, літературознавців, філософів, істориків та ін.) і підручників для шкіл та вузів. Крім того, «Ашетт» тривалий час повністю контролювало у країні видання кишенькових книжок (серія «Лівр де пош»), перекуповуючи для цього права на перевидання творів, які вперше побачили світ у менших видавництвах і які здобули популярність у широкого кола читачів. Це приносило величезний зиск видавництву. Та ось кілька років тому паризьке видавництво «Галлімар», яке видає твори прогресивних і ліберально-поміркованих авторів, кинуло виклик «Ашеттові», створивши аналогічну серію під назвою «Фоліо». Торік вийшло тисячне видання цієї серії.

Провідне місце в «Фоліо» посідають романи, особливо сучасні: чотириста французьких і сто тридцять п'ять зарубіжних романів належать перу прогресивних письменників XX століття.

Крім цих творів, у серії «Фоліо» вийшло шістдесят збірників п'єс, сорок мемуарних і документальних книжок, філософські й політичні твори, збірки поезій, а також сорок детективних романів і двадцять збірок серії «Фоліо-гумор».

Щороку розходиться в середньому три мільйони примірників цієї серії. Спроби найбагатшого видавництва «Ашетт» задушити свого біднішого конкурента виявилися марними.

із «КНИГИ СПИСКІВ»

«Книга списків» ("The Book of Lists") Девіда Уоллечінскі, Ірвіна Уоллеса й Емі Уоллес тривалий час була бестселером у Сполучених Штатах Америки. Назва книги розкриває її зміст: вона складається із сотень списків, у яких перелічена всяка всячина — і сім чудес світу, і десять найгірших фільмів в історії кінематографа, і п'ятнадцять визначних подій, що стались у ванні, і розміри черевиків двадцяти знаменитостей. Є чимало реєстрів, цікавих лише тим, що хтось додумався їх укласти й не пошкодував на це часу й енергії, але є й такі, що привертають увагу фактажем чи іронією. Ось один з них.

ВІСІМ НЕЗВИЧАЙНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ У СВІТІ

1. Пам'ятник бавовняному довгоносику (м. Ентерпрайз, штат Алабама, США)

На початку XX століття нашестя бавовняного довгоносика знищило врожай бавовни і фактично зруйнувало економіку штату Алабама. Внаслідок цього фермери почали урізноманітнювати польові культури і, зокрема, садити земляні горіхи — культуру невибагливу, стійку й прибуткову. Економічне становище фермерів швидко поліпшилось, і відзначено це було спорудженням пам'ятника ненависному довгоносикові.

2. П'ять статуй, наповнених сигарами (Відень)

Скульптор Людвіг фон-Шванталер хотів поліпшити свої фінансові справи контрабандним шляхом: виготовивши за кордоном п'ять порожнистих бронзових статуй, що мали прикрасити один віденський фонтан, він наповнив їх сигарами. Трюк удався, митники сигар не помітили, але скульптор нагло помер, не встигши видобути із статуй «товар». У 1844—1846 рр. статуї зайняли своє місце на фонтані й стоять там і досі, напхані сигарами.

3. Пам'ятник поетові (м. Гуаякіль, Еквадор)

Статуя увічнює пам'ять еквадорського поета Хосе Ольмедо, але насправді це — куплене в готовому вигляді скульптурне зображення Джорджа Гордона Байрона: у міських властей не вистачило грошей на те, щоб замовити погруддя самого Ольмедо.

4. Статуя на честь Вільяма Гаскіссона (Лондон)

Гаскіссон, популярний член англійського парламенту, став 15 вересня 1830 року першою в світі жертвою залізничного транспорту. Як свідчать спогади його сучасників, підстаркуватий містер Гаскіссон «мав дивовижну схильність потрапляти в халепу». Під час церемонії відкриття залізниці Манчестер—Ліверпуль він схотів побалакати з герцогом Веллінгтоном, який стояв по той бік полотна, і переступив через рейку, не звертаючи уваги на поїзд. Засмучена громадськість спорудила Гаскіссонові пам'ятник у Пімлікогарденс. Мармурова статуя заввишки 2,52 м. зображала жертву прогресу в римській тозі.

5. Статуя, що зображує короля Карла II на коні, який підмінає його ворога Олівера Кромвеля (до 1738 року стояла в Лондоні, потім перенесена в м. Ріпон)

Ця виготовлена в Італії статуя в первісному вигляді зображала короля Польщі, кінь якого наступив на турецького яничара. Польський двір, однак, не спромігся викупити цей монумент, і тоді заповзятливий скульптор, змінивши деякі деталі, продав його англійцям як зображення Карла II й Олівера Кромвеля. Одну деталь італієць, проте, забув змінити: на голові у Кромвеля — тюрбан...

6. Храм зарізаної корови (м. Сімода, Японія)

Його спорудили в 50-х рр. XIX ст., незабаром по тому, як Японія відчинила двері перед відвідувачами з Європи. Храм увічнює пам'ять першої корови, що потрапила в Японії під ніж різника, — і перше порушення буддійської заборони їсти м'ясо.

7. Барельєф із зображенням лівого чобота Бенедікта Арнольда (м. Саратога, штат Нью-Йорк)

Хоч генерал американської армії Арнольд згодом став зрадником, під час Американської революції він мужньо бився й був поранений у стегно в битві 1777 р. під Саратогою. Мармуровий меморіал був споруджений на відзнаку його героїзму, але, оскільки Арнольд зрадив свою батьківщину, на барельєфі зображено тільки гармату, чобіт на ліву ногу, генеральську еполету й вінок. У народі цей меморіал називають «Пам'ятник чоботові».

8. Пам'ятник Поуатену, батькові Покахонтас (Куско, Перу)

Перуанці замовили в США статую Атахуальпи, останнього верховного інки, але дирекція ливарного заводу помилково вислала їм статую північноіндіанського вождя Поуатена, батька Покахонтас (яка уславилася тим, що врятувала життя капітанові американської армії Джону Сміту, а потім прийняла християнство. — **Ред.**). Грошей, зібраних на пам'ятник Атахуальпі, не вистачило б на те, щоб повернути статую до Сполучених Штатів, і перуанці поставили на міській площі пам'ятник Поуатену.

ПЛАСТИКА РЕНЕ СЕРРАНО

Праці кубинського різьбяра Рене Серрано відомі не тільки на Кубі. Понад п'ятсот його творів експонуються в музеях Радянського Союзу, Болгарії, Чехословаччини, НДР, Польщі, Англії, Італії.

Починав Рене Серрано з того, що копіював у дереві чужі скульптури. З дитинства жив він серед різьбярів, у них навчився тримати в руках долото, початкову підготовку пройшов у промисловій школі в Сантьяго. А потім покинув копіювання й почав створювати власні композиції. «Я — самоук, — каже про себе Серрано, — і я шукаю своїх власних шляхів...»

Тепер його дерев'яні барельєфи прикрашають одну з найкращих спортивних споруд Куби — стадіон в Сантьяго. Працями різьбяра захоплюються численні відвідувачі його персональних виставок. В одному з каталогів читаємо: «Творчість Серрано надзвичайно схвильована, і, може, саме тому він так вдало відтворює і в деталях, і в цілому пафос революції. Це виявляється і у виборі тематики, і у способі виразу. Давнє минуле поєднується у нього з сучасністю, міф з легендою». Праці скульптора «Право на освіту», «Пробудження» та багато інших підтверджують ці слова. У творах Серрано яскраво виявляються афрокубинські мотиви.

Рене Серрано. Дівчина.

— Я покарав його за те, що він не допомагає тобі по господарству...

«Трибуна люду», Польща.

«Ойленшпігель», НДР.

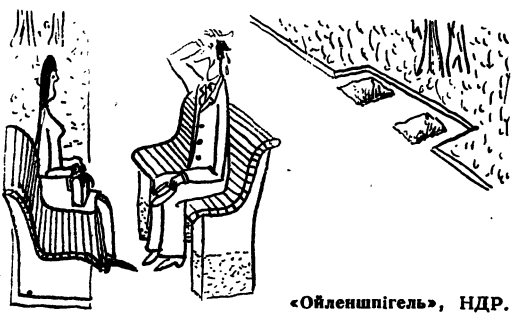

«Ойленшпігель», НДР.

«Стиршел», Болгарія.

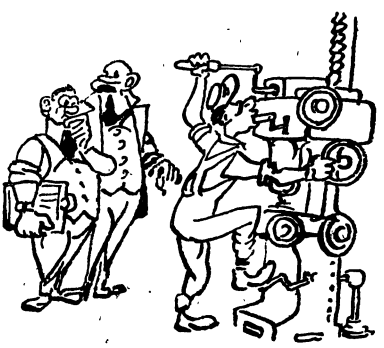

— Чи не міг би ти знайти якусь роботу для його лівої ноги?

«Нью-йоркер», США.

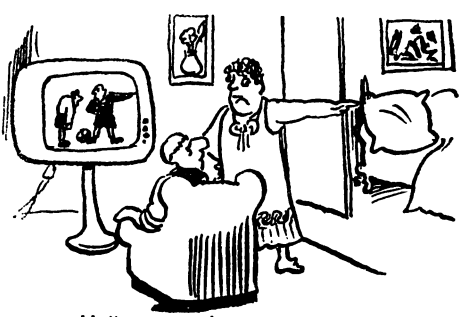

Найжорстокіша кара.

«Лудаш Маті», Угорщина.

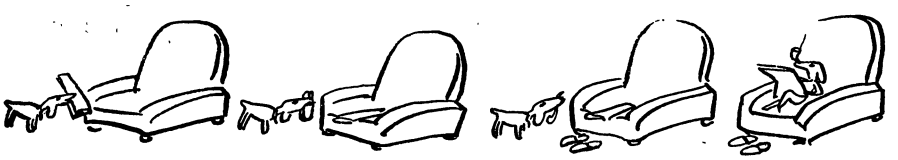

«Ойленшпігель», НДР.

«Стиршел», Болгарія

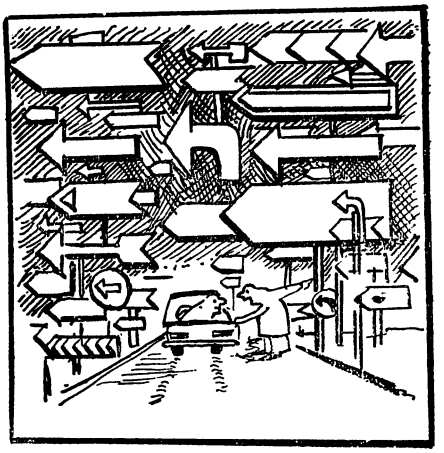

«Дікобраз», Чехословаччина.

— Так, я працюю в гідрометеоцентрі, але як ви про це дізналися?!

«Єж», Югославія.

— Якби років на п'ятнадцять молодша!

«Епока», Італія.

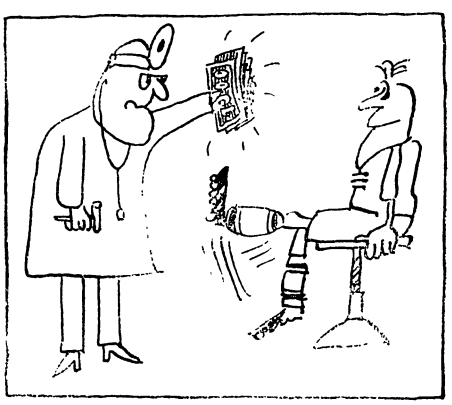

Рефлекси.

«Павліха», Югославія.

— І чого це ти ходиш на двох ногах! Це тобі принесе одні неприємності!

«Штерн», ФРН.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 12. 02. 79. Підписано до друку 26. 03. 79. БФ 23253. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,62. Тираж 53090. Зам. 0742.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), № 5 1979 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47. Брест-Литовский проспект, 94.

МІЖНАРОДНИЙ РІК ДИТИНИ

ВСІМ, ХТО ЛЮБИТЬ ДІТЕЙ,
ДАРУЄ ЦЕ ДРЕВО ЖИТТЯ
ХУДОЖНИЦЯ
КВЕТА ФУЛЕРОВА

(ЧССР)

Ціна 60 коп.

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
«ВСЕСВІТ» № 5, 1979. 1—240.

ІНДЕКС 74089